

**Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»**

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК»

Випуск п'ятнадцятий

Київ – 2013

П 68 Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК». – Вип. 15. – К., 2013. – 222 с.

П'ятнадцятий випуск збірника містить статті науковців Університету економіки та права «КРОК», а також інших вищих навчальних закладів і науково-дослідних установ України.

Розраховано на науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів, аспірантів, магістрів, фахівців-практиків у галузях теорії та історії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, цивільного процесуального, кримінального, кримінально-процесуального, господарського, фінансово-го, міжнародного права, а також у галузях юридичної, організаційної та економічної психології.

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Університету економіки та права «КРОК»
(протокол № 6 від 21.03.2013 р.)*

- Головний редактор:** Сідак В.С., доктор історичних наук, кандидат юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України (відділення психології і дефектології), Заслужений діяч науки і техніки України.
- Члени редколегії:** *Юридичні науки:*
Француз А.Й., Герой України, Заслужений юрист України, лауреат премії імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор;
Копиленко О.Л., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік Академії правових наук України;
Костицький М.В., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України, академік Академії правових наук України;
Козенюк В.О., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;
Гіжевський В.К., кандидат юридичних наук, професор;
Кравченко В.В., кандидат юридичних наук, професор;
Боровенко В.М., кандидат юридичних наук, доцент;
Коваленко О.І., кандидат юридичних наук, доцент;
Лук'янець В.С., кандидат юридичних наук, доцент.
Психологічні науки:
Карамушка Л.М., доктор психологічних наук, професор;
Коваленко А.Б., доктор психологічних наук, професор;
Ложкін Г.В., доктор психологічних наук, професор;
Матейюк О.А., доктор психологічних наук, професор;
Філіппов М.М., доктор біологічних наук, професор;
Сафін О.Д., доктор психологічних наук, професор;
Шимко В.А., доктор психологічних наук, професор, старший науковий співробітник;
Одягайло Б.М., доктор економічних наук, професор;
Марков С.І., кандидат психологічних наук, доцент;
Сингаївська І.В., кандидат психологічних наук, доцент.

Адреса редакції: Вищий навчальний заклад
«Університет економіки та права «КРОК»
03113, місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: /044/ 455-57-57, 450-14-54
тел./факс: /044/ 456-84-28, 455-69-81
www.krok.edu.ua

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія КВ № П237-П7Р від 19.05.2006 р.

Збірник наукових праць «Правничий вісник Університету «КРОК» внесено до переліку фахових видань України (Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 3. — С. 11.)

Зміст

Розділ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕНЬ. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА 5

В.В. Крутов

Духовність як стратегічний шлях до забезпечення економічної безпеки..... 5

А.Й. Француз, А.А. Француз

Громадянське суспільство як ефективний механізм запобігання та протидії корупції..... 11

Л.В. Басва, П.Г. Назаренко

Принципи і стадії процедури прийняття рішень місцевих рад: загальнотеоретичний аналіз 19

Л.І. Баликіна

Нормативно-правове закріплення представницького характеру Верховної Ради України через призму досвіду Республіки Білорусь..... 24

Б.В. Бернадський

Перлюстрація як метод забезпечення державної безпеки 30

І.Р. Вітик

Питання здійснення цивільного контролю за діяльністю Служби безпеки України як важливий механізм оптимізації її правосуб'єктності 40

О.М. Кирило

Тюремна система царської Росії у 1900–1917 роках (історико-правовий аспект) 45

А.І. Мамедова

Причини та структура конфліктів у системі місцевого самоврядування..... 51

А.О. Янчук

Безпосереднє народовладдя, Конституційний Суд України та зміна Основного закону України: до постановки питання 57

Розділ 2. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО 62

В.К. Гіжевський, Ю.С. Поліщук

Проблеми правового регулювання суб'єктів комерційної діяльності 62

М.Л. Белкін

Презумпція невинуватості як складова права на справедливий судовий розгляд у рішеннях Європейського суду з прав людини..... 69

Л.М. Ніколенко

Визначення мети діяльності касаційної інстанції в господарському судочинстві 74

О.В. Оніщенко, В.О. Голуб

Проблеми визначення правової природи договору репо 83

О.А. Рассомахіна, О.А. Веденьєва

Позов у цивільному процесі: поняття та структурні елементи..... 90

Д.С. Січко

Відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав та інтересів: термінологічний аспект 96

Розділ 3. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО 102

О.І. Коваленко, О.Є. Крисюк

Відпустка як різновид часу відпочинку в міжнародних і вітчизняних нормативно-правових актах..... 102

В.П. Пономарьов

Проблеми захисту підприємництва в адміністративному судочинстві..... 109

І.В. Скірський

Деякі аспекти трудової правосуб'єктності фізичних осіб 117

Розділ 4. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ..... 122

О.Ю. Вітко

Безпосередній об'єкт злочину з виготовлення, збуту та використання підроблених недержавних цінних паперів 122

О.В. Кришевич

Зловживання довірою як спосіб вчинення шахрайства..... 129

І.В. Тарасова, Ю.В. Шеляженко

Реалізація конституційного принципу гласності судового процесу в новому Кримінальному процесуальному кодексі України..... 135

Розділ 5. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ 143

О.Д. Сафін, О.В. Данько

Основні напрями психологічного забезпечення професійного самовизначення майбутніх офіцерів-прикордонників..... 143

Т.В. Дектярьова

Формування понять психологічної безпеки вищої освіти 152

О.С. Дронова

Управління персоналом і роль організаційного психолога в роботі кадрової служби..... 159

Р.О. Ковальчук

Самоорганізація особистості як психологічний феномен..... 163

О.Ф. Король

Соціальна компетентність у контексті професійної діяльності державної служби: парадигма дефініцій..... 170

В.В. Корсакевич

Корпоративний семінар-тренінг «Психологія розвитку конкурентоздатності персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності» 176

С.Л. Марков

Смислотворчість у структурі процесів смислової динаміки..... 183

С.Л. Назарук

Психологічні детермінанти скоєння неповнолітніми корисливих злочинів 192

А.А. Озерянський

Особливості змін деяких психологічних показників у миротворців в особливих умовах діяльності 200

В.Є. Шевченко

Характеристика професійно важливих якостей персоналу оперативного складу розвідувального органу Міністерства оборони України 207

М.О. Філіппов

Щодо аналізу ефективності застосування психотехнологій неінструментальної детекції недостовірної інформації офіцерами-прикордонниками у своїй професійній діяльності 214

Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Конституційне право; муніципальне право. Філософія права

Духовность как стратегический путь к обеспечению экономической безопасности

В.В. Крутов
доктор юридических
наук, профессор

Статья раскрывает актуальность духовности как стратегического пути к обеспечению экономической безопасности.

Стаття розкриває актуальність духовності як стратегічного шляху до забезпечення економічної безпеки.

The article reveals the importance of spirituality as a strategic way to ensure economic security.

Ключевые слова: *безопасность, экономическая безопасность, духовность.*

Постановка проблемы

Реалии социально-экономического развития независимой Украины стали существенным фактором снижения доверия к ней, как к надежному прогнозируемому партнеру, заметно углубили снижение авторитета, а иногда и неуважение в мире. У граждан Украины это наследие оставило ощущение нестабильности и непоследовательности становления государства, способствовало появлению признаков потери национального достоинства.

Невозможно прогнозировать устойчивое развитие экономики государства без улучшения инвестиционного климата, создания гарантированных условий для защиты прав собственника и инвестора, повышения уровня корпоративной без-

опасности. Именно в сфере корпоративной безопасности предпринимательства сложилась тяжелая и непрогнозируемая ситуация, что крайне негативно влияет на имидж нашего государства.

Поэтому сегодня неотложной задачей Украины в международной среде является восстановление статуса прогнозируемого, ответственного, последовательного государства, надежного и предсказуемого внешнеполитического и внешнеэкономического партнера. Мы должны вернуть доверие к себе международного сообщества, преодолеть негативы и разочарования. Общественно-политическая консолидация, национальное единство, развитый действенный диалог власти и бизнеса, власти и общества должны стать мощны-

ми сигналами обновления Украины в глазах других государств и своих граждан.

В контексте рассмотрения вопроса об экономической безопасности государства и безопасности ведения бизнеса следует отметить:

1. Сегодня одной из главных задач органов государственной власти и управления вместе с общественными институтами и СМИ должна стать системная политическая, правовая и организационная поддержка вышеуказанных процессов, которые де-факто уже состоялись в украинском обществе. Такая государственная позиция, несомненно, будет иметь закономерный положительный результат и полную поддержку общества, поскольку в этом направлении уже сформировалось и начало действовать мощное позитивное общественное движение, которое объединяет лучшие силы предпринимательской среды, в том числе в секторе безопасности. Практический опыт и проверка временем доказывают, что это движение способно задействовать неограниченный потенциал и ресурс общества, существенно усилить, а также реально наполнить новым содержанием деятельность государства по обеспечению национальной безопасности Украины.

2. Промышленно-предпринимательская среда убеждена в том, что высшим структурам государственной власти в тесном диалоге с бизнесом и общественностью, на основе принципов государственно-частного партнерства, высокой взаимной ответственности под силу преодолеть существующие социально-экономические проблемы, обеспечить постоянный и стремительный рост украинской экономики. Это станет прочной предпосылкой к формированию эффективной стратегии развития нашего государства, укреплению демократических институтов в стране, необратимости развития Украины как современного европейского государства с развитой экономикой и достойным уровнем жизни ее граждан.

В то же время отметим, что величие и сила государства во многом определяют

ся уровнем нравственности и состоянием духовности его граждан. В современной Украине нет единого духовного национального единства. Украинская нация как культурно-исторический феномен пока не является объективно существующей социальной общностью, которая могла бы заменить предшествующую ей наднациональную социальную целостность «советский народ». Этому во многом способствует отсутствие в политической жизни страны принятой большинством общества, или хотя бы его пассионарной частью, единой идеи национального развития, идеологии, консолидирующей украинский социум. Кризис в духовной сфере усугубляет общая социальная напряжённость, вызванная, в частности, с каждым годом усиливающимся и уже фактически катастрофическим расслоением населения по материальному статусу. Всё это ведёт к росту радикальных настроений, резкой идеологической поляризации общества, особенно в регионах со слабой экономической инфраструктурой.

Таким образом, дезинтеграция социума, уже во многом существующая в государстве, может перерасти в его полное духовное разобщение, что может привести к утрате Украиной своей суверенности, если мы так и не станем монолитным социальным целым – украинской нацией.

При всем огромном уважении к авторам многочисленных работ в сфере обеспечения безопасности, анализ практического применения этих трудов в глобальном историческом масштабе дает основания сделать вывод об их невысокой эффективности. Потому вызрел момент, когда решение сосредоточить творческие усилия в совершенно ином направлении теоретического поиска и практических действий по обеспечению безопасности в современном мире, а именно сквозь призму духовности, есть абсолютно своевременным и актуальным.

Анализ последних исследований и публикаций

Проблеме духовности посвящены работы ряда отечественных ученых: С.Д. Мак-

сименко, Н.Г. Калашник, В.С. Сидака, А.Н. Щуровского, И.Г. Валько и многих других. Указанные авторы отражают и развивают гуманистические и духовные традиции украинской педагогики, заложенные в трудах Г.С. Сковороды, П.Д. Юркевича, В.А. Сухомлинского. Авторы придают новое звучание таким понятиям, как «педагогика души», «педагогика сердца», «экология души», «сила слова», «сила веры», «добро и самопознание».

Не решенные ранее части общей проблемы

Вместе с тем, вышеназванные исследователи не касались проблем духовности как стратегического пути к обеспечению экономической безопасности.

Формулирование целей статьи

Цель статьи – изучение концептуальных основ нового подхода к обеспечению экономической безопасности и безопасности в целом.

Для достижения этой цели нами поставлены следующие задачи:

- раскрыть концептуальные основы нового подхода к обеспечению безопасности;
- определить духовность как стратегический путь к обеспечению экономической безопасности.

Изложение основного материала исследования

По нашему мнению, реалии в сфере обеспечения экономической безопасности как неотъемлемой составляющей национальной безопасности требуют от государства решения первоочередной проблемы, а именно – повышение эффективности прогнозирования, оценки и регулирования духовных и религиозных процессов на базе основных правовых и моральных принципов. Так, в международном праве и украинском законодательстве достаточно много правовых норм, позволяющих уже сейчас решать эти проблемы. Однако реальная действенность их пока еще крайне мала. Это связано, прежде всего, с недостаточной подготовкой в этой сфере мно-

гих представителей властных структур и большей части населения нашей страны. Также, недостаточно определена и выражена политика государства в этой деликатной сфере. Кроме того, правовой механизм регулирования духовных процессов недоработан до необходимого практического уровня: не хватает соответствующих специалистов, инструкций, методик, положений и т.д., причем как в государственных ведомствах и учреждениях, так и в социуме вообще. Особенно это касается правоохранительной, воспитательной и образовательной сфер.

Так, отметим тот факт, что принятая впервые в 2007 г. Стратегия национальной безопасности Украины не стала руководящим документом для практической деятельности органов государственной власти, в том числе в духовной сфере, чему помешали их сосредоточенность на достижении краткосрочных политических и экономических целей, а также пренебрежение потребностями стратегического развития общества и государства. Это способствовало усилению угрозы национальной безопасности, ослаблению способности Украины защищать свои национальные интересы в экономической сфере, и как следствие – защищенность отечественного бизнеса существенно снизилась [1].

Такое положение дел заставляет заново оценить уровень и влияние угроз жизненно важным интересам Украины, определиться в стратегических приоритетах политики национальной безопасности и направлениях совершенствования механизмов ее реализации. Это, в свою очередь, требует неотложной выработки новых подходов к обеспечению национальной безопасности и, безусловно, к основной ее составляющей – экономической безопасности, которые должны определять в соответствии с законодательством общие принципы, приоритетные цели, задачи и механизмы защиты жизненно важных интересов личности, общества, бизнеса и государства от внешних и внутренних угроз [2].

Именно поэтому Совет национальной

безопасности и обороны Украины своим решением от 8 июня 2012 г. одобрил проект новой редакции Стратегии национальной безопасности Украины «Украина в меняющемся мире», утвержденной Указом Президента Украины №389/2012, в которой в п. 2.2. четко регламентировано, что защита такого жизненно важного национального интереса Украины, как сохранение и развитие духовных и культурных ценностей украинского общества, укрепление его идентичности на основе этнокультурного разнообразия, является неотложной задачей политики национальной безопасности. Прямо или косвенно сферу обеспечения духовности человека регламентируют и ряд других современных основополагающих нормативно-правовых актов в сфере национальной безопасности: Закон Украины «Об основах национальной безопасности Украины», Доктрина информационной безопасности Украины, Военная доктрина Украины [3].

Многолетний труд в области решения практических проблем безопасности и теоретического обобщения накопленного человеческого мышления в отношении этой проблемы приводят нас к выводу о неудовлетворительном состоянии и того, и другого. Жизнь каждого человека и мира в целом не стала более безопасной, а теория того, как этого добиться, к сожалению, еще очень далека от приобретения статуса подлинно научной. Если обратиться к определению базового понятия «безопасность» и определений «экономическая безопасность», «безопасность бизнеса», «корпоративная безопасность», то можно легко увидеть, что они страдают либо эмпирической описательностью, либо тавтологичностью, где безопасность определяется через «отсутствие угроз». При этом в стороне остается анализ причин появления подобных угроз в глобальном масштабе. В этом статусе теория безопасности напоминает медицину, которая анализирует симптом и пытается его лечить, но не опирается на теорию Организма как Целого и на концепцию того, что из себя представляет болезнь. И точно так же, как в ме-

дицине отсутствует понимание сущности здоровья и четкие критерии его наличия или отсутствия, в теории безопасности мы не найдем раскрытия того, что собой представляет состояние «защищенности» от угроз, через которое эта безопасность определяется.

Таким образом, изъяны нашего понимания безопасности связаны не столько с незрелостью науки или непрофессионализмом ученых, сколько с безнадежно устаревшей мировоззренческой основой как теоретических, так и практических доктрин безопасности, с исключительно материалистическим пониманием Человека, доставшейся нам в наследство от просветителей XVIII века. Именно такое положение обуславливает ограниченность нашего понимания всех видов безопасности, в том числе и экономической. Именно эту ограниченность мы хотим продемонстрировать, именно в ее радикальном пересмотре и должна состоять смена парадигм нашего «безопасностного» мышления, в том числе в сторону ведения честного бизнеса в цивилизованных условиях.

Отмеченная ограниченность проявляется в понимании основных интересов и ценностей Человека, которые подвергаются угрозам, а также в анализе основных причин появления данных угроз. Эти причины кроются в базовых предпосылках картины мира, которая лежит в основе современного понимания безопасности. В рамках этой картины Человек рассматривается как разновидность животного-хищника, чье поведение сводится к постоянным конфликтам с соседями и борьбе за территорию. То есть, налицо социал-дарвинистская основа в понимании человека, которая явно или скрыто присутствует в основных парадигмах безопасности. Состояние перманентной войны и нависающая угроза ее возникновения в данных идеологических построениях позволяют вспомнить в мировоззренческом плане такого знаменитого мыслителя-материалиста, как Томаса Гоббса, известного широкой публике своим тезисом о «войне всех против всех» и афоризмом

«Человек человеку – волк», что в полной мере можно отнести и к условиям, в которых ведется бизнес в Украине [4].

Обстановка, сложившаяся в мире, свидетельствует о фундаментальном, всеохватывающем кризисе как идеологий, так и институтов, призванных обеспечивать безопасность. Примером, иллюстрирующим указанный кризис и демонстрирующим бессилие идей и инструментов достижения безопасности, может служить феномен терроризма, который в настоящее время квалифицируется как глобальная угроза. Против этой угрозы бессильны как методы традиционной обороны в узком, военном смысле слова (например, теоретики признали бессилие НАТО в борьбе с терроризмом, поскольку такая борьба выходит за пределы компетенции данного блока), так и относительно новые полицейские акции предупреждения и раннего выявления данной угрозы (речь идет об усовершенствовании системы контроля, проверок подозрительных лиц и т.д.).

Несмотря на огромные материальные и организационные средства, брошенные на борьбу с терроризмом, несмотря на все мероприятия, которые проводятся в масштабах всего мира, количество терактов не уменьшается и данная угроза по-прежнему остается одной из самых актуальных. Практически ежедневно теракты происходят в Багдаде и Кабуле, на Северном Кавказе, в Египте, Сирии, Пакистане. Его эпидемия добралась до Днепропетровска и даже до сверхблагополучной Норвегии (имеется в виду случай Брейвика). Военные операции (Афганистан, Ирак, Ливия), с помощью которых намеревались уменьшить угрозу терроризма, не только не уменьшили базу для воспроизводства террористической угрозы, а значительно увеличили ее.

Парадокс ситуации, сложившейся в сфере безопасности, состоит в следующем: чем больше усилий прилагается для того, чтобы нейтрализовать угрозы, предупредить и контролировать их возможное появление, тем большее число таких угроз атакует человечество. Их количество рас-

тет в геометрической прогрессии. Они возникают там, где их появления никто не ждет. Множатся их виды – финансово-экономические кризисы, техногенные катастрофы, эпидемии невиданных болезней, социальные катаклизмы, голод в неблагополучных странах, угрозы локальных военных конфликтов, а теперь уже и биохакерство.

Поэтому, отвечая на вопрос, что не так в стратегиях обеспечения международной, национальной, экономической и т.д. безопасности и почему все усилия по противодействию угрозам во многих сферах в мировом масштабе оказываются «умноженными на ноль», следует искать причину в следующем. Менять нужно не отдельные подходы и методы по отношению к безопасности, поскольку их усовершенствование способно привести лишь к временному успеху и локальному результату. В долговременной перспективе обеспечения безопасности в ее целостном, системном измерении необходимо отказаться от привычных стереотипов, даже если эти стереотипы подкреплены иллюзиями так называемого здравого смысла, распространенными доктринами и практиками специальных институтов.

Именно потому требуются кардинально новые подходы в решении данной проблемы и состоят они, на наш взгляд, в пересмотре, прежде всего, мировоззренческих ориентаций мирового социума к вопросам безопасности.

Необходимо не просто пропагандировать моральные ценности, а радикально менять мировоззренческие ориентации, в рамках которых подобные ценности возникают. Такая мировоззренческая трансформация возможна на путях отказа от материалистической парадигмы, которая досталась нам в наследство от XVIII в. и стала основой концепции человека. Эта концепция, в свою очередь, является базовой для системы образования, экономики и финансов, медицины, межгосударственных отношений, а также для теории систем безопасности. На нее ориентируется большинство людей в своих жизненных

проектах в построении своей системы моральной шкалы ценностей и пр. Эта концепция разрушает возможности человеческого сознания, предельно суживает горизонты его развития. Ее не может вытравить и поверхностная религиозность, которая в последнее время стала активно возрождаться в постсоветских государствах после насаждаемого атеизма.

Осознание ограничений поверхностной религиозности приводит к мысли, что антитеза материализму должна вырабатываться на основе системного синтеза как традиционных знаний, так и данных современной науки, а также откровений религиозного опыта. Такой синтез мы называем «духовной парадигмой» и последовательная трансформация мировоззрения на его основе сможет радикально изменить ориентации отдельной личности, отношения между личностью и государством, бизнесом и государством, отношения между государствами и, в конце концов, изменить общий «безопасностный» климат планеты.

Выводы

1. Только духовная парадигма может служить базой для «работы» с Сознанием, ведь именно оно лежит в основе формирования всех видов угроз, переполняющих современную жизнь.

2. Всестороннее и глубокое изучение существующих теорий, доктрин и организационных принципов безопасности может убедить всех, кто ищет истину, в том, что из тупиков, в которых оказались данные теории и практические модели, нет перспективы выхода в рамках действующих материалистических мировоззренческих ориентаций. Вне сомнения, правота данного тезиса подтвердится уже в ближайшее время, поскольку у Человечества нет другой альтернативы жить в безопасном и спокойном Мире.

3. Изменяется мир, меняются эпохи, исчезают и возникают новые цивилизации, но неизменным остается ключевая константа существования человечества – духовность.

Литература

1. Крутов В.В. Концептуально-правові основи забезпечення національної безпеки крізь призму духовності людини / В.В. Крутов // Науково-практичний журнал Міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю РНБО України «Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2012. – № 1 (27). – С. 191-201.
2. Стратегія національної безпеки України / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/389/2012>
3. Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється» / Президент України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/14823.htmlzakon.rada.gov.ua/go/389/201>
4. Война всех против всех / Википедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki/Война_всех_против_всех

Громадянське суспільство як ефективний механізм запобігання та протидії корупції

А.Й. Француз

заслужений юрист
України,

доктор юридичних наук,
професор

А.А. Француз

магістрант,
Національний університет
«Одеська юридична
академія»

У статті проаналізовано окремі ознаки становлення та розвитку громадянського суспільства як ефективного механізму запобігання та протидії корупції в Україні.

В статье проанализированы отдельные признаки становления и развития гражданского общества как эффективного механизма предупреждения и противодействия коррупции в Украине.

The article examines features of civil society formation and development as an effective mechanism for preventing and fighting against corruption in Ukraine.

Ключові слова: громадянське суспільство, корупція, запобігання, протидія.

Постановка проблеми

Запобігання та протидія такому небезпечному явищу, як корупція є складною та багатоаспектною проблемою для України, незалежної, суверенної держави, її правової та правоохоронної системи, соціальної безпеки суспільства. Реалії сьогодення вказують, що корупція є однією з найактуальніших, найболючіших соціальних проблем. Міжнародна практика запобігання та протидії корупції, аналіз антикорупційного законодавства, реалії правових досліджень вказують на наявність дієвих та ефективних механізмів, спрямованих на мінімізацію та нівеляцію цього негативного явища, його корозійного, руйнівного впливу на розвиток і процвітання держави, соціально-політичні, економічні, суспільні процеси функціонування та розвитку країни, громадянського суспільства в цілому. Важливим є розуміння співвідношення адміністративно-правових і кримінально-правових засобів: механізмів запобігання та протидії корупції, поступова відмова від суто репресивних заходів, унеможливлення та значне обмеження корупційних проявів і діянь, стійке та дієве формування негативного ставлення громадянського суспільства до корупції та корупціонерів. Це є реальним шляхом дій ефективного запобігання та протидії

корупції, що присутня не тільки в українських реаліях. Вона є світовою проблемою розвинених демократичних держав, що знаходяться в перехідному періоді розвитку суспільства, і тоталітарних режимів. Однозначно, за будь-яких оцінок і підходів, як свідчить зарубіжна сучасна практика та досвід, значна позитивна складова успішного розв'язання проблем запобігання та протидії корупціогенним факторам і корупції відведена інститутам громадянського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Значна кількість фундаментальних питань, що стосуються антикорупційної спрямованості, вказують на вимоги сьогодення в проведенні аналітичних, предметних узагальнень міжнародного досвіду, комплексного дослідження питань, що стосуються негативного, руйнівного впливу корупції на безпеку держави в цілому. Певна частина проблем фрагментарно розглядалася в дисертаційних дослідженнях О. Дудорова, О. Терещука, С. Шалгунова та інших. Відомі українські вчені Л.В. Багрій-Шахматов, Ю.В. Балін, А.П. Закалюк, М.І. Камлик, М.Л. Мельник, Є.В. Невмержицький, С.Г. Омельченко, В.В. Сташис, М.І. Хавронюк, В.І. Шакурн зро-

били вагомий внесок у дослідження проблем корупції. У цілому проблема потребує галузевого комплексного дослідження.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У науковому аспекті реалії сьогодення дають підстави для дослідження низки ключових моментів загальних проблем протидії, запобігання, локалізації корупції на різних рівнях і напрямках її розвитку. Реальність і бажання розуміння багатовекторних сфер впливу на це негативне явище, із урахуванням правової, соціальної, політичної, економічної суті корупції, напрямів і видів впливу на соціальне зло, це створення теоретичних, правових заходів протидії, реальної участі громадян у антикорупційних процесах, безпосередньо ефективного впровадження та використання факторів прозорості та входження активних громадян у процес прийняття рішень, дієвий реальний доступ до інформації, створення в суспільстві абсолютно негативного ставлення до цього аномального явища, розмежування влади та бізнесу, публічне правове виховання, реальний захист прав і свобод людини, повноцінний вияв державної та політичної волі в боротьбі з корупцією.

Формулювання цілей статті

Створення та залучення інститутів громадянського суспільства, як показує досвід більшості демократичних країн світу, – один із важливих механізмів обмеження та локалізації корупції. Громадянське суспільство є життєво необхідною складовою виміру будь-якої держави. Одним із ключових моментів Національної антикорупційної стратегії на 2011-2015 роки є взаємодія об'єднань громадян з органами державної влади та місцевого самоврядування в напрямках формування та реалізації заходів антикорупційних прагнень, ініціатива, розвиток, взаємодія, підтримка громадянським суспільством антикорупційних спрямувань держави, об'єднання зусиль держави та громадянського суспільства в запобіганні та протидії корупції, побудові правової соціальної держави. Ре-

алії сьогодення засвідчують, що, на жаль, відсутня чітка ефективна стратегія дієвої, системної взаємодії влади з громадськістю щодо обмеження, запобігання та протидії цьому явищу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Становлення прогресивного розвитку України як незалежної, демократичної, соціальної, правової, європейської держави, формування розвитку громадянського суспільства, фундаментальних перспектив побудови справедливої держави, неможливе без цілеспрямованої, дієвої, ефективної політики щодо запобігання та протидії корупції. Визначально декларуючи пріоритетність європейських стандартів, приводячи чинне законодавство до вимог Європейського Союзу, ми розуміємо та усвідомлюємо, що як держава – суверенна, демократична, правова Україна – не матиме майбутнього, відповідно перспектива її громадян мати стабільне, ефективне, цивілізоване, розвинене суспільство є об'єктивно примарною, якщо не буде реальних, дієвих заходів спрямованих на запобігання, протидію та локалізацію корупції.

Практика життя дає підстави стверджувати, що корупція є однією з найактуальніших і найболючіших соціальних проблем сучасності. Необхідно зазначити, що абсолютна більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників цього негативного, соціально небезпечного явища доводять, що корупція є основною проблемою ХХІ століття.

Однозначно можна стверджувати, що за будь-яких оцінок, підходів, визначень корупція, як соціально-небезпечне, негативне явище, є складною проблемою, успішне розв'язання якої для багатьох країн світу є надзвичайно важливим, життєво необхідним завданням, оскільки це є реальною загрозою безпеці існування держави та громадянського суспільства.

Отже, доцільно зазначити, що корупція, як негативна складова, присутня не тільки в українських реаліях, це світова проблема, що постійно знаходиться в полі зору

міжнародного співтовариства, ООН, Європейського парламенту, ОБСЄ тощо.

Україна не стоїть осторонь проблеми, напрацьовано певний досвід щодо запобігання та протидії корупції, вдосконалюється антикорупційна правова база. Проте об'єктивна реальність сьогодення свідчить, що корупція стала одним із небезпечних чинників, які загрожують національній безпеці та конституційному ладу в Україні. Зазначена проблема глибоко впливає на різні вектори суспільного життя, на соціальне, правове, політичне, економічне управління, громадянську свідомість, міжнародні відносини тощо. Корумпованість поступово перетворюється на норму поведінки, усе більше девальвуючи та відтісняючи правові, етичні та моральні відносини між людьми.

Системний аналіз корупції вказує на високий рівень корумпованості в Україні, це аномальне явище проникло практично в усі сфери суспільного життя, спричиняючи соціальне напруження, пряму недовіру до влади, втягуючи у прірву злочинності політичних і громадських діячів, державних службовців.

Небезпечний рівень корумпованості визнано політичним керівництвом держави, Верховною Радою, вітчизняними та зарубіжними інституціями. Президент України В. Янукович з перших кроків своєї каденції указом від 26 лютого 2010 р. створив Національний антикорупційний комітет і очолив його особисто. Очевидно, що криміналізація й олігархізація суспільного життя, неефективна та некомпетентна діяльність органів влади й управління є однією з головних причин систематичного протиправного зла – корупції.

Варто зауважити, що на міжнародному рівні Україна протягом багатьох років незалежності стабільно показує небезпечний рівень негативної репутації потенційно корумпованої держави. Незмінно високі за рівнем корумпованості рейтинги країни дають підстави для підтвердження цих висновків. Так, наприклад, згідно з рейтингом, висвітленим авторитетною глобальною антикорупційною недержавною

організацією Transparency International, за рівнем корупції у 2008 р. Україна посідала – 134 місце; у 2009 – 146 місце (поряд із Зімбабве, Камеруном, Кенією); у 2010 р. – 134 серед 178 країн світу; у 2011 – 152 місце і у 2012 р. – 144 місце.

Це переконливо свідчить про серйозність і актуальність проблеми для держави та громадянського суспільства в цілому.

Досліджуючи вказану проблему з ретроспективно-правової точки зору, розглядаючи питання реальності та ефективності запровадження системи заходів запобігання, протидії, нівеляції та локалізації корупції, доволі важливим і актуальним, на нашу думку, є визначення, з'ясування й усвідомлення поняття та сутності корупції. Це питання, зумовлене багатьма факторами, є ключовим не тільки для дослідження корупції як правової категорії, а й дослідження проблеми корупції в таких галузях як: економіка, політика, суспільство. Визначення корупції, як правової категорії, дає відомий юрист, учений М. Мельник: «Корупція – збірне правове поняття, яке охоплює сукупність взаємопов'язаних правопорушень» [1, с. 76-85].

Здійснюючи науково-дослідницьку роботу в цьому напрямі, на нашу думку, цілком правильно стверджує більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників і науковців, що корупція не має єдиного визначення, відповідно всі теоретичні аспекти потрібно враховувати. Порівняльний аналіз наукових визначень показує, що є різні підходи до розуміння змісту, а це дає нам змогу мати власне бачення.

Окремі з них окреслені побіжно, на периферії розгляду інших аспектів вказаної проблеми, де приділяється увага її конкретизації. Однак необхідно визначити саме поняття «корупція».

Сучасне визначення поняття «корупція» ми вперше аналізуємо в міжнародно-правових нормах 70-х років ХХ століття. Так, 17 грудня 1977 р. 34-ою сесією Генеральної Асамблеї ООН було затверджено Кодекс поведінки посадових осіб, у якому корупція визначається як скоєння дій під

час виконання службових обов'язків, за які отримано подарунки, обіцянки чи стимули, або їх незаконне одержання щоразу, коли є така дія або бездіяльність.

Таке визначення має збірний характер, оскільки містить розуміння належної службової поведінки, а також отримання посадовцем певних матеріальних цінностей. За радянської доби термін «корупція» взагалі виключався. Комуністична ідеологія заперечувала наявність цього негативного явища в радянському суспільстві. Широко використовувалися терміни «хабарництво», «зловживання владою», «безвідповідальність», «бездіяльність» тощо.

Потрібно зазначити, що у словниках і юридичних енциклопедіях радянської доби визначається, що «корупція», як явище, характерне для буржуазної держави та суспільства, де є експлуатація людей, де у підпорядкуванні монополій і їх олігархічних кланів знаходиться державний апарат, оскільки в самій системі капіталістичного суспільства закладені відповідні передумови.

У наукових дослідженнях етимології самого слова виділяється декілька варіантів походження терміну «корупція». Одні вважають, що воно походить від сполучення латинських слів «corruptio» (кількість учасників зобов'язальних відносин з приводу одного предмета) і «rumpe» (лама-ти, порушувати, пошкоджувати, скасовувати). Відповідно в результаті утворився самостійний термін «corruptum», що передбачає участь у діяльності кількох осіб, метою яких є «гальмування» нормального судового процесу або процесу управління справами суспільства. Такі критерії у своїх працях поділяють відомі дослідники М. Бартошек, Я. Лизогуб, С. Яценко, Є. Темнов та інші [2; 3; 4].

У часовому вимірі свого існування історія цього аномального явища, яке об'ємно визначається «корупція», прослідковується та науково підтверджується з моменту появи людської цивілізації. Протягом багатьох віків це зло живе та процвітає, незважаючи на режими, владу, про що у своїх працях зазначає С.Г. Омельченко [5, с. 54-57].

Це таке ж давнє явище, як і соціальний порядок, що керує життям людей. «Дарів не приймай, бо дари сліпими роблять зрячих і перекручують справу правих». Це перша антикорупційна заповідь, яку дав Господь Бог через Мойсея, який записав те, що почув з неба [5, с. 54-57].

Як зазначає С.Ю. Зінько, у Корані також є заборона давати хабарі. Пророк Мухаммед застерігає, що Аллах прокляне всіх, хто дає хабарі. Негативне до цього ставлення і в буддизмі. Будда застерігає, що коли правитель шукає вигоди, то це призведе до того, що буде перекручена сутність суспільних відносин, ігноруватимуться принципи справедливості. «Несправедливі чиновники – це злодії, які крадуть щастя народу, вони обдурюють і правителя, і народ» [6, с. 275].

Древні філософи називали корупцію порчею. Арістотель і Платон це явище визначали як політичне.

Отже, ми бачимо, що для віруючих різних конфесій це є застереження і заборона насущного зла людських пороків і гріхів, які потрібно не допустити та здолати в собі та суспільних відносинах. Відповідно повинна акумулюватися роль держави як правового інструменту, у межах правового поля повинен дотримуватися принцип стримувань і противаг. Запобігати та протидіяти корупції потрібно не тільки ідеологічними та правовиховними, а й репресивними методами впливу.

Системний аналіз сучасної європейської практики засвідчує стійкі тенденції відмови від переважно репресивних методів у протидії корупції. Законодавець іде шляхом надання переваги адміністративно-правовим заходам через призму ефективного співвідношення з кримінально-правовими. Утопічним і абсурдним, на наш погляд, виглядають ті посилення, коли йдеться про викорінення корупції. Реально ми можемо конкретизувати запобігання, протидію, нівеляцію та локалізацію означеного негативного явища. Наприклад, проводячи адміністративну реформу, скоротили кількість контролюючих органів, які видавали різні дозволи.

Таким чином, локалізували в цьому напрямі реальну корупційну складову.

Життя засвідчує, що повністю неможливо викоринити людські пороки та гріхи, жадібність, здирництво, лицемірство, корисливість, заздрість, владолюбство, схильність до зловживань тощо. Держава і громадянське суспільство через правові та моральні інструменти й механізми, створюючи ефективні державні та суспільні конструкції управління, можуть тільки обмежити це негативне явище, значно мінімізуючи, нівелюючи, локалізуючи його.

Із проголошенням незалежності в Україні саме по собі це явище не зникло, навпаки – корупція набула особливої гостроти, адже серйозне гальмування та протистояння економічним, політичним, соціальним реформам у країні є однією з основних причин корумпованості.

Досліджуючи обрану тему, ми констатуємо, що сучасний стан корупції в Україні багато в чому обумовлений тенденціями, що давно формувалися, а також перехідним станом від тоталітарної форми правління до демократичної.

Відомий юрист, экс-міністр юстиції України С. Головатий влучно окреслив цю проблематику: «Головним джерелом корупції в системі є державний апарат, що залишився майже незмінним з радянських часів» [7, с. 4].

Залежність людини від влади залишається незмінною в умовах вимушеної лояльності до неї. Так відбувалося і в період радянської доби, коли партійність відкривала шлях і доступ практично до всього: освіти, кар'єри, благ тощо. Окремі релікти яскраво проявляються і в реаліях сьогодення. Відповідно, усе це дає благодатний ґрунт і створює умови для процвітання та поширення корупції. Характерно й показово, що на сьогодні це негативне явище в Україні сприймається «вимушено спокійно». Суспільство настільки вже звикло та змиралося з цією проблемою, що практично не зважає на неї.

Олігархізація влади, парламенту, економіки, політики спрямована, у першу чергу, на обслуговування інтересів олігархів, а

не громадянського суспільства. Відповідно констатуємо, що наявна суспільна апатія до цих негативних процесів породжує корозію суспільної моралі. Реальність і наявність системної корупції, фінансово-промислова олігархізація держави створює потенційно корупціогенні умови і є провокаторами ризику корупційної окупації України. Різко падає не лише рівень довіри до влади, а й до опозиції, політиків загалом... Спостерігається прогресуюча динаміка громадянського невдоволення, що є політично досить чутливим питанням для всіх.

Необхідно зазначити, що ключовим моментом стосовно запобігання та протидії корупції в Україні є започатковані у 2010-2011рр. процеси реформ у вітчизняному чинному законодавстві.

Для порівняння, у концепції подолання корупції в Україні 2006 р. «На шляху до доброчесності» пафосно зазначалося: «Корупція становить значну загрозу демократії, реалізації принципу верховенства права, соціальному прогресу, соціальній безпеці» [8] – однак сказане залишилося буквами на папері. Це яскравий взірєць і продукт політиканства, рафінованого лицемірства, витонченого цинізму. Корупційна олігархія близького оточення, відсутність політичної волі, корупціогенність є основними комунікаторами мутації та відсутності реальних процесів боротьби.

У процесі дослідження зазначеної проблематики ми констатуємо існування численних недоліків у діяльності органів державної влади, відсутність єдиної позиції в питаннях запобігання та протидії корупції, необхідність упровадження адекватних заходів протидії. Аналіз комплексу негативних процесів в Україні вказує на ряд особливостей цього явища. Корупція перехідного періоду належить до кризового типу. Відповідно має властиві ознаки глибокої кризи суспільства (недосконалість, декларативність законодавства, нерозвиненість інститутів громадянського суспільства, примітивізм політичних, економічних, правових реформ в Україні).

Дослідження практики запобігання та

протидії корупції вказують, що потрібна реальна, адекватна діяльність, спрямована в першу чергу на усунення причин і умов цього негативного явища, знищення факторів корупційності державних службовців і посадових осіб, відповідно й громадян. Адже в суспільстві існує проста схема корупції: державний службовець (посадова особа) – громадянин (бізнесмен) – незаконна послуга (хабар, обіцянка, стимул, дія, бездіяльність, одержання пільг).

На шляху соціально-економічних реформ, яким рухається Україна, головними напрямками антикорупційної реформи повинно бути виявлення й усунення умов, що сприяють виникненню корупції, та відповідно запобігання обставинам і можливостям їх створення.

На основі аналізу ситуації в державі, використовуючи світовий досвід, результати моніторингів і рекомендацій міжнародних організацій, аналітичні узагальнення та практичний досвід протидії корупції, розроблено національну антикорупційну стратегію. Указом Президента України від 21 жовтня 2011 р. «Про національну антикорупційну стратегію на 2011-2015 роки» цей документ отримав юридичну силу. У ньому чітко відзначено: «Корупція в Україні набула ознак системного явища, яке поширює свій негативний вплив на всі сфери суспільного життя, все глибше укорінюючись у повсякденному житті як основний, швидкий та найбільш дієвий протиправний засіб вирішення питань, досягнення певних цілей. Масштаби поширення корупції загрожують національній безпеці України» [9].

Відповідно цей документ зобов'язує до негайного та неухильного здійснення незворотних, дієвих, системних і послідовних засобів, забезпечення його комплексного виконання. Важливим фактором для проведення державою ефективної антикорупційної політики є прийнятий 7 квітня 2011р. Закон України «Про засоби запобігання та протидії корупції».

Створення антикорупційних механізмів у державі означає приведення його діяль-

ності до міжнародних європейських стандартів, основними з яких є розроблення дієвої політики, моніторинг і координація діяльності всіх державних і муніципальних органів, запобігання та протидія корупції в органах влади, освітня і профілактична функція, розслідування та кримінальне переслідування. Спеціалізовані антикорупційні органи згідно з вимогами міжнародної Конвенції ООН проти корупції, Ради Європейського Союзу повинні бути незалежними, професійно підготовленими, мати необхідну спеціалізацію, ресурси.

Досвід зарубіжної практики, системний аналіз міжнародного антикорупційного законодавства переконливо доводять, що значна роль у процесах запобігання та протидії корупції надається інститутам громадянського суспільства. Однак необхідно зауважити, що частина дослідників дещо переоцінює та навіть абсолютизує громадянське суспільство в питаннях протидії корупції, механізмах і засобах становлення та розвитку демократії, створення ефективної соціально-правової держави. На жаль, в українському громадянському суспільстві існує досить значна частина суперечностей, об'єктивних і суб'єктивних інтересів, традицій, цілей, що ослаблює його. Проте не можна погодитися з тими дослідниками, політиками, громадськими діячами, які залежно від обставин заявляють, що громадянське суспільство в Україні відсутнє. Констатуючи реальність, можемо зазначити, що громадянське суспільство в країні є, інше питання – його ефективність, розвиток, стабільність, стійкість, слабкість у площинах діяльності та взаємодії.

Звертаючись до генези поняття «громадянське суспільство», необхідно зазначити, що на різних рівнях і в різних країнах однозначності у цьому питанні немає, воно є збірним. Наприклад, доцільно зазначити, що в період радянської доби громадянське суспільство практично не відображалось. Світові прогресуючі демократичні процеси, «транзити нових політичних мислень» кінця ХХ ст. дали можливість радянській

науці розглядати громадянське суспільство через призму демократії, демократичних змін і процесів. Однак існувала політична заангажованість, ідеологічні нашарування, тоталітаризм радянської дійсності, коли практично всі громадські організації та інституції були одержавлені, а правляча Комуністична партія була організуючою і направляючою силою радянського суспільства. Тому численні дослідження доводять, що в тоталітарних державах відсутнє розвинене громадянське суспільство.

Як свідчать дослідження, найпоширеніше трактування поняття «громадянське суспільство» як певної частини громадян, які на добровільних засадах (мотивацією може бути патріотичність, непримиренність до суспільного зла) створюють організації (структури), покликані та спрямовані на захист інтересів суспільства та громадян. Включення суспільних інститутів до громадянського суспільства має ряд застережень. Прихильники звуженого тлумачення розглядають недержавні, неекономічні та неполітичні суспільні інституції. Точка зору більш розширеного тлумачення громадянського суспільства включає різні громадські організації та структури, політичні партії, ЗМІ, клуби тощо.

Рудименти старої радянської системи на сьогодні присутні, коли з метою масштабності, всеукраїнськості і т.д. для збільшення кількісного складу членів провладних партій надають різні преференції, посади, пільги тощо, незважаючи на професіоналізм, порядність, людяність і моральність. Історія неодноразово засвідчувала, що як тільки партія відходить від влади, масовість переходить в іншу ганебну якість. Ми можемо констатувати, що можливість реальної ситуації стосовно громадянського суспільства обумовлюється такими ознаками:

- сукупність організацій і громадянських інституцій;
- недержавність (економічна, фінансова, політична, духовна тощо);
- нейтральність, опозиційність сил.

Таким чином, однією з головних ознак громадянського суспільства є незалежність від держави. Держава і громадянське суспільство повинні йти курсом взаємодії, а не протистояння, утверджуючи стратегію співробітництва, порозуміння, розвитку.

Характеризуючи громадянське суспільство, світова практика стверджує, що існуючі його типи впливають на зміст і види взаємодії з державою. Науковці, дослідники, практики визначають такі типи громадянського суспільства: континентально-європейська модель і американо-англійська. Генеза становлення, розвитку та буття громадянського суспільства в незалежній Україні засвідчує, що домінуючою моделлю в країні є континентально-європейський вектор розвитку. Американо-англійська модель характеризується наявністю розвинених сильних партій, спілок на місцевому та національному рівнях, товариств, асоціацій, ЗМІ тощо.

Отже, щоб забезпечити стабільність громадянського суспільства, потрібна його консолідація, що є головним і першочерговим. Відповідно від демократичного розвитку та консолідації громадянського суспільства залежить його взаємодія (протибага, протидія) тоталітаризму, олігархізації, криміналізації, корупційності влади та суспільства. Стратегія відносин життєво необхідна сьогодні як ніколи для держави, громадянського суспільства, громадянина. Позитивний міжнародний досвід, міжнародно-правові акти, наприклад, ст. 13 Конвенції ООН проти корупції, вказують на необхідність участі громадянського суспільства в заходах із запобігання та протидії корупції [10, с. 52].

Імплементация Європейських законів у національну правову систему, антикорупційна стратегія України на 2011-2015 рр. націлює на взаємодію об'єднань громадян з органами державної влади та місцевого самоврядування в напрямках формування та реалізації державної антикорупційної політики, підтримки антикорупційних заходів держави громадянським суспіль-

ством, об'єднання зусиль у запобіганні та протидії корупції [9].

Однак необхідно зазначити, що на практиці взаємодія з громадським суспільством і залучення громадськості до спільних заходів у питаннях запобігання та протидії корупції залишається тільки декларацією, про що наголошував Президент України у зверненні до Генерального Прокурора України 30 листопада 2012 р. та що відзначалося в резолюціях і рейтингах міжнародних організацій.

Висновки

Для формування зрілого розвинутого громадського суспільства потрібна свідомість, цілеспрямована, реальна державна підтримка. Громадянське суспільство покликане стати локальним фактором недо-

пущення криміналізації та олігархізації суспільства та влади, запобігання знищенню реальної демократії та свободи. Неприйняття інститутів громадянського суспільства, які повинні функціонувати в напрямі контролю, призводить до створення благодатних умов системної корупції, процвітання «кланової олігархії». В умовах тотальної кризи, гострих викликів глобалізації Україні вкрай необхідно мати сильну державу та розвинуте громадянське суспільство, де буде утверджуватись верховенство права, демократія, суспільна мораль нетерпимості до криміналітету, корупції, олігархії, розвиватимуться принципи ефективної взаємодії держави та громадянського суспільства, реальна реалізація прав і свобод людини та громадянина через демократизацію політичного та духовного життя.

Література

1. Мельник М. Корупція : проблеми визначення сутності та поняття / М. Мельник // Вісник академії правових наук України. – Харків, 1997. – № 3. – С. 76-85.
2. Бартошек М. Римское право. Понятия. Термины. / М. Бартошек. – М. Политиздат, 1989. – С. 93-97.
3. Лизогуб Я.Г., Яценко С.С. Протидія торгівлі людьми : аналіз вітчизняного та зарубіжного законодавства : Навчальний посібник / наук. ред. С.С. Яценко. – К. : Атіка, 2005. – 240 с.
4. Темнов Е.И. Коррупция. Происхождение современного понятия / Е.И. Темнов // Актуальные проблемы теории и практики борьбы с организованной преступностью в России. Материалы научно-практической конференции (17-18 мая 1994 г.). – М. : НИИРМО Моск. ин-та МВД России. – 1994. – Вып. 3. – С. 14-20.
5. Омельченко С.Г. Корупція з точки зору різних культур світу / С.Г. Омельченко // Підприємництво, господарство і право, 2000. – № 3. – С. 54-57.
6. Зінько С.Ю. Іслам у сучасній світовій політиці / С.Ю. Зінько. – Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів : Простір-М. – 275 с.
7. Головатий С. До літа з «Чистими руками» / С.П. Головатий // Голос України. – 1997. – 4 березня. – С. 4.
8. Указ Президента України «Про Концепцію подолання корупції в Україні «На шляху до доброчесності» від 11 вересня 2006 р. № 742/2006 // Урядовий кур'єр. – 27 вересня 2006 р. – № 175.
9. Указ Президента України «Про національну антикорупційну стратегію на 2011-2015 роки» від 21 жовтня 2011 р. № 1001/2011 // Офіційний вісник України. – 2011. – № 83. – Ст. 302.
10. Конвенція ООН проти корупції від 31 жовтня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2010. – Ст. 52.

Принципи і стадії процедури прийняття рішень місцевих рад: загальнотеоретичний аналіз

Л.В. Баєва

старший викладач
кафедри правознавства,
кандидат юридичних наук,
Запорізький національний
технічний університет

П.Г. Назаренко

доцент кафедри
правознавства,
кандидат юридичних наук,
доцент,
Запорізький національний
технічний університет

Статтю присвячено висвітленню основних принципів місцевого самоврядування, на підставі яких приймаються рішення місцевих рад; здійсненню нормотворчої діяльності органами місцевого самоврядування та основним стадіям процедури прийняття рішень місцевих рад.

Статья посвящена раскрытию основных принципов местного самоуправления, на основе которых принимаются решения местных советов; осуществлению нормотворческой деятельности органами местного самоуправления и основным стадиям процедуры принятия решений местных советов.

The article deals with the description of principles of local self-government that are foundations for the resolutions of local councils. The performance of rule-making activities of local councils and main stages of local councils' decision making procedure were analyzed.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, місцеві ради, представницька демократія, рішення місцевих рад, принципи, стадії нормотворчого процесу.*

Постановка проблеми

На сучасному етапі розвитку суспільства виникла необхідність перегляду значної кількості існуючих досі уявлень про правові та наукові категорії. Це тим більш актуально, що курс на побудову демократичної, соціальної та правової держави Україна потребує критичного конструктивного аналізу досягнень і прорахунків загальнотеоретичної юридичної науки в минулому та її побудови на зовсім іншій, якісно досконалішій, методологічній основі.

Розвиток демократії в Україні концентрує в собі всі найскладніші соціально-економічні та політичні проблеми перехідного періоду, віддзеркалює його суперечливість, незавершеність і невизначеність багатьох процесів і рішень. Однак, без достатньо розвинутої системи місцевого самоврядування та реального забезпечення можливостей територіальних громад самостійно вирішувати на місцевому рівні економічні, фінансові, соціально-побутові, культурні та інші питання досить важко.

Отже, місцеве самоврядування, відображаючи політичні, географічні, соціально-

економічні, національно-культурні та інші особливості різних територіальних одиниць, сприяє набуттю ними своєї індивідуальності, посилює почуття належності людини до певної територіальної громади, має стратегічне значення в процесі соціальної інтеграції та політичної мобілізації суспільства.

У механізмі правового регулювання суспільних відносин акти органів місцевого самоврядування відіграють важливу роль, виступаючи головним правовим засобом здійснення місцевим самоврядуванням владних повноважень на підвідомчій території [1, с. 234]. Вони регулюють відносини у сфері місцевого самоврядування, забезпечують вирішення поточних питань місцевого життя, конкретизують положення законів та інших нормативних актів, дають змогу краще враховувати особливості місцевих умов у процесі реалізації їх приписів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Значний внесок у дослідження принципів права в Україні зробили такі вчені, як

В.Б. Авер'янов, Н.П. Воронов, О.Ф. Гранін, В.М. Горшеньов, В.Н. Денисов, А.Я. Дубінський, М.І. Козюбра, В.В. Копейчиков, М.Й. Коржанський, Л.Т. Кривенко, С.Л. Лисенков, Н.М. Мироненко, Г.О. Мурашин, М.Ф. Орзіх, В.Ф. Погорілко, П.М. Рабінович, О.Ф. Фрицький, Л.П. Юзьков та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Проведений аналіз праць учених у галузі державного управління та вчених-адміністративістів дає змогу стверджувати, що на сьогодні, поряд із розмаїттям принципів державного, зокрема адміністративно-правового, регулювання, є так само багато спроб щодо їх класифікації. Треба звернути увагу на найбільш розповсюджені підходи з цієї проблематики.

Пропонується така систематизація принципів регулювання:

- загальні – принципи системності, об'єктивності, саморегулювання, зворотного зв'язку, гласності, змагальності, стимулювання;

- часткові – принципи, що застосовуються в різних підсистемах чи суспільних сферах (економічній, соціально-політичній, духовній), і принципи, що використовуються в процесі аналізу різних суспільних явищ, організацій та інститутів;

- організаційно-технологічні – принцип єдиначальності, поєднання державного, регіонального та місцевого регулювання, конкретності, ієрархії, делегування повноважень.

Що стосується місцевого самоврядування, то через призму його основних принципів повніше розкривається зміст цього важливого інституту муніципального права, його місце і роль у суспільстві та державі. Головні принципи місцевого самоврядування обумовлюють характер його системи, територіальної, організаційно-правової та матеріально-фінансової основ, особливості правового статусу територіальних громад, органів і посадових осіб місцевого самоврядування.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження основних принципів місцевого самоврядування та принципів рішень місцевих рад, а також виявлення основних стадій процедур прийняття рішень місцевих рад, їх місце у нормотворчому процесі.

Виклад основного матеріалу дослідження

Будь-які заходи в рамках правової реформи слід розпочинати з удосконалення основоположних джерел, керівних ідей усього права, тобто з принципів права. Це дасть змогу послідовно, комплексно й системно здійснювати правову реформу, а отже, відповідно до цього покращувати право в Україні загалом. Адже принципи права – це явища, що не тільки пов'язують право з політикою, економікою, духовним життям суспільства, а й забезпечують єдність різних власне правових процесів, форм, теорій, ідей і концепцій, понятійно-категоріальних рядів.

Система принципів місцевого самоврядування знайшла своє правове врегулювання у статті 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21 травня 1997 року [3]. Проте не всі вони однаково відображають ті якісні характеристики, завдяки яким самоврядування принципово відрізняється, наприклад, від державного управління та інших соціально-політичних явищ [2, с. 189-190]. До основних принципів місцевого самоврядування відносяться: принцип народовладдя; законності; гласності; колегіальності; поєднання місцевих і державних інтересів; виборності; правової, організаційної та матеріально-фінансової самостійності в межах повноважень; підзвітності та відповідальності перед територіальними громадами їх органів і посадових осіб; державної підтримки та гарантії місцевого самоврядування; судового захисту прав місцевого самоврядування.

Серед вказаних принципів найбільш важомими, такими, що дають змогу глибше розуміти суть місцевого самоврядування, є принципи його правової, організаційної

та матеріально-фінансової самостійності в межах повноважень, визначених законом.

Базовий принцип народовладдя в діяльності місцевого самоврядування зводиться до того, що джерелом місцевої влади є весь народ, хоча носієм влади для кожного муніципалітету є відповідна територіальна громада, тобто населення, яке постійно проживає у межах територіальної одиниці. Територіальна громада, як суб'єкт місцевої влади, має змогу реалізовувати свою владу у формах безпосередньої або представницької демократії.

У механізмі правового регулювання суспільних відносин акти органів місцевого самоврядування відіграють важливу роль, виступаючи головним правовим засобом здійснення місцевим самоврядуванням владних повноважень на підвідомчій території [1, с. 234]. Вони регулюють відносини у сфері місцевого самоврядування, забезпечують вирішення поточних питань місцевого життя, конкретизують положення законів та інших нормативних актів, дають змогу краще враховувати особливості місцевих умов у процесі реалізації їх приписів.

Сучасна правова доктрина розглядає акти місцевого самоврядування як невід'ємну частину єдиної, взаємопов'язаної та узгодженої системи правових актів держави.

Радянські вчені у 50-80 роках ХХ ст. активно досліджували питання нормотворчої діяльності місцевих рад, їх виконавчих комітетів і прийнятих ними правових актів. Про це свідчать праці таких науковців, як Н.І. Акуєв, Я.С. Вальденберг, Н.П. Воронов, Б.В. Дрейшев, В.В. Копейчиков, В.Ф. Мелашенко, В.В. Онохова, М.Р. Шабанов та інші.

Здійснення нормотворчої діяльності органами місцевого самоврядування передбачає відносно широкий простір для вибору певного правового рішення не лише з огляду на розв'язання означених проблем, а й з метою впорядкування, спрямування та врегулювання відносин у муніципальній сфері. Нормотворча діяльність органів місцевого самоврядування здійснюється шляхом системоутворюючих стадій: підготовки, обговорення, прийняття й опублі-

кування новоствореного правового акта. Результатом нормотворчого процесу є поповнення правової системи новим елементом права, тобто новим актом [4, с. 155].

На думку Г.В. Задорожньої, початком нормотворчого процесу є прийняття офіційного рішення про підготовку проекту акта чи програми. Підтвердженням правильності запропонованого підходу виокремлення початкового етапу нормотворчої діяльності органів місцевого самоврядування є аналогічність розуміння цих процесів і в теорії права. Зокрема, професор О.Ф. Скакун пише: «Правотворчість починається тоді, коли прийнято державне рішення про підготовку проекту нормативно-правового акта, скажімо, закону» [5, с. 193].

Важливість такого рішення полягає в тому, що воно визначає межі між з'ясуванням об'єктивних підстав необхідності розроблення та прийняття проекту та початком роботи відповідного муніципального органу над самим проектом, тобто відбувається чіткий поділ дій нормотворчого органу, пов'язаних із виявленням необхідності створення акта (програми), з одного боку, та власне дій — з іншого, змістом яких є створення самого правового акта (програми).

Безумовно, нормотворча діяльність різних органів місцевого самоврядування (представницького органу, постійних комісій, виконавчих комітетів рад) має свої особливості, проте це не позбавляє можливості теоретичного узагальнення етапів і принципів нормотворчого процесу у сфері правовідносин місцевого самоврядування. Процес підготовки та прийняття правового акта здійснюють шляхом виконання послідовних дій. Вони тісно взаємопов'язані та є організаційно відокремленим комплексом процедурних дій, що утворюють самостійну стадію нормотворчого процесу.

Завершення однієї стадії означеного процесу є свідченням нової якості створюваного акта, що дає об'єктивні підстави переходу до нового етапу вказаного процесу [6, с. 152], наприклад, від підготовки проекту до прийняття його за основу.

Нормотворчий процес – процедура офіційної підготовки проекту правового акта, програми в нормотворчому органі чи органах. Підготовчі комісії, розробляючи проекти рішень рад, беруть участь у початковому етапі процесу. Вказане обумовлено тим, що остаточне рішення «за» чи «проти» поданого проекту залишається за представницьким органом. До нормотворчого процесу належить діяльність проектного органу з підготовки та обговорення проекту акта, який остаточно приймається радою.

Якість рішень і програм, прийнятих представницьким органом, великою мірою залежить від професійного рівня проектних комісій; тому не випадково така робота покладається саме на спеціальні органи – комісії. Отже, підготовчу діяльність проектних комісій, спрямовану на вироблення проектів (актів, програм), не можна віднести до будь-якої іншої діяльності, окрім нормотворчої.

Звичайно, кінцевим результатом проектно-підготовчої діяльності нормотворчих органів є не сам акт, а його проект. Проектно-підготовча діяльність – це частина загальної нормотворчої діяльності. Відтак, видається доцільним виокремлення в цьому процесі двох відносно самостійних стадій: підготовчої та нормативної. Стадія – це поділ процесу на певні частини, пов'язані між собою спільною метою, що змінюють одна одну у визначеній логічній послідовності. Кожна стадія при цьому має відносну самостійність і своє цільове призначення, а нерідко – встановлені часові межі. На будь-якій стадії процесу його учасники, виконуючи специфічні процесуальні ролі та маючи відповідні процесуальні права й обов'язки, здійснюють певні взаємозалежні процесуальні дії, що фіксуються встановленим способом і вступають один з одним у різноманітні процесуальні відносини [7, с. 240].

Отже, нормотворчий процес – це весь комплекс діяльності компетентного органу (органів) з підготовки, обговорення, доопрацювання, опублікування відповідного правового акта.

Нормотворчий процес є доволі багатограним правовим процесом. Тому варто виокремити декілька його складових. Перша стадія: складання проекту програми, правового акта здійснюється відповідно до прийнятого рішення про початок роботи над проектом з метою підготовки його тексту. Наступна стадія охоплює проходження виробленого проекту в нормотворчому органі, раді – це прийняття рішення щодо подальшої долі проекту: прийняти, повернути на доопрацювання, відхилити. Органи місцевого самоврядування, як нормотворчі органи, зобов'язані дотримуватися встановлених законодавством процедурно-правових вимог у ході підготовки зазначених проектів.

З метою підвищення якості та рівня нормотворчої діяльності, проваджуваної органами місцевого самоврядування, видається необхідним прийняття єдиних правил, змістом яких була б регламентація нормотворчого процесу від підготовки до процедурного завершення роботи над проектами відповідних правових актів чи програм. Необхідність виконання зазначеного виду науково-практичної роботи неодноразово висловлювалася науковцями [8, с. 8-9], проте ця проблема досі залишається актуальною та потребує подальшого вирішення.

Висновки

З метою підвищення якості та рівня нормотворчої діяльності, яку здійснюють органи місцевого самоврядування, вважається за необхідне прийняття єдиних правил, змістом яких була б регламентація нормотворчого процесу, починаючи від підготовки до процедурного завершення роботи над проектами відповідних правових актів чи програм.

Таким чином, процес підготовки проектів повинен регулюватись правилами різної юридичної значимості, насамперед правилами імперативного (обов'язкового) характеру (наприклад, неможливість невиконання відповідними комісіями доручення представницького органу щодо створення проекту), а також правилами диспозитивного (рекомендаційного) ха-

рактеру. Це зумовлено дотриманням принципу субсидиарності, оскільки недоречно регламентувати абсолютно весь комплекс процедурного виконання проектної роботи, пов'язаної з кількісним та якісним складом комісій, які здійснюють зазначений вид роботи. І, нарешті, виконання проектної роботи передбачає використання джерел науково-методичного змісту, в яких містилися б вказівки рекомендаційного характеру, з метою отримання проєктів належної якості з урахуванням пропорційності їх змісту і форми.

Правотворчість місцевих рад як процес, під час якого створюються нові нормативно-правові акти (норми права), складається з певних стадій. Першою стадією є підготовча, яка поділяється на такі етапи: 1) виявлення потреби у прийнятті, зміні чи скасуванні правової норми чи нормативного акта; 2) прийняття рішення про необхідність підготовки проєкту нормативного акта; 3) визначення кола осіб, які повинні підготувати проєкт, та його підготовка; 4) обговорення тексту проєкту, його узгодження із зацікавленими органами й особами, остаточне доопрацювання проєкту. Друга стадія – це прийняття нормативного акта (правової норми). Вона складається з таких етапів: 1) внесення проєкту нормативно-правового акта на обговорення відповідного компетентного органу (або подання на розгляд відповідної посадової особи); 2) обговорення

проєкту (можливо, у кількох читаннях); 3) прийняття нормативного акта та його підписання. Третя стадія – це офіційне оприлюднення рішень місцевих рад. Стадія передбачає оприлюднення, тобто доведення змісту нормативно-правового акта (або правової норми) до відома тих суб'єктів, дії яких він повинен регулювати. Ця стадія складається, по суті, з одного етапу – надання актові юридичної сили.

Правовою підставою здійснення нормотворчого процесу органами місцевого самоврядування є прийняття офіційного рішення про підготовку проєкту акта чи програми; процес здійснення нормотворчої діяльності органами місцевого самоврядування в чинному законодавстві не врегульований, оскільки відсутні конкретні правила-вимоги, що регламентували б не лише порядок підготовки, а й документального оформлення проєктів програм, нормативних актів. Це є серйозною прогалиною в чинному законодавстві, оскільки локальні нормотворчі органи діють на власний розсуд без дотримання загальних правил і рекомендацій, що зумовлює порушення вимог нормотворчої діяльності в цілому. З метою підвищення якості та рівня нормотворчої діяльності у самоврядних територіальних одиницях необхідно прийняти єдині правила, змістом яких була б регламентація нормотворчого процесу від підготовки до процедурного завершення роботи над проєктами нормативних актів чи програм.

Література

1. *Свирский Б.М.* Государственное строительство и местное самоуправление в Украине : учебное пособие. – изд. 2-е, перераб. и доп. / Б.М. Свирский. – Харьков : Эспада, 2004. – 304 с.
2. *Кравченко В.В., Пітцик М.В.* Муніципальне право України : навчальний посібник / В.В. Кравченко, М.В. Пітцик. – К. : Атіка, 2003. – 345 с.
3. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України 21.05.1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
4. *Задорожня Г.* Специфіка нормотворчої діяльності органів місцевого самоврядування / Г. Задорожня // Право України. – № 6. – 2007. – С. 153-155.
5. *Скаун О.Ф.* Теорія держави і права : підручник ; пер. з рос. / О.Ф. Скаун. – Харків, 2001. – 656 с.
6. *Тодорский Ю.В.* Постоянные комиссии местных Советов депутатов трудящихся / Ю.В. Тодорский. – М., 1955. – 237 с.
7. *Малиновський В. Я.* Словник термінів і понять з державного управління / В.Я. Малиновський. – К. : Атіка, 2005. – 239 с.
8. *Алексеев С.С.* Развитие и совершенствование советского законодательства / С.С. Алексеев // Советское государство и право. – 1971. – № 1. – С. 107-108.
9. *Воронов Н.П.* Нормотворческая деятельность местных Советов депутатов трудящихся [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Харьк. юрид. ин-т. – Харьков, 1970. – 24 с.

Нормативно-правове закріплення представницького характеру Верховної Ради України через призму досвіду Республіки Білорусь

Л.І. Баликіна

здобувач,
асистент кафедри
конституційного,
адміністративного та
міжнародного права,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті звернуто увагу на необхідність внесення змін до статті 75 Конституції України, з метою закріплення тези про те, що Верховна Рада України є представницьким органом. Наголошується на важливості представницького характеру законодавчого органу – парламенту, на прикладі зарубіжного досвіду та особливо на досвіді Республіки Білорусь.

В статье обращается внимание на необходимость внесения изменений в статью 75 Конституции Украины, с целью закрепить тезис о том, что Верховная Рада Украины является представительным органом. Подчеркивается важность представительного характера законодательного органа – парламента, на примере зарубежного опыта и особенно на опыте Республики Беларусь.

The article draws attention to the need for modification of Article 75 of the Constitution of Ukraine, emphasizing that the Verkhovna Rada of Ukraine is the representative body. Attention was paid that the representative character of the legislature – Parliament was important, by the example of foreign experience, especially the experience of neighboring country Belarus.

Ключові слова: парламентаризм, Верховна Рада України, Національні збори Республіки Білорусь, представницький характер парламенту.

Постановка проблеми

Аналіз сучасних політичних процесів, що відбуваються на теренах України, відображає прагнення державних службовців запровадити демократичні принципи на практиці. Однією з головних особливостей парламентської системи є її тісний зв'язок із принципом народного представництва, що реалізовується через репрезентативний і структурований парламент. Перший крок до представництва більшого кола прав та інтересів громадян у Верховній Раді України був зроблений: прийняття змішаної виборчої системи, що дає можливість висувати, за мажоритарною системою, свої кандидатури позапартійним кандидатам і бути обраними до парламенту. Наступний крок – це законодавче закріплення в Конституції України представницького характеру вищого органу законодавчої влади. Взаємозалежність формування демокра-

тичної держави, законодавче закріплення принципу представництва народу та становлення парламентаризму, є прямою. Республіка Білорусь близька до України через подібність трансформаційних процесів у державі та питань, що виникають на цьому шляху. Використовуючи юридичний підхід до аналізу інституту парламентаризму в Білорусі, відзначаємо більш вдале нормативно-правове закріплення, інституційне оформлення та відкритість для сприяння у становленні та вдосконаленні цієї системи політичної організації держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемою народного представництва, представницького характеру парламенту займалися такі вітчизняні та зарубіжні вчені: В. Божанов, О. Горелик, В. Журав-

ський, Н. Заяць, С. Князев, Л. Кривенко, С. Решетніков, К. Соколов, К. Шмітт.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Публікації про проблеми народного представництва, правового статусу Верховної Ради України в сучасній науці мають місце, але нагальні проблеми сьогодення, виклики глобалізації формують нові завдання, що зумовлюють відповідно новий підхід до вирішення цього питання та порівняння з досвідом Республіки Білорусь.

Формулювання цілей статті

Метою статті є зазначення основних особливостей принципу представництва народу та важливості визнання цієї ролі для українського парламенту, шляхом закріплення її в Конституції України. Виникнення необхідності зіставлення процесів державотворення в Україні та Білорусі зумовлено потребами аналізу пройденого етапу країнами-сусідами за часи незалежності та розгляду можливості запозичення певних позитивних відмінностей.

Виклад основного матеріалу дослідження

Діюча Верховна Рада України є представницьким органом народу, це випливає з системи виборів народних депутатів, із власне найменування представників «народними депутатами» та з принципів діяльності. Тому виникає запитання, чому в Конституції України представницький характер українського парламенту не закріплений. Звертаючись до досвіду країн-сусідів, наголосимо, що в конституціях Російської Федерації та Республіки Білорусь закріплено вказану особливу роль, притаманну саме парламентові. Ця характеристика зазначена також поряд із закріпленням законодавчої функції в основних законах таких демократичних країнах, як Франція, Сполучені Штати Америки, а у Великій Британії – у некодифікованій Конституції (Акті про парламенти, 1911 р.) закріплений принцип народного представництва, на якому повинна бути «заснована» друга палата [1].

Становлення парламентаризму на теренах новосформованих незалежних держав є важливим елементом для формування демократії. Парламентський лад є найбільш розвинутою формою представницького порядку. В умовах дуалізму органи народного представництва, за загальним правилом, беруть активну участь тільки в здійсненні законодавчої влади, користуючись відносно діяльності уряду більш-менш пасивними правами контролю та нагляду. В умовах парламентаризму за представницькими органами юридично закріплюється можливість активного впливу і на уряд. Однак, досягнення таким чином поширення представницького начала й на представницьку владу здійснюється в рамках парламентського ладу аж ніяк не шляхом формального підпорядкування урядом парламенту. Парламентаризм у жодному разі не є режимом змішування влади. Він є режимом відносного, пом'якшеного поділу влади, який передбачає принципову самостійність вищих органів законодавства й уряду. Парламент і в парламентській державі не управляє безпосередньо. Але він активно впливає на управління, формує уряду програму діяльності та має юридично гарантовані засоби наполягати на виконанні цієї програми. У дебатах бельгійського Національного Конгресу наголошувалося на тому, що в парламентській державі завжди є якийсь «нерухомий центр і поряд з ним рухлива виконавча влада, поновлювана без усяких потрясінь». У цьому, безсумнівно, й полягає основне та найбільш цінне політичне благо парламентського ладу. Парламентаризм створює «рухливість» відбиває політичні настрої парламентської більшості виконавчої влади, не руйнуючи того більш-менш «нерухомого центру», яким є в державі безвідповідальний монарх або політично невідповідальний президент. Парламентський лад повинен бути визнаний формою представницького порядку, яка переважно підходить для тих держав, у яких існує потреба в потужному, що поширює свій вплив не лише на законодавство, а й на правління, парламенті, та де

спостерігається тенденція до збереження на чолі урядової влади одноосібного і політично «нейтрального» органу [2, с. 425-426].

Наведення цього тлумачення інституту парламентаризму підкреслює, що парламентський лад є формою саме представницького порядку. Важливість представницької характеристики впливає також із закріпленого в конституції порядку обрання народних депутатів (шляхом вільних прямих виборів при таємному голосуванні) та основної функції парламенту – законодавчої. «Вияв суверенітету народу через народне представництво – це мета, а не установлений факт» [3, с. 248].

Новий Закон України «Про вибори народних депутатів України» був прийнятий 17 листопада 2011 року. Відповідно до цього законодавчого акта було закріплено змішану систему парламентських виборів – 50% (225 осіб) народних депутатів обираються за партійними списками і 50% (225 осіб) за мажоритарною системою; блокам заборонено брати участь у виборах; для партій виборчий поріг збільшився з 3% до 5%. За словами Президента України Віктора Януковича, п'ятивідсотковий бар'єр на виборах до парламенту «сприятиме ефективному партійному будівництву» [4].

Парламентські вибори в Україні відбулися 28 жовтня 2012 року. За пропорційною системою пройшли такі політичні партії: Партія Регіонів – 30%, Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» – 25,54%, партія «Удар» – 13,96%, Компартія України – 13,18%, Соціал-національна партія України (Всеукраїнське об'єднання «Свобода») – 10,44%. Полеміка в середині країни та за її межами з приводу проведення парламентських виборів та оголошення їх результатів триває. За виборчим процесом стежило багато спостерігачів із США, ЄС і країн колишнього Радянського Союзу. Офіційна оцінка США та ЄС проведення парламентських виборів є солідарною: з одного боку було визнано, що день виборів пройшов мирно та була присутня велика кількість міжнародних і вітчизняних

спостерігачів, але водночас вибори-2012 названо «кроком назад» для України. Наприклад, віце-президент Парламентської Асамблеї ОБСЄ Вальбург Хабсбург Дуглас заявив: «Зважаючи на зловживання владою та вирішальну роль грошей на цих виборах, як результат, в Україні демократичний процес був повернутий у протилежний бік... Я вважаю, що виборці не повинні відчувати на собі нападки влади чи будь-які дії залякування з боку державних службовців. Та не повинно бути так, що необхідно йти до в'язниці, щоб почути промову від лідера опозиції». Позицію Уряду США висловив офіційний представник держдепартаменту Марк Тонер: «Ми поділяємо стурбованість, яка була озвучена в доповідях від спостерігачів Бюро з демократичних інститутів та прав людини ОБСЄ, Парламентської асамблеї ОБСЄ, Парламентської асамблеї Ради Європи, Європейського парламенту та Парламентської асамблеї НАТО... Під час виборів використовувалися державні ресурси на користь кандидатів владної партії, було втручання у доступ кандидатів до ЗМІ та утиски опозиційних кандидатів». Також виступила держсекретар США Гіллари Клінтон, яка погодилася з позицією Білого дому та підтримала тезу про «крок назад для української демократії». Такі різкі висновки ЄС і США обумовлені негативною позицією з приводу ув'язнення Юлії Тимошенко (лідера опозиції), що було особливо підкреслено в усіх офіційних заявах, та наголошено, що усунення політичних опозиціонерів у демократичних державах у такий спосіб не відбувається [5]. Автор статті не міг оминати зазначених тез, але політичного аналізу буде уникати, оскільки на меті суто юридичний аналіз виборчого процесу, а не політичної ситуації.

Разом з тим, Сполучені Штати наголосили, що й надалі підтримуватимуть Україну на шляху до незалежної, процвітаючої та демократичної країни і стурбовані, що недоліки парламентських виборів не просувають Україну до цієї мети: «Але ми, як і раніше, прихильні до співробітництва з Україною для покращення демократичних

інститутів, укріплення верховенства закону та найважливіших економічних реформ» [6].

На противагу жорсткій і скептичній оцінці американських і європейських спостерігачів, наведемо висновки спостерігача з Грузії, журналіста Матвія Гананпольського, який у прямому ефірі ток-шоу «Велика політика з Євгенієм Кисельовим», порівнюючи результати українських парламентських виборів із російським і грузинським досвідом, зазначив, що побачив «нове, зріле українське суспільство, і депутати повинні бути гідними його..., народ не боїться влади». Свою точку зору він обґрунтовував з огляду на результати виборів – у партії влади тільки 30%, а не абсолютна більшість, як у РФ після виборів до Федеральних Зборів. Це свідчить про виказану певну довіру народом, але і про наявність «крутого суспільства», яке не боїться висловлювати свою точку зору та віддало свої голоси за нові обличчя: партію «Удар» і ВО «Свобода». Пан Гананпольський був приємно вражений результатами та наголосив, що наразі українське суспільство – це суспільство соцмереж («Вконтакте» та «facebook»), де виборці домовляються про свої вподобання і вирішують голосувати «за» чи «проти». На його думку, ці ознаки суспільства в Україні свідчать про процес становлення демократії та про відмінності в політичних системах із Росією та Грузією.

Погоджуючись із позицією пана Гананпольського, підсумуємо, що вибори-2012 мають свої недоліки та позитивні зміни для України, але реальні результати й остаточні висновки можна буде зробити, побачивши роботу новосформованої Верховної Ради. Після виборів до Парламенту України було обрано різних представників, які представлятимуть групові, партійні та національні інтереси. Представлення українського народу в парламенті стало ширшим, що може стати ще одним кроком до демократії та відповідно до парламентаризму.

Наступний аргумент, який свідчить про невід’ємну представницьку ознаку парла-

менту, вбачається через основну функцію цього органу – законодавчу, яка реалізується шляхом прийняття нормативно-правових актів. Під час законодавчого процесу відбувається полеміка між представниками різних точок зору та шляхом досягнення консенсусу приймається документ. Саме цей колегіальний орган є єдиним представником народу, що потребує закріплення в Основному законі. Необхідність доповнення статті 75 положенням про те, що Верховна Рада України є єдиними представницьким органом народу, аргументує такий визнаний в Україні фахівець у галузі парламентського та конституційного права, як Л. Кривенко. Свою позицію щодо визначення парламенту як єдиного представницького органу народу вона обґрунтовує тим, що президент є представником не народу, а держави, тому немає підстав для припущення можливості існування двох органів народного представництва (що є небезпечним і шкідливим, оскільки спричиняє виникнення феномена так званого представницького дуалізму) [7, с. 15-17]. На підтвердження цієї тези, звернемося до тексту Конституції України, де закріплено: «Президент України є главою держави і виступає від її імені» [8, ст. 102], тобто чітко підкреслюється характеристика глави держави, як представника держави у міжнародних відносинах.

Натомість відомий юрист В. Журавський, який, ретельно аналізуючи теоретико-правові аспекти розвитку парламентаризму в Україні на сучасному етапі, констатує, що, «говорячи про представницький характер парламенту, слід застерегти від визначення парламенту як єдиного представницького органу» [9, с. 86]. Ця теза є справедливою лише в тому разі, якщо в державі існує тільки один загальнонаціональний орган державної влади, який формується безпосередньо народом [10, с. 87]. Однак згідно з чинною Конституцією України (ч. 1, ст. 103), крім парламенту (Верховної Ради України), шляхом загальнонаціональних виборів формується й інститут глави держави.

У Конституції Білорусі в статті 90 зазначено, що «Парламент – Національні збори Республіки Білорусь є представницьким і законодавчим органом Республіки Білорусь» [11]. Найважливішою функцією парламенту є функція представництва. У її виконанні з парламентом не може зрівнятися жоден інший інститут. Саме ця функція є найвагомішим обґрунтуванням усіх інших напрямів діяльності. Оскільки парламент представляє інтереси всіх, до його повноважень у першу чергу входять розроблення та прийняття законів, затвердження бюджету, контроль над урядом [12, с. 158]. Закріплення цієї характеристики в Основному законі України зумовить відповідальність суспільства за обрання своїх представників до Верховної Ради.

Наголошення на представницькій характеристиці в Республіці Білорусь відбувається ще з тієї причини, що приділяється значна увага формуванню ідеології у народу. Слід зазначити, що сучасна Білорусь має систему організаційних структур, які за своїм основним призначенням покликані вирішувати ідеологічні проблеми через комплекс взаємодіючих політичних організацій та інститутів. А саме: політичні партії та органи самоврядування, освіти, культури, науки; засоби масової інформації, літератури, кіно тощо. Через них держава формує політичну культуру та політичну свідомість людей, забезпечує законність і правопорядок, права та свободи громадян, визначає ідеологічні норми й установи. Усі вони функціонують у рамках законів, прийнятих парламентом [13].

Національні збори Республіки Білорусь є важливим ідеологічним органом. Від його діяльності багато в чому залежить, як будуть думати завтра люди, як вони житимуть, які в них будуть цінності, ідеали, потреби, запити, моделі поведінки. Депутати

відповідальні за тих людей, які їх обрали, вони є їхніми представниками та поборниками їх прав. Запозичення цієї практики на теренах України, як вважає автор статті, зумовить почуття відповідальності, оскільки представники в парламенті діють від імені народу України, та реального розуміння народними депутатами їх впливу на громадян і процеси в суспільстві.

Як справедливо зазначає німецький юрист і філософ Карл Шмітт, «парламентаризм є підтвердженням багатовікового обґрунтування того, що люди повинні вирішити, у всій їх повноті, як управляти... У цьому контексті поняття представника, який діє від імені всього народу, а не групи, гарантує свободу слова і розголосу політичного обговорення, що є розумними компонентами парламентаризму» [14].

Висновки

Отже, дискусії з приводу зміни, доповнення статті 75 Конституції України тривають і точок зору багато. Буде доцільним, якщо їх у своїй діяльності врахує Конституційна Асамблея, утворена Указом Президента України «Про Конституційну Асамблею» від 17 травня 2012 року [15]. Проаналізувавши політичні процеси в Україні та зіставивши їх із зазначеними відмінностями в Республіці Білорусь, можна зробити такі висновки.

Наявність Парламенту України як вищого органу визначає його невід'ємні характеристики. Представницька ознака виборного колегіального органу впливає сама собою, і відсутність закріплення її в конституції є некоректним упущенням. Внесення змін до статті 75 зумовить відповідальність за цю характеристику не тільки народних депутатів, а й виборців, їх розуміння важливості делегування своїх прав та інтересів кандидату на термін дії певного скликання Верховної Ради України.

Література

1. Constitution of UK in Russian. Конституционные акты Великобритании [Электронный ресурс]. – Режим доступу : [file:///C:/Users/Nika/AppData/Local/Temp/Rar\\$EX00.416/R.HTM](file:///C:/Users/Nika/AppData/Local/Temp/Rar$EX00.416/R.HTM). – Названіе с экрана.
2. Соколов К.Н. Парламентаризм. Опыт правовой теории парламентарного строя / К.Н. Соколов. – С.-Пб. : Типография «Печатный труд». – 1912. – 432 с. – С. 425-426.

3. Заяць Н.В. Особливості функціонування Верховної Ради України як органа народного представництва / Н.В. Заяць // Право та Управління. – 2012. – № 1. – С. 246-258.

4. Новий закон про вибори сприятиме ефективному партійному будівництву, переконаний Янукович // NEWSru.ua : Інформаційний портал – новини України і світу в режимі реального часу. – Четвер, 8 грудня 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://newsru.ua/ukraine/08dec2011/5_bude_ok.html. – Назва з екрана.

5. Observers : Ukrainian election marks 'a step backwards' // European Union Information Website. – 30 October 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.euractiv.com/europes-east/observers-ukrainian-election-mar-news-515747>. – Назва з екрана.

6. День выборов в Украине прошел мирно, но США крайне беспокоятся // «Полемика» – общественно-политический Интернет-ресурс [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://polemika.com.ua/news-101897.html#title>. – Название с экрана.

7. Кривенко Л.Т. Верховна Рада України / Л.Т. Кривенко. – К. : ІнЮре, 1997. – 170 с.

8. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.

9. Журавський В.С. Український парламентаризм на сучасному етапі : Теоретико-правовий аспект / В.С. Журавський. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.

10. Журавський В.С. Парламент України в системі органів державної влади / В.С. Журавський // Парламентська реформа : теорія та практика. – К. : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2001. – Вип. 6. – С. 86-96.

11. Конституция Республики Беларусь 1994 года (с изменениями и дополнениями, принятыми на республиканских референдумах 24 ноября 1996 г. и 17 октября 2004 г.). – Минск : Амалфея, 2007. – 48 с.

12. Парламентаризм в Беларуси : монография / В.А. Божанов [и др.] ; [под ред. В.А. Божанова, А.В. Горелика] ; Част. учреждение образования «Институт парламентаризма и предпринимательства», кафедра политологии и гуманитарных дисциплин. – Минск : Иппокрена, 2010. – 230 с.

13. Основы идеологии белорусского государства : учебник для вузов / под. ред. С.Н. Князева, С.В. Решетникова. – Минск : Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2004. – 690 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://alex-andr.ru/osnovy-ideologii-belorusskogo-gosudarstva/225/>

14. Schmitt, Carl. The Crisis of Parliamentary Democracy. Translated by Ellen Kennedy. (MIT Press, 1988). Original publication: 1923, 2nd ed. 1926. Accessed online at <http://voices.yahoo.com/carl-schmitt-difference-between-parliamentarism-3133678.html?cat=38>

15. Указ Президента України «Про Конституційну Асамблею» № 328/2012 від 17 травня 2012 р. // Офіційний вісник Президента України. – 2012. – № 19. – С. 4. – Ст. 404.

Перлюстрація як метод забезпечення державної безпеки

Б.В. Бернадський
кандидат історичних наук,
доцент,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто використання перлюстрації у заходах із забезпечення державної безпеки Російської імперії.

В статье рассмотрено использование перлюстрации в мероприятиях по обеспечению государственной безопасности Российской империи.

The article discusses the use of a censorship of activities to ensure the national security of the Russian Empire.

Ключові слова: *агентура, перлюстрація, жандарми, цензура, спецслужби, державна безпека.*

Постановка проблеми

Можна стверджувати, що сучасні розвідка та контррозвідка з'явилися на рубежі XIX – XX століть, коли старі методи роботи спецслужб продемонстрували свою низьку ефективність. У цей період у їх діяльність вводяться нові агентурні методи, ширше використовується й перлюстрація. Усе це складається в єдину оперативно-розшукову систему отримання інформації, що була досить ефективною. Наголосимо саме на отриманні інформації, а не реагуванні на виклики державній безпеці. Нові методи оперативно-розшукової діяльності дали змогу різко підвищити ефективність функціонування місцевих підрозділів, зокрема, в Україні.

Перлюстрація була особливим інструментом розшукової діяльності. Адже державні інтереси монархії вимагали повної інформації не лише про опозиційну та ворожу діяльність, а й про настрої населення. Оскільки одним із засобів як легального, так і нелегального зв'язку того часу була пошта, роль перлюстрації в загальній системі розшуку була значною. Тоді ж у її роботі все масштабнішою ставала контррозвідувальна складова. Зокрема, відомий контррозвідник, жандармський полковник В. Єрандаков наголошував саме на значенні перлюстрації та органів політичного розшуку в реалізації загальнодержавної системи безпеки, адже військові контррозвідники зосереджувалися лише на виконанні своїх вузькоспеціалізованих завдань [1, с. 324].

Досить часто інформація, отримана з матеріалів перлюстрації, була єдиною підставою для проведення оперативних і процесуальних дій. Добре відпрацьована система давала можливість своєчасно виявляти факти, що вказували на можливі підготовку чи скоєння державних злочинів. Окрім отримування оперативної інформації, вона використовувалась і для переривання потоку інформації, особливо в тому разі, коли інші способи зв'язку у противника були відсутні.

Досить часто в літературі трапляються твердження щодо незаконності такої діяльності спецслужб і про те, що перлюстрація перебувала за межами правового поля імперії. На нашу думку, це потребує певного уточнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Перлюстрація була невід'ємною складовою системи політичного розшуку, тому вона й досі становить інтерес для багатьох дослідників. Серед них, передусім, варто виділити В. Ізмозіка, З. Перегудову, С. Жарова, О. Кирієнка та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Однак більшість авторів зосереджується на використанні перлюстрації в політичному розшуку, фактично, залишаючи поза увагою більш широкий контекст державної безпеки.

Формулювання цілей статті

Зважаючи на викладене, автор поставив перед собою мету розглянути використання перлюстрації у контррозвідувальній діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження

У середині XIX ст. перлюстрація допускалася судовими статутами. Окрім того, слід вказати на специфіку законодавства Російської імперії. Тривалий час робота її спецслужб регулювалася підзаконними нормативно-правовими актами. Передусім – циркуляром міністра внутрішніх справ від 5 січня 1883 року, у якому викладався порядок отримання інформації та об'єкти перлюстрації.

Олександр III вивів цю практику на новий рівень. За поданням міністра внутрішніх справ І. Дурново він у 1891 р. підписав таємний указ, що дозволяв спецслужбам ознайомлюватися з будь-якою кореспонденцією, що викликала підозри. У Російській імперії до 1906 р. монарх був найвищим законодавчим органом і джерелом права. Тож з упевненістю можна стверджувати, що ці нормативні акти повністю узаконили перлюстрацію.

До 1897 р. було видано ще низку нормативних актів, які регулювали технічну сторону справи, зокрема експертизу кореспонденції, установку осіб, хімічний аналіз тексту [2, с. 195]. Таким чином, уся перлюстраційна діяльність спецслужб була чітко регламентована. Інша річ, що відповідні нормативно-правові акти, які її регулювали, були таємними.

Справа в тому, що такі дії були грубим порушенням правил Всесвітнього поштового союзу, членом якого була й Російська імперія. Тож чинне законодавство передбачало відповідальність поштового службовця за відкриття листів навіть із цікавості. Якщо їх зміст ставав відомим іншій людині, то поштовому службовцю загрожувало тюремне ув'язнення на строк від 4 до 8 місяців. Коли ж він, із якої-небудь причини погоджувався передавати листи іншій особі, без дозволу адресата та адре-

санта, йому виносили вирок на строк від 8 до 16 місяців [3, с. 242-243].

Тож, задля уникнення службовцями «чорних кабінетів» відповідальності вони зараховувались у штат Міністерства внутрішніх справ. Це виводило їх з-під дії кримінального законодавства. Однак, незахищеними залишались агенти, яких із тією ж метою вербували з числа поштових службовців. У цьому аспекті таку діяльність агентури можна вважати незаконною.

Отож, на підставі аналізу нормативно-правової бази можна зробити висновок, що до карної відповідальності притягувалися лише чиновники поштового відомства. Працівники ж «чорних кабінетів» рахувалися за МВС, тобто перебували у своєрідному діючому резерві спецслужби. Термін «чорні кабінети» подарувала нам Франція, як законодавець мод і в багатьох інших проблемах політичного розшуку. Саме у такому кабінеті при Паризькій пошті було розпочато цілеспрямований контроль кореспонденції. У Росії в постійну практику перлюстрація була введена в 1744 р., коли в Петербурзькому поштамті з'явився перший «чорний кабінет».

З подачі генерала О. Спиридовича в науково-популярній, а подекуди й науковій літературі утвердилася думка, що до 1917 р. в Російській імперії перлюстрацією займався лише один чиновник – дійсний статський радник М. Мардар'єв, який мав на це право відповідно до іменного імператорського указу. Жандарм-історик стверджував: «Корпус жандармів перлюстрацією ніколи не займався: це не було його завданням, якщо ж де-небудь на периферії це робилось, то лише за власною ініціативою і потайки від начальства» [4, с. 61].

Однак документи спростовують твердження генерала, і він, безумовно, знав про це. Отже, свідомо написав «корпус жандармів», а не «Департамент поліції» чи «політична поліція», тому що перлюстрацією займалися не жандармські офіцери, а чиновники.

Монополія на перлюстрацію традицій-

но знаходилась у віданні МВС і царя. Хоча на певний час С. Вітте домігся участі прем'єра в цьому занятті. Подібну спробу вже в останні роки існування самодержавства зробив Б. Штюрмер. Як можна судити з показів директора Департаменту поліції С. Білецького, не безуспішно [5, с. 15-20; 6, с. 44].

Попри зауваження О. Лопухіна, участь глави уряду в перлюстрації полягала тільки в ознайомленні з матеріалами перлюстрації, які раніше спецслужба доповідала лише цареві. Міністр внутрішніх справ і надалі вирішував, що й кому доповідати. Тож Вітте в подальші роки критикував інститут перлюстрації, зауважуючи, що на посаді глави уряду не отримав жодного листа, що був би корисним з державної чи поліцейської точок зору [7, с. 313-314]. Тобто, діяв із державницьких позицій, критикуючи не сам інститут, а його мало-ефективність.

Сама служба знаходилась у прямому підпорядкуванні імператора, який власноруч виділяв на неї кошти. Із 1894 р. на перлюстрацію з секретних сум пішло 8 тис. крб. З 1910 р. – 28, до кінця 1915 р. загальні видатки на перлюстрацію вже становили 163338 крб. на рік [8, с. 346].

Безпосередньо перлюстрацією займалися секретні відділення, що структурно входили до системи МВС – уже згадувані «чорні кабінети» поштамтів. У результаті реформування спецслужб, що проводилося після поразки Першої російської революції, вони потрапили в підпорядкування 1-го відділення 4-го діловодства (колишнього Особливого відділу) Департаменту поліції. Тобто стали структурною одиницею власне спецслужби.

Згідно з доповідною запискою відомого криптографа І. Зибіна «чорні кабінети» були в Петербурзі, Москві, Варшаві, Києві, Одесі, Харкові, Тифлісі, З. Перегудова нараховує 8 перлюстраційних пунктів [9, с. 38; 10, с. 502].

Перлюстрацією активно займалися й органи політичної поліції на місцях. Не маючи у своєму розпорядженні так званих чорних кабінетів, вони вербували пошто-

вих службовців, які таким чином надавали інформацію не перлюстрації, а ніби агентурні відомості. Заради справедливості треба зазначити, що в масі своїй поштові чиновники часто не стільки допомагали жандармам, скільки заважали їм, бравуючи цим.

Агентура, що допомагала в перлюстрації, не вважалася цінною, зазвичай по документах вона проходила як допоміжна. Відповідною була й плата, попри важливість наданої інформації. Подекуди таких агентів звільняли «за непотрібністю», хоча траплялись й винятки. Так, Подільським губернським жандармським управлінням (далі – ГЖУ) був завербований сортувальник листів Могилів-Подільської поштової контори Іван Слободянюк. Працював він вочевидь ефективно, оскільки мав найвищий статус – «секретного співробітника». При тому, що інші люди такого рангу вважались «штучниками» чи «інформаторами» [11, арк. 3; 12].

Слід згадати ще один цілком таємний підрозділ – так звану придворну перлюстрацію, що повинна була надавати матеріали важливого державного значення та діяла під прикриттям бібліотеки, утім свідчення про неї надто неповні й уривчасті.

У великих містах при управлінні поштово-телеграфних округів створювалися спеціальні відділи закордонної цензури, що також займалися перлюстрацією. У кожній такій установі було по кілька осіб, які знали до 8 мов. Загалом це були чиновники-лінгвісти закордонного походження [13, с. 90]. Перлюстрація проводилась і за кордоном шляхом вербування іноземних поштових службовців.

Перлюстрації підлягало приватне листування (за наявності певних ознак) усіх відправників та адресатів, окрім царя і міністра внутрішніх справ. Завжди перлюструвалася кореспонденція державних сановників: міністрів, директорів департаментів, генерал-губернаторів та інших вищих адміністраторів імперії, включно з листуванням директора Департаменту поліції.

Новопризначений керівник МВС інколи зі здивуванням знаходив на столі попередника виписки зі своїх приватних листів, а П. Дурново був шокований, коли, ставши міністром, дізнався, що його листування переглядалося, навіть коли він був директором Департаменту поліції. Шеф жандармів М. Селівестров, надсилаючи листа з нарочним до Лондона, просив дати відповідь через МЗС, оскільки його листування перлюструвалося [15, с. 105].

Обсяг роботи зростав із року в рік. Якщо в кінці XIX ст. «чорні кабінети» перехоплювали по 150-200 конспіративних, шифрованих листів на рік, то починаючи з 1901 р., коли набуло поширення «хімічне» листування, на поштамтах затримувалося і направлялося до Особливого відділу щорічно близько 2500 різноманітних документів. Листи відфільтровувались як у самому «чорному кабінеті», так і поштовими службовцями на поштамті. Щоденно відкривалося 2-3 тис. листів. У регіонах щоденно перлюструвалося від 100 до 500 листів, із яких робилися виписки (так звані меморандуми) [16, с. 153; 17, с. 187; 18, с. 85].

Поширеною є думка про тотальну перлюстрацію якщо й не всієї кореспонденції, то в усякому разі революційних діячів і організацій. Її обсяг і справді був великим. За даними З. Перегудової, протягом 1907-1914 рр. найбільша кількість виписок була зроблена в 1907 р. (11522), потім їх кількість поступово зменшувалася, до 7935 у 1910 р., і зросла до 8658 у 1911 році. У 1912 р. їх кількість сягнула понад 10 тис. [19, с. 379].

Однак значна кількість кореспонденції, що містила інформацію про антиурядову діяльність, проходила поза увагою перлюстраторів [20]. Більше того, революціонери, які прекрасно опанували методи таємної війни, часто використовували перлюстрацію політичного розшуку для проведення дезінформаційних заходів.

Незважаючи на величезні обсяги роботи, штати перлюстраторів були невеликими: у петербурзькому «чорному кабінеті» (саме тут розпечатувалася, окрім приват-

ного листування, і дипломатична пошта) працювало 12 чиновників, в Одеському – 5, Київському – 4, Харківському – 2. До 1902 р. секретні чиновники самі займалися відбором листів, які слід було перлюструвати. Розширення масштабів роботи вимагало залучення особливо надійних поштово-телеграфних службовців. До кінця 1915 р. таких нараховувалося 60 осіб.

Варто додати, що в охоронних відділеннях також були спеціальні чиновники, які займалися розробкою перлюстрованих листів. Тим не менше, чисельність перлюстраторів ніколи не була значною. Це пояснювалося як хорошим технічним оснащенням «чорних кабінетів», так і високою професійною підготовкою цензорів.

Утім, стосовно кваліфікації та рівня освіченості цих чиновників є різні точки зору. Відомий фахівець з історії політичного розшуку В. Ізмозік дотримується невисокої думки про їхній рівень освіченості, наголошуючи, що жоден із них не мав закінченої вищої освіти [8, с. 348].

Формально вчений мав рацію, однак, на таку відповідальну роботу службовців підбирали досить ретельно, проводячи спецперевірку. Основними вимогами до персоналу були знання «хоча б трьох іноземних мов» і повна політична благонадійність кандидата. Чиновники перлюстрації, зазвичай, володіли методами дешифровки, були серед них і винахідники. У багатьох, за свідченням колишнього цензора, «з часом вироблявся дивовижний «нюх» визначати зміст листа за його зовнішнім виглядом або за почерком адреси» [21, с. 123; 17, с. 187-189].

Зважаючи на той факт, що кількість листів значно зросла, безпосереднім сортуванням займалися поштові чиновники в самій експедиції поштамту. Керував їх роботою таємний чиновник із відповідною підготовкою. Продуктивність роботи була досить високою. Так у Петербурзькому «чорному кабінеті» один співробітник відкривав до 500 листів, чотири чиновники їх читали, двоє знімали копії, інші виготовляли фальшиві печатки та фотографували.

У так званих чорних кабінетах листи

відбирали та розпечували, якщо адреси відправників і отримувачів, прізвища адресатів становили певний інтерес, а то й просто навмання. Листи, що викликали підозру, обробляли різними хімічними реактивами з метою виявлення таємного тексту, копіювали і відсилали у місцеві охоронні відділення чи Департамент поліції для розшифровки та подальшої роботи з ними.

Система перлюстрації приватної кореспонденції була найбільш таємною складовою в комплексі методів отримання інформації. Заборонялося навіть використання цього терміну поза межами політичного розшуку. На відміну від агентурної, інформація, отримана з перлюстрації, називалася «секретними відомостями», їх рекомендували використовувати особливо обережно, без посилання на джерело [13, с. 91].

Усі чиновники перлюстрації давали підписку про нерозголошення відомостей, що становлять державну таємницю, причому доплата за секретність була удвічі вищою за офіційну платню. Той же М. Мардар'єв періодично нагадував слова міністра: «Таємниця перлюстрації є государевою таємницею» [21, с. 123; 8, с. 349].

Тож, перлюстрація використовувалась і як метод захисту держави, у тому числі, державної таємниці, і сама становила державну таємницю. Секретність була настільки високою, що чимало чиновників Департаменту поліції мали про неї лише загальне уявлення, але не знали, що ця діяльність узаконена. Це видно зокрема зі спогадів колишнього чиновника Варшавської охранки М. Бакая [22].

З вимог таємності у разі заворушень усі матеріали перлюстраційних пунктів мусили знищуватися [23, с. 95]. Для недопущення розшифровки цього цілком таємного виду оперативно-розшукової діяльності, результати перлюстрації ніколи не використовували як обвинувальні матеріали в судових процесах. Вони мали значення лише в ході слідства, як оперативний матеріал.

Приміщення поштової цензури ретельно ізолювалися від приміщень поштамтів.

Вхід до «чорного кабінету» дозволявся лише особам, які безпосередньо займалися перлюстрацією кореспонденції, оглядом книг, газет, журналів.

Попри всі намагання, у 1913 р. інформація про перлюстрацію все ж стала доступною широкому загалові, у пресі з'явилася низка публікацій. Службове розслідування виявилось безрезультатним. Утім, розсекреченим був лише Петербурзький «чорний кабінет». Відкриття ж у лютому 1917 р. двох Київських стало для громадськості повною несподіванкою. У документах зазначалося, що вони були структурним підрозділом: один – охранки, інший – жандармського управління. Працювали вони автономно, як від петроградської установи, так і один від одного, навіть не підозрюючи про взаємне існування [24, арк. 226]. Питання про роботу двох «чорних кабінетів» у Києві залишається відкритим. Адже революціонери, які проводили розслідування, були мало обізнані в жандармській специфіці. Зокрема, стверджувалося, що чиновники пунктів, які діяли на київській пошті, мали псевдоніми, як агенти охранки, та отримували грошову винагороду від Кулябка і Шределя в розмірі 30-40 крб. на місяць. Імовірно, спецслужби просто завербували агентів у поштовому відомстві. Підтвердженням цього став той факт, що один із співробітників, на прізвище Варивода, значився за обома пунктами. Якби він перебував на державній службі, це було б неможливим.

Перлюстрована «політична» кореспонденція поділялася на «алфавіт» і випадкову вибірку, або листи «за наглядом» і листи «за підозрою». «Алфавіт» складався міністром і Особливим відділом Департаменту поліції та означав список осіб, чия кореспонденція підлягала обов'язковому переглядові.

Листи «за наглядом» вилучалися із загальної маси кореспонденції. Нерідко в цих списках були примітки: «особливо суворий нагляд», «точні копії», «фотографії», «подавати в оригіналі». У цей час відзначається істотне зростання чисельності шифрованих і написаних хімічним

чорнилом листів, що було результатом зростання конспіративної діяльності революційних організацій. У разі виникнення підозри, що лист написано «хімією», його відправляли в Особливий відділ для спеціального дослідження.

Зважаючи на те, що прочитаний «хімічний» текст відправити було вже неможливо, його видиму і приховану частини доводилося писати заново. При цьому широко використовувалися технічні винаходи, за допомогою яких готували точну копію листа, чим займався створений у системі департаменту спеціальний підрозділ, очолюваний В. Зверєвим – учнем С. Зубатова [15, с. 104-105]. У ході виготовлення нових листів жандарми не обмежувалися підроблюванням почерку. Ураховувалося все: якість паперу, глянець, водяні знаки тощо. Інколи когось із чиновників спеціально відряджали лише для отримання необхідного сорту паперу. Найретельніше оглядали книги, їх переплетення та корінці. Якщо в ході огляду книги встановлювали, що вона служить для транспортування прихованої кореспонденції, остання вилучалася, прочитувалася і після зняття копії знову закладалася в книгу. Якщо палітурка пошкоджувалася при цьому, таємну кореспонденцію закладали в аналогічну нову книгу [21, с. 123-125].

Вилучаючи із загальної пошти листи «за підозрою», перлюстратори керувалися перш за все адресою відправника або адресата (Женева, Париж, Брюссель, Лондон тощо), почерком, розміром, вагою, кольором конвертів та іншими ознаками причетності кореспондента до протиправної діяльності. Головне управління пошт і телеграфу періодично видавало циркуляри, у яких вказувалися ознаки конвертів листів, що становили певний інтерес для політичної поліції. Відібрані листи розкривали, прочитували і повертали в експедицію поштамту для відправлення за призначенням. Якщо підозри підтверджувалися, то листи затримували та направляли до Особливого відділу. Деякі підозрілі листи фотографували, щоб у подальшому використовувати «в інтересах розшуку»,

оскільки почерк був своєрідним портретом автора листа.

Досвідчені чиновники могли за почерком на конверті визначити статус відправника (його освіченість, професійну приналежність, соціальний статус).

Відібрані листи спочатку розкривали за допомогою тонкої палички, яку просовували в конверт і намотували на неї лист, а пізніше звичайною водяною парою. За наявності сургучної печатки її копіювали. У приміщенні «чорного кабінету» була повна колекція бездоганно виготовлених металевих печаток усіх іноземних посольств, консульств, місій і агентств у Петербурзі та міністерств закордонних справ за кордоном, усіх послів, консулів, аташе, міністрів і канцлерів.

Особливий інтерес становила дипломатична кореспонденція, що була складовою частиною розвідувальної діяльності та зовнішньої контррозвідки. На думку В. Павлова, російська політична поліція стала першою спецслужбою, що поставила й успішно вирішувала завдання викрадення іноземних кодів і шифрів [14, с. 374-375]. Російські спецслужби за 2 довоєнні роки змогли ознайомитися з усіма шифрами за винятком німецького, через заміну всіх німецьких кодів і шифрів.

Обов'язковій перлюстрації підлягало й листування осіб, підозрюваних у причетності до здійснення розвідувальної діяльності на користь іноземних спецслужб. Хоча, звичайно, на першому місці стояли інтереси політичного розшуку.

Колишній цензор С. Майський згадує, що «листи, перлюстровані в Росії, як би хитро закладені не були, не зберігають в собі ані найменшого сліду розтину... навіть найдосвідченіше око перлюстратора частенько не могло уловити, що лист був уже одного дня розкритий. Жодні хитрування, такі як подряпини друку, закладення в сургуч волосини, нитки, папірці і тому подібне не гарантували листа від розтину і абсолютно невідомої підробки. Усе зводилося лише до того, що на перлюстрацію такого листа потрібно більше часу. Багато клопоту було лише з листами,

прошитими на швейній машинці, але і це не рятувало, а лише ще більше змушувало звертати на такі листи увагу в припущенні, що вони повинні містити вельми цінні дані...» [17, с. 189-190].

Щоб уникнути повторної перлюстрації, на переглянутих листах ставили приховану крапку, так звану муху.

При проходженні кореспонденції зі спеціальними кур'єрами, останніх банально підкуповували. Згідно зі спогадами всі або майже всі кур'єри, фельд'єгері й уповноважені службовці знаходилися на «утриманні» Департаменту поліції. «За вельми невелику мзду, що виплачується їм щомісяця або «поштучно», вони приносили у вказане місце не лише вміст корзин з письмового столу своїх панів, але і копіювальні книги з їх канцелярій, чернетки їх писань, оригінали одержуваних листів і офіційних донесень і навіть цілі коди та шифрувальні ключі», — згадував цензор С. Майський. Для цього службовці знімали відбитки та замовляли дублювати ключів від письмових столів і сейфів, а інколи пускали вночі в канцелярії іноземних представництв співробітників Департаменту поліції, щоб вони визначилися на місці. Шифри, зазвичай, отримували в Парижі або Брюсселі — центрах міжнародного шпигунства.

Зашифровані тексти пересилали в охоранку, де працював талановитий криптограф І. Зибін — самовіддана й навіть одержима пристрастю до розшифровки людина.

Департамент поліції вимагав від начальників ГЖУ та охоронних відділень уважно ставитися до перлюстрованих листів, оскільки там містилися цінні «наводки», що могли бути вихідною точкою оперативно-розшукової діяльності. Здобути в такий спосіб відомості також слугували матеріалом для з'ясування спільників осіб, які перебували під наглядом. Неодноразово наголошувалося на дотриманні посиленних заходів безпеки у ставленні до справ перлюстрації.

Однак виконувалась ця вимога далеко не завжди, про що зберігся лист виконуючого обов'язки директора Департаменту

поліції О. Лопухіна начальникам охоронних відділень від 1 лютого 1903 р., який дорікав підлеглим за поверхнєве ставлення до роботи з матеріалами перлюстрації та відсутність виконавської дисципліни. Траплялися випадки, коли місцеве населення отримувало інформацію про місцезнаходження перлюстраційних пунктів [25, арк. 51; 18, с. 86-87].

Революціонери, безумовно, знали про перлюстрацію, тому навіть шифроване листування здійснювалося з великою обережністю. Революційна українська партія (РУП), наприклад, попереджувала читачів одного зі своїх видань у 1903 р., що «кожен лист, особливо ті, що йдуть з-за кордону, старанно розглядають, а то й розпечатують, і дивляться, чи немає там якої-небудь забороненої книжки або чогось недозволеного. Потім усі листи запечатують і відправляють, як на конверті написано» [18, с. 86].

Зрозуміло, що за таких умов чимало авторів листів вдавалися до езопової мови. Особливо це стосувалося політичної кореспонденції. Активні ж революціонери використовували знання для проведення контрзаходів.

Специфіка негласного контролю листів полягала в тому, що отримання відомостей про об'єкт не потребувало безпосереднього контакту з ним. Перлюстрація забезпечувала спостереження й давала можливість прослідкувати переміщення об'єктів по країні, даючи чимало цінної інформації.

З перлюстрованої кореспонденції співробітники політичної поліції мали змогу дізнатися про успішність проведених «ліквідацій» (припинення діяльності протиправної організації чи осередку) та їх вплив на діяльність і внутрішню структуру нелегальних організацій, активність тих чи інших революціонерів. Ці дані доповнювалися та легалізувалися матеріалами процесуальних дій.

Так, завдяки дешифровці партійної кореспонденції восени 1907 р. спецслужби отримали інформацію про центральну явку ЦК «Спілки» для чернігівської районної організації, про припинення ді-

яльності Головного комітету та утворення Закордонної групи. З перлюстрації ж було взято інформацію і про передвиборчу тактику УСДРП. В іншому випадку за результатами перлюстрації було розпочато масштабну операцію Петербурзької, Московської та Київської охренок під координацією Департаменту поліції [26, арк. 28-28зв.; 27, арк. 27; 13, с. 93].

Часто надходила інформація контррозвідувального характеру. Зокрема, О. Гучков у своїх спогадах вказував, що згідно з повідомленням командувача військами Київського військового округу генерала М. Іванова київська контррозвідка, перехоплюючи донесення, що йшли з Петербурга у Відень, дізналася про обізнаність австрійського генерального штабу про все, що відбувається в оточенні воєнного міністра. Невідомо, чому генерал розголосив таємну інформацію. Фактом залишається те, що вона була використана в політичних інсинуаціях [28, с. 186].

З перлюстрації кореспонденції вдавалось отримати інформацію не тільки щодо можливого витоку таємної інформації, а й про інші службові зловживання, що стосувалися державної безпеки. Зокрема було встановлено, що міністр шляхів сполучення наказав прокладати стратегічну залізницю не в потрібному напрямку, а через маєток дружини. Інший же його родич при цьому наживався на постачанні шпал [15, с. 105].

З легкої руки Л. Менщикова нині утвердилась думка, що за своєю ефективністю перлюстрація заміняла агентуру. Наприклад, він зазначав, що конспіративна переписка «Іскри» значною мірою заміняла жандармам агентурне висвітлення, яке було недостатнім, а всі оперативно-розшукові заходи, здійснені охранкою на Півдні та в Україні, базувалися виключно на результатах перлюстрації: «Робота М. Зибіна і В. Зверева у цій сфері була ціннішою від кількох агентів...» [29, с. 77].

Пишучи про міфотворчість у цій галузі, сучасний учений С. Жаров зауважує, що всупереч уявленням перлюстрація не завжди успішно конкурувала з агентурними

відомостями. Тут варто згадати й випадки дезінформації революціонерами жандармів, коли революційні партії умисно повідомляли в листах завідомо неправдиву інформацію про підготовку революційних виступів чи інших дій, виводячи тим самим політичний розшук на хибний шлях і розпиляючи його сили; а також прорахунки самої системи, коли перлюструвалися листи, а телеграми благополучно доходили до адресата. Причому ні адресата, ні адресанта встановити так і не вдавалось [20].

Істотні зміни в організації роботи перлюстрації відбулися з початком Першої світової війни. На першому місці були завдання забезпечення режиму секретності в країні та контроль настроїв населення. Перлюстрація ж відповідно до «Тимчасового положення про військову цензуру» від 20 липня 1914 р. стала здійснюватися в контексті цензурної політики. Відповідно до вищевказаного нормативно-правового документа військова цензура запроваджувалася в повному обсязі або частково, залежно від прифронтового чи тилового статусу тих чи інших територій. Варто зауважити, що в низці нормативних актів спеціально наголошувалося, що введення військової цензури зовсім не скасовує діяльність цензури загальної.

Специфікою перлюстраційної діяльності в роки Першої світової війни стала її часткова легалізація. Кореспонденцію, що йшла на фронт чи з фронту, переглядали гласно і на листи ставили офіційний штамп. Здійснювалася також централізація всієї системи перлюстрації.

Обсяг поштово-телеграфної кореспонденції адресатів українських губерній Російської імперії був величезним. Військові цензори, які працювали в українських губерніях, щодаки переглядали від 1,7 до 2 тис. одиниць, із котрих конфіскації та знищенню підлягали близько 10% [30, с. 112]. Причому можна стверджувати, що з усього масиву кореспонденції, яка надходила на поштово-телеграфні контори, цензори переглядали не більше 4%.

Насамперед увагу військових цензорів

привертали листи, адресовані в діючу та з діючої армії, закордонна кореспонденція, листи іноземними мовами та «до запитання»; особливу процедуру було передбачено для кореспонденцій військовополонених з обох ворогуючих сторін і з територій Російської імперії, окупованих ворогом.

Одним із пріоритетів роботи перлюстрації цього часу стала контррозвідувальна складова. Траплялися випадки, коли саме добре організована робота перлюстраційних пунктів допомагала знешкодити агентів іноземних розвідок. Саме діяльність «чорного кабінету» призвела до розкриття резидентури на Півдні України. Попри те, що кореспонденція цих людей була зашифрована, ключ вдалося знайти. Подібним чином було викрито ворожу розвідувальну групу в Ізмаїлі [31, с. 405].

Варто зауважити, що в роки війни контррозвідку активно використовували у внутрішньополітичній боротьбі, а матеріали перлюстрації – у політичних спекуляціях.

Вразливим місцем системи державної безпеки Російської імперії протягом усіх років її існування була неналежна координація у функціонуванні різних її складових. Досить непростими залишалися

відносини між військовою та цивільною цензурами, що систематично звинувачували одна одну в недбалості та неналежному ставленні до контролю за настроями військ і населення. Натомість обидва відомства часто стикалися з ігноруванням своєї інформації з боку керівництва. Так, завдяки перлюстрації було отримано інформацію про змову, підготовлену проти Миколи II лідерами російської буржуазії та участь у ній військового керівництва. Належної реакції на це повідомлення не було [32, с. 384-386]. Утім, революція випередила всіх змовників.

Висновки

Перлюстрація була важливим, хоча й допоміжним методом діяльності спецслужб Російської імперії, що існувала в правовому полі. Окрім завдань політичного розшуку, її використовували для забезпечення державної безпеки в широкому розумінні цього слова. Значення перлюстрації особливо зросло з початком Першої світової війни, коли відбулась її часткова легалізація, а сама вона стала одним з основних напрямів діяльності цензури. Утім, навіть належна, як на свій час, організація перлюстрації не могла врятувати невиліковно хворий державний організм Російської імперії.

Література

1. *Никитинский И.* Из истории русской контрразведки: сборник документов / И. Никитинский. – М. : УГА НКВД СССР, 1946. – 310 с.
2. *Жаров С.Н.* Обеспечение законности оперативно-разыскных мероприятий в Российской империи / С.Н. Жаров // Правоведение. – 2001. – № 5. – С. 193-198.
3. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных // Свод законов Российской империи. – т. XV. – Пг, 1916. – 210 с.
4. *Спиридович А.* Записки жандарма / А. Спиридович. – М. : Политиздат, 1991. – 183 с.
5. *Лопухин А.А.* Отрывки из воспоминаний (По поводу воспоминаний гр. С.Ю. Витте) / А.А. Лопухин. – Пг. : Государственное издательство, 1923. – 23 с.
6. *Белецкий С.П.* Воспоминания / С.П. Белецкий // Архив русской революции. В 22 т.; тт. 11-12. – М. : «Терра»-Политиздат, 1991. – С. 5-75.
7. *Витте С.Ю.* Воспоминания / Комментарии к тому И.В. Бестужева и В.А. Емца. – М. : Издательство социально-экономической литературы, 1960. – Т. 3. – 724 с.
8. *Измозик Владлен* «Черные кабинеты» в России (XVIII – начало XX веков) / Владлен Измозик // Жандармы России ; сост. В.С. Измозик. – С.-Пб. : Нева ; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – С. 333-354.
9. *Шуйський П.А.* Департамент поліції / П.А. Шуйський. – Харків : Шляхи революції, 1930. – 100 с.
10. «Охранка» : Воспоминания руководителей охранных отделений / Вступ. стаття, підгот. текста и коммент. З.И. Перегудовой ; т. 1. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – 512 с.

11. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 2233. – Оп. 2. – Спр. 136.
12. Киевская мысль. – 1917. – 9 апреля.
13. *Заварзин П.П.* Жандармы и революционеры / П.П. Заварзин // «Охранка» : Воспоминания руководителей охранных отделений / Вступ. статья, подгот. текста и коммент. З.И. Перегудовой ; т. 2. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – С. 6-140.
14. *Павлов В.* ТФП : тайное физическое проникновение на иностранные объекты : внедрение, подставы, перевербовка / В. Павлов. – М. : Эксмо : Алгоритм, 2010. – 480 с.
15. *Лурье Ф.М.* Политический сыск в России. 1649-1917 / Ф.М. Лурье. – М. : Центрполиграф, 2006. – 399 с.
16. *Ярмиш О.Н.* Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / О.Н. Ярмиш. – Харків : Консум, 2001. – 288 с.
17. *Майский С.* «Черный кабинет». Из воспоминаний бывшего цензора / С. Майский // Былое. – 1918. – № 13. – кн. 7. – С. 185-197.
18. *Стромилюк Л.В.* Боротьба тасмної поліції Російської імперії проти українських політичних партій (1900-1914 рр.) [текст] : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Л.В. Стромилюк ; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2007. – 245 арк.
19. *Перегудова З.И.* Важный источник по истории революционного движения (коллекция перлюстрации ЦГАОР СССР) / З.И. Перегудова // Исторический опыт Великого Октября. – М. : Политиздат, 1986. – С. 379-384.
20. *Жаров С.Н.* Мифы о перлюстрации в царской охранке / С.Н. Жаров [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pseudology.org/Sysk/Perlustraciya.htm>
21. *Галвазин С.Н.* Охранные структуры Российской империи : формирование аппарата, анализ оперативной практики / С.Н. Галвазин. – М. : Совершенно секретно, 2001. – 192 с.
22. *Бакай М.Е.* О разоблачителях и разоблачительстве / М.Е. Бакай. – Б.м., б.д.
23. *Кантор Р.* К истории «черных кабинетов» / Р. Кантор // Каторга и ссылка. – 1927. – № 8 (37). – С. 90-99.
24. Галузевий державний архів СБ України. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 10. – Т. 2.
25. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1599. – Оп. 1. – Спр. 88.
26. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 626.
27. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 123.
28. Александр Иванович Гучков рассказывает... // Вопросы истории. – 1991. – № 11. – С. 188-195.
29. *Меньшиков Л.П.* Охранка и революция / Л.П. Меньшиков. – М., 1929. – ч. 2. – 424 с.
30. *Кириченко О.Ю.* Приватна кореспонденція в полі зору російської військової цензури (1914-1917 рр.) / О.Ю. Кириченко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України, 2009 р. – Випуск ХДVI. – С. 108-114.
31. *Васильев А.Т.* Охрана : русская политическая полиция / А.Т. Васильев // «Охранка» : Воспоминания руководителей охранных отделений. Т. 2. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – С. 345-515.
32. *Мартынов А.П.* Моя служба в отдельном корпусе жандармов / А.П. Мартынов // «Охранка» : Воспоминания руководителей охранных отделений / Вступ. статья, подгот. текста и коммент. З.И. Перегудовой. Т. 1. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – С. 29-408.

Питання здійснення цивільного контролю за діяльністю Служби безпеки України як важливий механізм оптимізації її правосуб'єктності

І.Р. Вітик

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті йдеться про систему цивільного контролю над правоохоронними органами держави та Службою безпеки України, зокрема, сформульовано пропозиції щодо шляхів покращення здійснення цивільного контролю за діяльністю останньої.

В статті говориться о системе гражданского контроля над правоохранительными органами государства и Службой безопасности Украины, в частности, сформулированы предложения, касающиеся путей улучшения осуществления гражданского контроля за деятельностью последней.

The article considers the system of civil control over the police and the Security Service of Ukraine. In particular, it contains the propositions about improvement of realization of the civil control over the activity of the Security Service of Ukraine.

Ключові слова: Конституція України, національна безпека, законодавство, права людини, Служба безпеки України.

Постановка проблеми

Об'єктивною передумовою демократизації українського суспільства та держави є формування цілісного та системного законодавства, яке визначало б сучасні вимоги до системи юрисдикційних органів держави, чітке розмежування їх повноважень забезпечення суспільного, цивільного контролю за їх діяльністю, виходячи з необхідності реального забезпечення положень Конституції як Основного закону України [1, с. 141], потреби розбудови громадянського суспільства. Йдеться про систему правоохоронних органів, призначенням яких є забезпечення законності та правопорядку в державі, дотримання прав та інтересів суспільства, держави та осіб, які на законних підставах проживають на території України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У юридичній літературі дослідженню окремих питань здійснення цивільного контролю за діяльністю СБУ присвятили свої праці такі дослідники, як: Антипенко

В.Ф., Крутов В.С., Пилипчук В.Г., Ситник Г.П., та інші.

Водночас у цих дослідженнях вивчались та аналізувались питання здійснення такого контролю лише державними органами і тільки через призму законодавства, де об'єктом виступала Воєнна організація держави. СБУ при цьому розглядалась як один із елементів цієї Воєнної організації.

У таких публікаціях суб'єктами контролю за СБУ виступали Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, інші державні органи.

Однак, у цих роботах не приділялась належна увага щодо необхідності запровадження чітких механізмів саме громадського, цивільного контролю за діяльністю СБУ, як то контролю здійснюваного громадськими організаціями та громадянами України, хоча правовою підставою для цього є положення ст. 5 Закону України «Про Службу безпеки України».

Зазначеними положеннями передбачено право громадян звертатися до СБУ із запитом і зверненнями.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Питання щодо формування та належного функціонування суспільного цивільного контролю за діяльністю СБУ в контексті забезпечення подальшого реформування цієї інституції в умовах сьогодення цілісно та комплексно не розглядалися. Водночас, порушена в цій статті проблематика видається досить важливою та актуальною, оскільки стосується однієї з важливих складових у системі правоохоронних органів держави – СБУ.

Слід зазначити, що суспільний, цивільний контроль є важливою передумовою участі суспільства через уповноважені суспільні, державні інститути за належним виконанням СБУ своїх функцій, завдань і повноважень. Метою цивільного контролю є налагодження ефективної моделі взаємодії: «особа – суспільство – СБУ». Роль СБУ в системі такого партнерства – забезпечити умови непорушності прав і свобод людини, поваги до них, упередження можливих правопорушень. За чинним законодавством України, основними завданнями цивільного контролю над СБУ є підтримання політичної стабільності в суспільстві, попередження та недопущення порушень конституційних прав і свобод, захист законних прав громадян тощо. Спрямування діяльності СБУ повинно зосереджуватися на проблемах захисту не лише державної, а, насамперед, національної безпеки.

Формулювання цілей статті

Досвід провідних європейських держав доводить, що ефективне функціонування системи правоохоронних органів може мати місце за умови належного суспільного цивільного контролю. У цьому контексті, справедливим буде вказати, що особливе значення суспільний цивільний контроль має для забезпечення ефективного функціонування Служби безпеки України як ключового інституту в системі правоохоронних органів, який забезпечує державну безпеку України [2, с. 382].

Слід підкреслити, що на законодавчо-

му рівні ця проблема знайшла своє вирішення з прийняттям Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» [3, с. 366]. Проте, цілісна система суспільного, цивільного контролю за СБУ, ще перебуває у стадії становлення. Нині вкрай важливо, щоб система цивільного контролю була максимально ефективною стосовно реалізації покладених на СБУ завдань, функцій і повноважень, а також формування ефективного кадрового потенціалу служби.

Метою статті є науково-теоретичне дослідження проблем забезпечення цивільного контролю за СБУ як складової оптимізації її правосуб'єктності.

Виклад основного матеріалу дослідження

За своєю суттю, система цивільного контролю над правоохоронними органами держави та СБУ складається з: парламентського контролю; контролю, здійснюваного Президентом України; контролю з боку органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; контролю з боку судових органів; нагляду з боку органів прокуратури, громадського контролю.

Правова природа парламентського та президентського контролю за діяльністю СБУ має конституційно-правову основу (п. 12-1 ст. 85 та п. 14 ст. 106 Конституції України) [4, с. 12-14] і передбачає певний механізм взаємодії СБУ з парламентом і Президентом України, що дає підстави на особливе місце цього інституту в системі органів державної влади.

За чинним законодавством, постійний контроль за діяльністю СБУ, дотриманням нею законодавства здійснюється Комітетом Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони; Голова СБУ регулярно інформує Верховну Раду України, Комітет Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони про діяльність Служби, стан державної безпеки, дотримання чинного законодавства, забезпечення прав і свобод людини та з інших питань; Голова СБУ щорічно подає Президентові та Верховній Раді України

звіт про її діяльність. Крім того, постійний контроль за дотриманням конституційних прав громадян та законодавства в оперативно-розшуковій діяльності органів і підрозділів СБУ, а також контроль за відповідністю виданих Службою положень, наказів, розпоряджень, інструкцій і вказівок Конституції та законам України здійснюється спеціально призначеними Президентом України посадовими особами.

Варто наголосити також, що СБУ взаємодіє з державними органами, підприємствами, установами, організаціями та посадовими особами, які сприяють виконанню покладених на Службу завдань. Громадяни України та їх об'єднання, інші особи сприяють законній діяльності СБУ на добровільних засадах і беруть участь у здійсненні цивільного контролю над нею як через громадські організації, членами яких вони є, через депутатів представницьких органів влади, так і особисто шляхом звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, виходячи з положень ст. 19 Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» №975-IV від 19 червня 2003 року.

Основоположним засадничим принципом, який відображає взаємовідносини суспільства та СБУ, є те, що в основі її діяльності – дотримання прав і свобод людини. Це означає, що посадові особи та інші співробітники СБУ зобов'язані поважати гідність людини, виявляти до неї гуманне ставлення, не допускати розголошення відомостей про особисте життя людини, за винятком обмеженого кола випадків з метою припинення та розкриття державних злочинів у порядку та межах, визначених Конституцією та законами України.

З метою здійснення постійного парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини та громадянина, захисту прав кожного на території України та в межах її юрисдикції створено інститут Уповноваженого Верховної Ради з прав людини [5, с. 20-27].

Взаємодія СБУ з Уповноваженим Вер-

ховної Ради України з прав людини має на меті удосконалити практичну систему забезпечення прав і свобод людини в нашій країні. СБУ та Уповноважений співпрацюють у межах системи національної безпеки держави, де людина – головний об'єкт і основа національної безпеки, оскільки вказаний закон визначає захищеність життєво важливих інтересів людини та громадянина, суспільства та держави. У ст. 22 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [6] законодавець закріпив обов'язок державних органів співпрацювати з Уповноваженим, наголошується на відповідальності працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій, їх посадових осіб за відмову у співпраці з ним. Однак, у чинному законодавстві України така відповідальність відсутня. У ст. 344 Кримінального кодексу України [7] передбачена лише відповідальність за незаконний вплив у будь-якій формі на Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Окремими законами, що визначають специфіку діяльності СБУ, законів України «Про боротьбу з тероризмом» (ст. 17) [8], «Про контррозвідувальну діяльність» (ст. 11) [9] також передбачено окремі аспекти цивільного демократичного контролю за діяльністю СБУ, що проявляється в інформуванні громадськості про вчинення терористичного акта, у тому числі й через засоби масової інформації, та гарантуванні дотримання конституційних прав і свобод людини та громадянина при здійсненні контррозвідувальної діяльності, можливості обмеження окремих прав і свобод людини лише у випадках, передбачених законом.

Між тим, не можна не відзначити, що система суспільного цивільного контролю за діяльністю СБУ не є чіткою та не достатньо координованою, що, очевидно, не завжди сприяє ефективній роботі Служби, а в окремих випадках дає можливість втягувати її в політичні суперечки. На сьогодні чи не ключовою є проблема ви-

значення та законодавче закріплення системи суспільного цивільного контролю. Очевидно, що його чинна модель потребує вдосконалення.

Ще одним аспектом цивільного контролю за діяльністю СБУ є контроль за формуванням високопрофесійного та високоморального кадрового складу. Це означає, що особовий склад СБУ, її посадові особи та співробітники повинні мати не лише відповідну освіту, а й високу моральну та ділову репутацію, що буде слугувати важливою передумовою належного виконання ними своїх службових (трудових) обов'язків. Реалізація кадрової стратегії у СБУ повинна провадитися з потреби формування максимально ефективної моделі їх трудової правосуб'єктності, що має службово-трудова характер і повинна включати в себе такі питання: а) чіткі умови вступу на службу в СБУ; б) визначення чіткої системи обмежень; в) встановлення чіткої системи соціально-трудових гарантій у сфері робочого часу, оплати праці, охорони праці, вирішення житлових і соціально-побутових питань. Ці питання доцільно врегулювати і в законодавстві про СБУ та в процесі прийняття Трудового кодексу, проект якого знаходиться на розгляді у Верховній Раді [10].

Окремо слід звернути увагу на питання соціального та пенсійного забезпечення посадових осіб і працівників СБУ через визначення чітких вікових критеріїв виходу на пенсію, встановлення розміру пенсійного забезпечення на достатньому рівні.

Здійснюючи функцію цивільного контролю, держава повинна з розумінням і відповідальністю ставитися до потреб посадових осіб і співробітників СБУ.

Висновки

З метою покращення здійснення суспільного, цивільного контролю за діяльністю Служби безпеки України доцільно:

1. Внести такі зміни до Закону України «Про Службу безпеки України»: а) з огляду на те, що в центральних органах виконавчої влади України створено структурні підрозділи, до завдань яких віднесено налагодження конструктивного співробіт-

ництва з Верховною Радою України, запровадження нових підходів у питаннях якісної підготовки проектів законодавчих актів, у ст. 31 законодавчо передбачити можливість спільного розроблення (фахівцями комітетів Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони та законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, і співробітниками-військовослужбовцями СБУ) нормативно-правових актів, що стосуються питань діяльності СБУ; б) передбачити умови вступу на службу в СБУ, систему обмежень і соціально-трудових гарантій посадовим особам і співробітникам СБУ; в) посилити гарантії посадових осіб і співробітників СБУ у сфері пенсійного забезпечення.

2. Визначити законодавчо систему чітких правових механізмів взаємодії СБУ з органами суспільного, цивільного контролю.

3. Встановити відповідальність, наприклад адміністративну, працівників органів державної влади України, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій їх посадових осіб за відмову від співпраці з Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини.

4. Посилення роботи громадських рад при СБУ, до яких повинні входити представники всеукраїнських громадських організацій, правозахисники, профспілкові та інші громадські діячі.

5. Формування механізмів участі органів цивільного контролю в забезпеченні СБУ високопрофесійними кадрами та забезпечення умов для належного виконання ними своїх службових (трудових) обов'язків.

6. У проекті Трудового кодексу окрему главу присвятити питанням правового регулювання здійснення державної служби та служби в СБУ, чітку та зрозумілу модель службово-трудова правосуб'єктності посадових осіб СБУ та інших співробітників.

7. Ініціювати розроблення проекту Пенсійного кодексу України, передбачивши систему пенсійного забезпечення державних службовців, а також посадових осіб і співробітників СБУ.

Література

1. Конституція України. Закон України № 254к/96-ВР від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Закон України «Про Службу безпеки України» № 2229-XII від 25 березня 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 382.
3. Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» № 975-IV від 19 червня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 46. – Ст. 365.
4. *Барабаш Ю.Г.* Парламентський контроль в Україні : проблеми теорії та практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук ; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого / Ю.Г. Барабаш. – Харків, 2004. – 20 с.
5. *Марцеляк О.В.* Конституційно-правовий статус інституту омбудсмана : світовий досвід та українська модель : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук ; Одеськ. нац. юрид. акад. / О.В. Марцеляк. – Одеса, 2004. – 35 с.
6. Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини» №776/97- ВР від 23 грудня 1997 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 20. – Ст. 99.
7. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.
8. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» № 638-IV від 20 березня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 25. – Ст. 180.
9. Закон України «Про контррозвідальну діяльність» № 374-IV від 26 грудня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 12. – Ст. 89.
10. Проект Трудового кодексу України (реєстр. № 1108) від 4 грудня 2007 р. // Відомості Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=30947

Тюремна система царської Росії у 1900–1917 роках (історико-правовий аспект)

О.М. Кирило

аспірант кафедри теорії та історії держави та права,
Волинський національний
університет імені
Лесі Українки

У статті проаналізовано тюремну систему царської Росії, її склад. Особливу увагу приділено правам та обов'язкам ув'язнених, загальному становищу в царських тюрмах.

В статье рассмотрена тюремная система царской России, ее состав. Особое внимание уделено правам и обязанностям заключенных, общей ситуации в царских тюрьмах.

The article analiys the prison system of the Russian Empire, its structyre. Special attention is payed to the rights and obligations of prisoners, and to the general situation in the prisons of the Russian Empire.

Ключові слова: пенітенціарна система, в'язні, арештний будинок, жандарми, каторга, заслання.

Постановка проблеми

Необхідність реформування правоохоронної та правозахисної систем поставила на порядок денний питання про реформування пенітенціарної складової. Однак, як і будь-яке суспільне явище, її проблеми доцільно розглядати в процесі розвитку, звертаючись до історичної ретроспекції. Саме вивчення історичного досвіду може допомогти усунути проблеми пенітенціарної системи. Тому вважаємо за доцільне розглянути тюремну систему царської Росії як з практичної, так і з порівняльної точок зору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Тюремна система царської Росії була складною. Вона цікавила багатьох науковців як дореволюційного та радянського періодів, так і сучасності. Варто згадати таких учених, як І. Бомберг, А. Гель, М. Гернет, М. Греков, М. Детков, А. Саломон, Н. Нарішкіна, І. Печніков, В. Россіхін, О. Неалов, М. Яцишин. Тож навіть перелік учених, об'єктом наукового зацікавлення яких була репресивно-каральна система царської Росії, вказує на актуальність цієї теми. Украй важливим є вивчення досвіду пенітенціарної складової цієї системи.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Попри зацікавленість багатьох учених проблемами тюремної системи царської Росії, висвітлення й узагальнення основних проблем та організаційно-правових аспектів її становлення та функціонування є актуальним, що й зумовило написання цієї статті. У багатьох публікаціях розглядалося функціонування власне тюрем і каторги у відриві від функціонування пенітенціарної складової царської системи загалом.

Формулювання цілей статті

Тож у даній публікації робиться спроба розглянути функціонування місць відбуття покарання Російської імперії в контексті розвитку її пенітенціарної системи.

Виклад основного матеріалу дослідження

Пенітенціарна система Російської імперії пройшла досить складний шлях свого становлення. На початку ХХ ст. до її складу входили: арештантські та гамівні будинки, загальні тюремні будинки (так звані місцеві остроги), каторжні центральні, фортеці та каторжні в'язниці в Сибіру та на Сахаліні. Окрім цього, деякі відомства мали свої в'язниці, зокрема, Військове міністерство,

Синод (монастирські в'язниці), Міністерство фінансів (боргові ями) і низка інших.

Специфіка еволюції самодержавства обумовила постійне зростання кількості репресивно-каральних органів і розростання мережі пенітенціарної системи. Зокрема, за підрахунками М.Н. Гернета, наприкінці XIX – початку XX ст. «...в'язниць цивільного відомства було 784 і крім того понад 600 дрібних тюремних установ у вигляді етапів, напіветапів, гауптвахт, караульних будинків. Відомостей про число арештних будинків за названий рік немає, але, судячи з цифр 1903-1904 рр., їх було 704 з 15922 місцями. ... До 1 січня 1903 року ГТУ визначило чисельність підвідомчих йому в'язниць, не рахуючи арештних будинків, цифрою в 1279» [1, с. 45-94].

Що ж до кількості ув'язнених, то вечний-революціонер виводить таку статистику: «всього було 139697 місць, з яких 130024 в загальних і 9673 в одиночних камерах. ...Відомостей про число етапів і напіветапів за даний рік немає, але, судячи з цифри 1905 р., їх було 495. Можна припустити цю цифру і для 1913 року» [1, с. 54-55].

Таким чином, статистика вказує на розгалуженість і насиченість тюремної системи. Тим не менше, наростання революційної ситуації в країні продемонструвало невідповідність стану справ політичній ситуації. Тож царський уряд неодноразово виявляв незадоволення становищем тюремної системи та періодично намагався змінити ситуацію, звичайно, у бік «покращення», тобто посилення утримання ув'язнених, особливо політичних. Передусім, це стосувалося свободи спілкування політичних в'язнів із навколишнім світом та між собою, введення більш жорстких побутових обмежень для всіх в'язнів, урегулювання катувань [2, арк. 19-27]. Попри широку розповсюдженість нині стереотипи, останні ніколи не зникали з арсеналу пенітенціарної системи Російської імперії та й інших держав того часу [3].

Окрім цього, навіть на початку XX ст. в'язниці були з антисанітарними умовами, подекуди в аварійному стані. Поширени-

ми були інфекційні захворювання, навіть такі, як чума, холера, віспа, що дуже часто призводили до великої смертності серед арештантів. Не останню роль у цьому відігравала переповненість в'язниць. Часто траплялося, що до місць позбавлення волі потрапляли цілі села, утім здебільшого їх відправляли на заслання. Місць ув'язнення діставалися далеко не всі, багато хто вмирав у дорозі [4].

Щодо заслання, то цю міру покарання уряд використовував із двоякою метою. Передусім, адміністративне заслання застосовувалося до осіб, яких уряд не міг притягнути до судової відповідальності. Широко до нього вдавалися при застосуванні масових репресій. Окрім того, силами засланих здійснювалася колонізація віддалених місць імперії. Звільнених із місць відбування покарання, як обмежених у правах, також відправляли на заслання, передусім це стосувалося політичних в'язнів.

Варто звернути увагу на проблему порушення принципу єдиного правового поля. Видаючи чималу кількість законодавчих актів, влада несподівано зіткнулася з проблемою співвідношення правових документів різних відомств. Наприклад, як пише у своєму дисертаційному дослідженні М.В. Лаврентьєв, Військове міністерство та місцева влада мали різні системи підпорядкованості, види в'язниць і умови утримання ув'язнених. Наприклад, у Шліссельбурзькій політичній в'язниці в період з 1884 по 1905 рр. внутрішня охорона відносилася до Департаменту поліції, а зовнішня (охорона по «периметру» кріпосних стін) належала Військовому міністерству, що спричинило відомий розлад (взаємодія, фінансування, відповідальність). Водночас хронічний брак коштів, процвітаюче розкрадання адміністрацією у в'язницях – усе це не давало змоги довести кардинальну тюремну реформу до позитивних результатів [5, с. 23].

Ще одним загальновідомим фактором було те, що Російська імперія – країна із законодавчо закріпленими нормами соціального расизму. Тож місце відбування по-

карання й умови перебування ув'язнених залежали від їх соціального статусу. Наприклад, для осіб дворянського та духовного звання намагалися виділяти окремі камери, організовували відповідний раціон їжі, відправляли до Сибіру окремими екіпажами. Натомість для селян і робітників були лише загальні камери, їх відправляли до Сибіру відомою Володимирською дорогою. Відповідно, різною була кількість політичних і кримінальних ув'язнених. Політичних, яких спочатку було мало і відповідальність за їх утримання була дуже високою, було важко охороняти (наприклад, Микола I сам стежив за утриманням декабристів). Однак охороняти політв'язнів для тюремної влади було «почесно», оскільки провадження чинів відбувалося швидше і грошові винагороди були вищими, ніж за охорону кримінальних арештантів.

Система, що задовольняла державні потреби в часи Миколи I, уже за кілька десятиріч стала сприйматися як анахронізм. Тож, реформування тюремної системи стало невід'ємною складовою так званих олександрівських реформ. Її завершенням можемо вважати утворення Головного тюремного управління у 1879 р. [6, с. 16].

Таким чином, було зроблено серйозний крок щодо централізації тюремного управління та всієї кримінально-виконавчої системи, адже начальник ГТУ зосередив у своїх руках «самостійну розпорядчу владу», що стосувалась як функціонування тюремної системи, так і порядку проходження служби її чиновниками.

У складі губернських правлінь також утворювалися тюремні відділення, які очолювали губернські тюремні інспектори на правах віце-губернаторів. У віданні тюремних відділень були зосереджені всі справи по тюремній частині, за винятком тих, які згідно із законом віднесені до відання Товариства піклування про тюрми. Тюремний інспектор також входив офіційно до складу губернського комітету і відділень повітів і був наділений правом особливої думки [7, с. 29].

Таким чином, тюремна реформа пови-

нна була сприяти впорядкуванню пенітенціарної системи. Однак протягом усього часу існування її серйозно критикувала громадськість, зокрема, щодо антигуманних методів відбування покарань на каторзі. Остання була не російським винаходом, а західноєвропейським, і наприкінці XIX ст. існувала там уже в дещо ліберальнішому вигляді.

Найбільш поширеною системою каторжних робіт була «пенсильванська» тюремна система, суть якої полягала в максимальному обмеженні кола спілкування ув'язненого, доступу до письма та літератури (за винятком Біблії). У імператорській Росії «пенсильванська» система застосовувалася в Шліссельбурзькій політичній в'язниці, Петропавлівській фортеці, Новохарківському та Новобілогородському централах [4, с. 26].

Покарання каторгою, як і в Європі, поділялися на безстрокові та на строк до двадцяти років. Мінімальним терміном вигляд злочину вважалось три роки каторжних робіт. Після відбування покарання встановлювався такий же термін поселення [4, с. 25].

Характеризуючи загальний стан справ у тюремній системі Російської імперії до початку 1917 р., слід вказати, що вона визначалася основними тенденціями зміни криміногенної ситуації в країні, а також особливостями еволюції державної правоохоронної політики.

До кінця XIX – початку XX ст. рівень злочинності в Росії безперервно зростає, відповідно збільшувалось у абсолютних значеннях і тюремне населення, яке тоді становило 178 тис. [8, с. 24]. У цьому зв'язку виникла й набула особливої гостроти проблема переповненості в'язниць, що змусило уряд вживати додаткових заходів із розвитку тюремної мережі – губернські, обласні, повітові, окружні в'язниці, в'язниці градоначальства, слідчі й термінові.

Напередодні революційних подій 1917 р. у віданні Головного тюремного управління вже знаходилося 895 різноманітних в'язниць (із них: 718 загальних, будинки

попереднього ув'язнення, Московська виправна в'язниця, поліцейські арештантські приміщення та військові гауптвахти; 132 в'язниці Привіслинського краю; 31 виправне арештантське відділення, 6 каторжних і 8 пересильних в'язниць) [9, с. 380].

Перепопнення в'язниць значно ускладнило справу їх управління. Тож уперше, після реформ Олександра II, керівники місцевої адміністрації порушили перед урядом питання посилення вертикалі управління пенітенціарною системою. Губернатори категорично заявили Головному тюремному управлінню, що вони не в змозі підтримувати порядок у місцях ув'язнення, якщо в їх розпорядження «для завідування останніми на правах тюремних інспекторів не відряджатимуться спеціальні особи» [3, арк. 30].

Цей період розвитку пенітенціарної політики Російської імперії характеризується такою дуже важливою обставиною, як намагання уряду здійснювати її управління більш централізовано. Це можна пояснити передусім посиленням революційного руху та відповідними заходами щодо посилення кримінально-каральної політики за скоєння державних злочинів. Практично такий підхід означав посилення функцій Тюремної інспекції безпосередньо в губерніях, для чого повинні були створюватися губернські тюремні інспекції з дуже широкими повноваженнями.

Офіційно така позиція обґрунтовувалася тим, що, як відзначалося в одній із доповідей ГТУ, «діяльність губернських правлінь виявлялася у вкрай невизначених формах і була спрямована на арештантів розряду «пересильних», а тюремні комітети Товариства піклування про тюрми там, де вони діяли, мали значно ширші прерогативи, ніж може бути доцільним з точки зору тюремної системи. Центральний орган Управління місцями ув'язнення та загальногубернська адміністрація не вважали навіть за потрібне виявляти свою владу у формі ревізії та контролю». Слід зауважити, що Товариство піклування про тюрми на той час, мабуть, уже вичерпало свій потенціал.

Принципово важливо зазначити, що губернські тюремні інспектори та їх помічники призначалися Головним тюремним управлінням, при цьому згода губернатора на таке призначення не була потрібна, що свідчить про явне прагнення центральної влади посилити свій вплив на місцях. Водночас на губернську владу накладалися додаткові обов'язки в частині управління тюремними закладами цивільного відомства. Передусім це стосувалося наглядання за облаштуванням місць позбавлення волі, контролю за виконанням постанов уряду та порядком утримання ув'язнених. Губернаторам надавалося право призначати начальників в'язниць і їх помічників [8, с. 26].

Комплектування губернських тюремних інспекторів і їх помічників здійснювалося з числа працівників Головного тюремного управління, судового та прокурорського відомств. Практикувався обмін службовцями центральних і місцевих органів управління пенітенціарної системи.

Проте ГТУ та створена при ньому Тюремна інспекція зосередили в своїх руках істотні повноваження. Більше того, саме Тюремна інспекція розглядалася як основна ланка в системі управління пенітенціарною системою.

Магістральним напрямом розвитку тюремної системи Російської імперії став розвиток мережі тюремних комісій. Причому новий поштовх їх створенню дала революція 1905-1907 років. Якщо до 1907 р. загальна їх кількість по Росії становила 24, то з 1909 р. було засновано ще 29 інспекцій. Упродовж 1909 - 1910 рр. було створено тільки 19 нових інспекцій, причому в 1910 р. – 10, стільки ж – у 1912 р. [8, с. 27].

Головне тюремне управління розглядало губернську тюремну інспекцію як основну керівну ланку в системі управління місцями ув'язнення.

Формування губернських інспекторів проходило не без проблем. Так, до початку 1913 р. було заміщено 56 посад, тоді як тюремні установи розташовувалися в 64 губерніях і 15 областях [8, с. 27].

У зв'язку з цим на місцях ще довго компетенція Міністерства внутрішніх справ і Міністерства юстиції перетиналися саме в тюремному питанні. Після переведення Головного тюремного управління з МВС до Мін'юсту на місцях склалася ситуація подвійного управління в'язницями. Губернатор підкорявся безпосередньо Міністрові внутрішніх справ і водночас, нехай і номінально, керував місцями позбавлення волі через губернського тюремного інспектора, який, у свою чергу, був чиновником Міністерства юстиції. Нерідко це призводило до непорозумінь, що негативно позначалося на стані тюремної справи.

Губернський тюремний інспектор був зобов'язаний слідкувати за всіма сторонами життя підвідомчих йому місць ув'язнення, стежити за звітністю по роботі арештантів, їх харчовому та речовому постачанню, здійснювати перевірку в'язниць з метою запобігання та припинення розкрадань у сфері тюремного господарства.

В умовах революційної небезпеки царизм усе більше став спиратися на карально-репресивний апарат, невід'ємною частиною якого було тюремне відомство. З цією метою влада всіляко зміцнювала систему заохочень тюремних чинів. Якщо чиновники тюремного відомства заохочувалися відповідно до давно виробленої системи нагороджень, то шкала заохочень для наглядачів постійно розвивалася [10, с. 17-22].

Водночас це не призвело до остаточного розмежування поліцейських і тюремних структур у їх діяльності. І якщо керівництво місцями позбавлення волі з боку губернатора фактично було номінальним і на цьому факті будувалися відносини між ним і губернським тюремним інспектором, то відносини між адміністрацією в'язниць та поліцейськими органами багато в чому будувалися за звичною схемою.

Варто наголосити на тісних зв'язках ГТУ з поліцією, оскільки тривалий час тюремне відомство входило до складу Міністерства внутрішніх справ. Збереглися ці зв'язки й після передачі ГТУ до Міністерства юстиції. Місцеві поліцейські

чини контролювали благоустрій, діловодство, грошову частину, порядок утримання та пересилки ув'язнених, виконання начальниками в'язниць своїх обов'язків. Досить сказати, що повітовий исправник, як і раніше, був розпорядником кредитів на утримання тюремної адміністрації [7, с. 128]. Цікаво, що остання в повітах нерідко ставилася до исправника, як до свого начальника, усупереч усім відомчим змінам.

На нашу думку, є кілька причин такої тривалої опіки поліцією тюремної частини, навіть після її переведення до Міністерства юстиції.

По-перше, губернатор, який формально очолював тюремне відділення губернії, залишався в юрисдикції Міністерства внутрішніх справ.

По-друге, повітові исправники розпоряджалися тюремними кредитами навіть після введення інспекції.

По-третє, вкажемо на певну віддаленість тюремних інспекцій від повітових в'язниць, особливо в умовах величезної імперії, суперечність нескасованих старих і нових нормативних актів, а також елементарну звичку розглядати поліцейську та тюремну частини як єдине ціле.

Усе це, на нашу думку, створювало умови як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру для того, щоб фактична залежність тюремної частини від Міністерства внутрішніх справ у регіонах імперії залишалася досить сильною аж до 1917 року.

У цілому ж, Головне тюремне управління, що увійшло до складу Міністерства юстиції, аж до 1917 р. реформувалося з метою підвищення ефективності його діяльності. Проте, незважаючи на загалом правильний стратегічний курс, що полягав у зміцненні єдиного централізованого відомства, у принципі воно передусім було провідником каральної політики царизму.

Висновки

Таким чином, як і впродовж багатьох століть існування російських тюремних установ, суть і основний зміст діяльності тюремної системи Російської імперії визначалися ущемленням особистості за-

судженого та свавіллям тюремної влади щодо нього. Навіть із урахуванням значної частки кон'юнктурності при оцінці тодішніх в'язниць ми вважаємо, що про фактичні умови утримання арештантів у вказаний період не можна судити однозначно та категорично.

Тюремна система царської Росії є дуже складною за своєю суттю. Вона змінювалася та удосконалювалася протягом багатьох століть. Було прийнято чимало нормативних актів, утворювалися нові міністерства й управління, проте досконалої форми вона так і не отримала.

Література

1. *Гернет М.Н.* Царская тюрьма / М.Н. Гернет // Тюрьма капиталистических стран / под ред. А.Я. Вышинского. – М. : Советское законодательство, 1937. – С. 45-94.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 3.
3. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 365. – Оп. 1. – Спр. 2.
4. *Галкін К.* По царських в'язницях (1905-1917 рр.) / К. Галкін. – Харків : Державне видавництво України, 1927. – 164 с.
5. *Лаврентьев М.В.* Пенитенциарная система России (кон. XIX – нач. XX вв.) и Шлиссельбургская политическая тюрьма : дис. ... канд. юрид. наук : 12. 00. 01 / М.В. Лаврентьев. – М., 2003. – 201 с.
6. *Забровская Л.Ю.* Организационно-управленческие особенности формирования тюремной системы Российской империи в XIX веке / Л.Ю. Забровская. – Тамбов : Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2006. – С. 16-17.
7. *Реент Ю.А.* Полицейская система Российской империи начала XX в. 1900-1917 гг : дис. ... док. истор. наук : 07.00.02 / Ю.А. Реент. – М., 2002. – 488 с.
8. *Бомберг И.И.* Тюремная система России в условиях революционного кризиса 1917 г. : дис. ... канд. истор. наук : 07.00.02 / И.И. Бомберг. – М., 2007. – 212 с.
9. *Гернет М.Н.* История царской тюрьмы. Т. 3 / М.Н. Гернет. – М. : Наука, 1960. – 308 с.
10. *Кочешков Г., Коняев А.* О бедном жандарме замолвите слово / Г. Кочешков, А. Коняев // Родина. – 2008. – № 7. – С. 17-22.

Причини та структура конфліктів у системі місцевого самоврядування

А.І. Мамедова
асистент кафедри
господарського,
цивільного та трудового
права,
Маріупольський
державний університет

У статті розглянуто структуру конфліктів у системі місцевого самоврядування; специфіку конфліктів, що розкривається через причини їх виникнення, зміст. Визначено основні стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях; найбільш вдалі стратегії для розв'язання конфлікту за участю органів місцевого самоврядування.

В статье рассмотрена структура конфликтов в системе местного самоуправления; специфика конфликтов, которая раскрывается через причины их возникновения, содержание. Определены основные стратегии поведения в конфликтной ситуации; наиболее удачные стратегии для разрешения конфликта при участии органов местного самоуправления.

The paper describes the structure of conflict in the system of local government. The paper examines in detail the specifics of conflicts, which is revealed in the cause, the content and structure. An important research question in the article is the source of conflict and the causes of the conflict. In addition, the article describes the basic strategies of behavior in conflict situations, where there are the most successful in resolving the conflict with the participation of local governments.

Ключові слова: *місцеве самоврядування, механізми впливу, джерело конфліктів, причини конфліктів, структура конфліктів, конфліктогенність, політизація, інституційні протиріччя, сторони конфлікту, стратегії поведінки, вирішення конфлікту.*

Постановка проблеми

Сучасний процес розвитку місцевого самоврядування в Україні розвивається в умовах підвищеного соціального напруження, що пов'язано з недосконалістю чинного законодавства: відсутністю чіткого розмежування повноважень і функцій між органами державної влади та місцевого самоврядування, ігноруванням думки територіальної громади з вирішення болючих питань місцевого значення, фактичним відстороненням громадян від впливу на вирішення поточних справ, відсутністю суттєвих інструментів контролю за владою тощо. Нинішня система місцевого самоврядування в Україні, на думку багатьох учених і практиків, є джерелом постійних конфліктів на рівні місцевих громад і регіонів. Значний негативний вплив на конфліктний характер відносин на місцевому рівні справляє також загальний низький рівень правової культури. Це

зумовлює необхідність конституювання такого явища, як конфлікти, на рівні місцевого самоврядування.

Соціальні конфлікти відрізняються багатоманітністю, оскільки кожен з них є по своєму унікальним, неповторним за причинами виникнення, формами взаємодії двох або більше сторін, за закінченням і наслідками. Разом з тим, використовуючи досвід попередніх досліджень цього явища, можна знайти спільні риси, зокрема, у тому, що їм передують відповідні умови та причини, вони мають відповідну структуру та динаміку, можна визначити певні шляхи їх розв'язання та запобігання. Це стосується й конфліктів у системі місцевого самоврядування, але, як і будь-які інші конфлікти (конституційні, міжнародні, екологічні, адміністративні тощо), вони мають свою специфіку, що розкривається через причини їх виникнення, зміст, структуру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Деякі питання причин виникнення конфліктів у системі місцевого самоврядування досліджували А. Ішмуратов, Л. Буняк, А. Аваков, Е. Гурвіцов, Р. Боделан.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Аналіз причин виникнення та розвитку конфліктів у системі місцевого самоврядування має суттєве значення для розуміння характеру конфліктів, прогнозування динаміки їх розвитку. Таким чином, проблема вироблення механізмів здійснення впливу на конфлікти в системі місцевого самоврядування, шляхів запобігання їм, способів збільшення їх позитивного впливу на розвиток муніципального процесу та зменшення негативних наслідків є, безумовно, актуальною.

Формулювання цілей статті

Мета статті полягає у виявленні причин виникнення конфліктів у системі місцевого самоврядування та уточненні структури цих конфліктів.

Виклад основного матеріалу дослідження

Джерелом конфліктів у системі місцевого самоврядування є конституційна конфліктність в українському суспільстві, яка характеризується загальними детермінантами: слабкою політичною структурованістю українського соціуму та недостатньо високим рівнем його конституційної культури; відсутністю консолідуючої суспільство ідеології та ефективної програми розвитку країни; неякісним правовим регулюванням конституційних відносин; суперечністю в законодавстві; відставанням процесуальних конституційно-правових норм від матеріальних; хронічним втручанням одних органів влади в компетенцію інших, перевищенням повноважень; суперечливим тлумаченням різними гілками влади конституційних норм; відсутністю у владних структур на загальнодержавному та місцевому рівнях належного досвіду вирішення в режимі консенсусу

складних питань державотворення; відсутністю організаційно-правових механізмів розв'язання конфліктів між різними суб'єктами конституційно-правових відносин [1, с. 117-118].

Виникнення конфліктів у системі місцевого самоврядування передусім зумовлює неякісне законодавство. Так, уже в перші роки незалежності в Україні процес створення місцевого самоврядування не був позбавлений конфліктогенності (Верховна Рада, як за старих радянських підходів, хотіла мати власну вертикаль в особі місцевих рад та їхніх виконавчих органів). Практика проведення місцевих виборів 2006 р. показала, що введення пропорційної виборчої системи (окрім сільських і селищних рад) призвело до того, що робота у багатьох місцевих радах була не тільки нестабільною, а й нерідко непередбачуваною (коли більшість депутатів ради належала до фракції однієї політичної партії, а голова був представником іншої).

Конфлікти можуть виникнути не тільки у зв'язку з неякісними нормативно-правовими актами, а й через відсутність законодавства, яке регулює відповідний блок відносин у сфері народовладдя, наприклад, законодавство щодо мітингів, демонстрацій, місцевих референдумів.

Причинами конфліктів у системі місцевого самоврядування є інституційні протиріччя між органами місцевого самоврядування та місцевими державними адміністраціями: майже повна тотожність функцій і повноважень органів різних рівнів є рудиментом радянського типу влади, який усе ще залишається в законодавстві України. Наочно цей конфлікт виявляється в нерациональному розподілі повноважень між органами місцевого самоврядування регіонального рівня та органами виконавчої влади, що закріплено нормами чинної Конституції та законами України. Хоча повноваження між органами місцевого самоврядування та місцевими державними адміністраціями розмежовано відповідно до положень чинних законів України

«Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про місцеві державні адміністрації», на практиці відбувається різне тлумачення норм цих законів та «перетягування» повноважень, що призводить до конкуренції компетенційних повноважень вказаних органів, невиправданого втручання органів виконавчої влади у сферу діяльності місцевого самоврядування, дублювання, неузгодженого й паралельного вирішення питань місцевого значення.

Недосконалість міжбюджетних відносин та відсутність гарантованих і стабільних джерел формування місцевих бюджетів є також причиною загострення конфліктних ситуацій під час розподілу та перерозподілу бюджетних коштів.

До причин вказаних конфліктів також слід віднести політизацію місцевих рад (у тому числі за рахунок поширення практики зрошування місцевої партійної еліти з представниками місцевої бізнес-еліти, що сприяє реалізації приватних господарських інтересів останніх у процесі розподілу та використання місцевих ресурсів). Разом із цим політизація («партизація») місцевої влади, хронічне протистояння на цій основі між депутатами місцевих рад і представниками власних інтересів заважають повсякденній роботі щодо вирішення нагальних життєвих проблем розвитку громади, а отже, поступово знищують довіру населення до місцевої влади та тих рішень, які приймаються під тиском політичної доцільності.

Як причини конфліктів також слід визначити й відсутність реальних механізмів забезпечення активної участі населення у здійсненні місцевого самоврядування, насамперед, дієвих механізмів контролю за результатами діяльності органів і посадових осіб місцевого самоврядування, незадовільну взаємодію між посадовими особами місцевого самоврядування, слабку організаційну культуру.

У сучасній конфліктології існують різні погляди щодо структури конфліктів, але більшість конфліктологів як основні елементи структури виокремлюють:

1) учасників (сторони);

2) умови конфлікту;

3) предмет та об'єкт конфлікту;

4) можливі дії учасників конфлікту;

5) результати конфліктної взаємодії.

Застосовуючи цей підхід, потрібно враховувати, що специфіка сутності та змісту конфлікту в системі місцевого самоврядування певним чином впливає на його структуру.

Сторони (суб'єкти) конфлікту – це суб'єкти соціальної взаємодії, які перебувають у стані конфлікту або явно чи неявно підтримують тих, хто конфліктує. Протилежні сторони становлять стрижень конфлікту: якщо одна зі сторін виходить із конфлікту, то він припиняється. Відомий український конфліктолог А. Ішмуратов застосовує спеціальні слова-уточнення різних видів участі у конфліктах. Серед них: опоненти – учасники конфлікту, які вважають свої інтереси неузгодженими; противник – агресивний опонент, який прагне реалізувати свої інтереси за рахунок інших; агресор – противник, який виявляє агресивність; ворог – противник, інтерес якого – знищити противника; прихильники – учасники, які співпрацюють із «Я»; співчуваючий – той, хто бачить конфлікт з точки зору «Я»; засуджуючий – той, хто бачить конфлікт з точки зору «Ти»; посередник – учасник, інтерес якого – ліквідувати конфлікт; арбітр – учасник, мета якого – проаналізувати конфлікт і дати рекомендації щодо його ліквідації [2, с. 87].

Юридична конфліктологія як учасників конфліктів виокремлює насамперед фізичні та юридичні особи, визнані такими у встановленому порядку. Якщо конфлікти між фізичними особами не завжди мають правовий характер, то конфлікти між юридичними особами виникають, відбуваються та вирішуються у правовій сфері [3, с. 34].

Доволі часто учасниками конфліктів у системі місцевого самоврядування є виконавчий орган місцевої ради та органи самоорганізації населення, сільський, селищний, міський голова та відповідна рада. Класичним прикладом протистояння

такого типу став конфлікт між львівським міським головою Л. Буняком і Львівською міською радою 2005 року. Тоді міська рада з порушенням процедури достроково припинила повноваження міського голови, суд поновив Л. Буняка на посаді, але того ж дня міська рада вже з дотриманням встановленої процедури знову прийняла рішення про дострокове припинення його повноважень [4].

Слід зазначити, що найпоширенішими є конфлікти не в системі місцевого самоврядування, а за участю органів місцевого самоврядування, насамперед це стосується конфліктів, учасниками яких виступають місцеві державні адміністрації та відповідні місцеві ради, а також голови місцевих державних адміністрацій і міські голови відповідних центрів адміністративного центру області. Прикладом першого може бути протистояння між Харківською обласною державною адміністрацією та Харківською обласною радою 2006 р., внаслідок якого депутати висловили недовіру голові облдержадміністрації А. Авакову [5]. Прикладом другого є дії кількох голів Львівської обласної державної адміністрації, які змінювали один одного на посаді, щодо зняття з посади голови Львівської обласної ради М. Сендака. Конфлікт розвивався в рамках протистояння впливових у 2002-2004 рр. у Львівській області партій – СДПУ(о) та «Наша Україна» і проявлявся саме в боротьбі між головою обласної ради та обласної державної адміністрації, які були представниками цих політичних сил [6]. Особливо багатим на практичні приклади є конфлікти між головою місцевої державної адміністрації та міським головою відповідного адміністративного центру області (тобто між «губернатором» і «мером»). Показовим у цьому сенсі став конфлікт між одеським міським головою Е. Гурвіцом і головою Одеської обласної державної адміністрації Р. Боделаном, який дійшов свого апогею напередодні та під час виборів 1998 року. Цей конфлікт супроводжувався кримінальними подіями [7], а також акціями протесту серед населення [9]. Поширеними є також конфлікти

між головою обласної державної адміністрації та міським головою у великих містах України. Такі конфлікти потребують втручання центральних органів влади для їх вирішення, але процедурно цей інститут не виписаний, і, як правило, така інтервенція є незаконною. Саме тому були скасовані укази Президента України про впровадження так званого прямого президентського правління на території міст Одеса та Ялта.

Умови конфлікту – це обставини або фактори, які визначають характеристики конфлікту та можливість його виникнення. Зазвичай конфліктологи розрізняють умови виникнення та умови перебігу конфліктів [10, с. 163-165]. Під умовами виникнення розуміють об'єктивні особливості зовнішньої ситуації, які є суттєвими для виникнення конфлікту, тобто фактори, що сприяють переходу від взаємодії до конфліктних форм, які пов'язані з певними діями учасників ситуації або обставинами, що виникли. Умови перебігу конфліктів – фактори, що впливають на їхній розвиток: просторові (уся територія, у межах якої діють органи місцевого самоврядування, чи її певна частина – мікрорайон, вулиця тощо) і часові (початок, закінчення, виникнення окремих стадій перебігу конфлікту, тривалість участі в конфлікті окремих сторін).

Предмет конфлікту – це проблема або протиріччя, через які власне виникає конфлікт, тобто спірні відносини з приводу реальних матеріальних і духовних цінностей.

Неодмінний атрибут будь-якого конфлікту – це його об'єкт. Саме він є ядром проблеми, центральною ланкою конфліктної ситуації, оскільки існує в обмеженій кількості або якості та не може одночасно задовольнити всі сторони конфлікту. Таким об'єктом можуть бути як суспільні відносини, що підпадають під правове регулювання та на які спрямоване протиборство, так і реальні матеріальні, соціальні чи духовні цінності, що знаходяться на перетині особистих чи групових інтересів (територія, корисні копалини, родовища,

владні повноваження, рухоме чи нерухоме майно, послуги тощо).

Дії учасників конфлікту, – їх ще розглядають як об'єктивну сторону конфлікту, – можуть бути як правомірними, так і неправомірними, а також юридично нейтральними, що спричиняють збитки чи призводять до конфліктної ситуації. За традиційною в конфліктології класифікацією дій учасників конфлікту розглядають за такими критеріями:

а) характер дій (наступальні, оборонні, нейтральні);

б) ступінь активності (активні – пасивні, ініціюючі – у відповідь);

в) спрямованість дій (на опонента, на третю особу, на самого себе) [10, с. 76].

Найчастіше вирізняють такі типові стратегії поведінки в конфлікті:

1) суперництво (нав'язування іншій стороні вигідної для себе поведінки);

2) кооперація (пошук рішення, яке задовольняло б обидві сторони);

3) поступка (зменшення своїх домагань);

4) уникнення (фізичний або психологічний вихід із конфліктної ситуації);

5) бездіяльність (перебування у ситуації конфлікту, але без жодних спроб його вирішення) [12, с. 34-37].

Якщо аналізувати конфлікти в системі місцевого самоврядування, то дії учасників конфлікту є різноманітними: як раціональними (інформування, переконання), так і ірраціональними (наприклад, залякування), мають безпосередній (інформування про суть справи) або опосередкований (інформування з метою отримати від об'єкта впливу те, що прямо не вказується) вплив.

Результати конфліктної взаємодії залежать від правильного вибору поведінки учасників конфлікту. Вирішення конфлікту – це заключна стадія конфлікту, і можливі два його види: часткове, коли виключається тільки конфліктна поведінка, але сторони не позбавлені внутрішнього конфліктного бажання; і повне, якщо конфлікт вирішується як на рівні фактичної поведінки, так і на внутрішньому (психо-

логічному) рівні. Виокремлюються чотири основних види завершення (вирішення) конфліктів:

1) повне або часткове підкорення другої сторони висунутим вимогам;

2) компроміс;

3) переривання конфліктних дій;

4) інтеграція та спільне вирішення конфлікту.

Слід зауважити, що бажані результати вирішення конфліктів можливі лише у підтвердженні або поновленні правомірних вимог однієї зі сторін чи досягненні між сторонами компромісу (мирової угоди). За інших умов конфлікти неможливо вирішити, їх можна тільки на певний час перервати.

Висновки

Таким чином, конфлікти в системі місцевого самоврядування обумовлені такими загально-соціальними та юридичними причинами, факторами: перехідним етапом розвитку пострадянських держав; відсутністю традицій самоврядної діяльності, належного досвіду; неякісним законодавчим регулюванням виборчих, референдних відносин; відсутністю належних процесуально-процедурних механізмів вирішення конфліктів; відчуженням громади від влади; порушенням конституційного та поточного законодавства суб'єктами муніципально-правових відносин; поширенням правового нігілізму, політичної пасивності населення. Причини багатьох конфліктів у системі місцевого самоврядування нерідко знаходяться за межами права й обумовлені, передусім, станом економіки, соціальної сфери, однак, багато з них пов'язані з недоліками чинного законодавства, його якістю, культурою взаємодії владних структур.

Структура конфліктів у системі місцевого самоврядування містить такі основні елементи :

1) учасники (сторони);

2) умови конфлікту;

3) предмет та об'єкт конфлікту;

4) можливі дії учасників конфлікту;

5) результати конфліктної взаємодії.

Література

1. Конституційно-правові засади становлення української державності / В.Я. Тацій, Ю.М. Тодика, О.Г. Данільян [та ін.] / за ред. В.Я. Тація, Ю.М. Тодики. – Харків. – Право, 2003. – 328 с.
2. *Ішмуратов А.Т.* Конфлікт і згода : Основи когнітивної теорії конфліктів / А.Т. Ішмуратов. – К. : Либідь, 2005. – 464 с.
3. *Іванов В.М.* Юридична конфліктологія : Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / В.М. Іванов, О.В. Іванова. – К. : МАУП, 2004. – 224 с.
4. *Бондаренко М.* Дважды изгнанный городской голова / М. Бондаренко // Юридическая практика. – 2006. – № 4. – С. 18-21.
5. Харківська облрада висловила недовіру губернатору // УНІАН [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.unian.net/ukr/news/news-156583.html>
6. *Канівець О.* Кому заважає Львівська обласна рада? / О. Канівець // Портал мальвова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.portal.lviv.ua/article/2004/06/16/182823.html>
7. *Кологрева О.* Объявлен криминальный террор? / О. Кологрева // Юг. – 1998. – № 33. – С. 1-5.
8. *Смеленко А.* Выстрелы в спину / А. Смеленко // Юг. – 1998. – № 26. – С. 1-6.
9. *Мазур Ю.* ГКЧП в отдельно взятом городе / Ю. Мазур // Юг. – 1998. – № 47. – С. 1-7.
10. *Гришина Н.В.* Психология конфликта / Н.В. Гришина. – С.-Пб. : Питер, 2008. – 544 с.
11. *Ложкин Г.В., Повякель Н.И.* Практическая психология конфликта : Учеб. пособие / Г.В. Ложкин, Н.И. Повякель. – К. : МАУП, 2002. – 256 с.
12. Конфліктологія : Підручник / за ред. Л.М. Герасіної та М.І. Панова. – Харків : Право, 2002. – 256 с.

Безпосереднє народовладдя, Конституційний Суд України та зміна Основного закону України: до постановки питання

А.О. Янчук

доцент кафедри
конституційного,
адміністративного та
міжнародного права,
кандидат юридичних наук,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті досліджено вплив ідей про суверенітет народу на формування практики Конституційного Суду України, можливості перегляду ним своїх рішень, проаналізовано способи зміни Основного закону України без внесення змін до тексту Конституції України.

В статье исследовано влияние идей о суверенитете народа на формирование практики Конституционного Суда Украины, возможности пересмотра им своих решений, проанализированы способы изменения Основного закона Украины без внесения изменений в текст Конституции Украины.

The article analyzes the influence of people's sovereignty ideas on the practice of the Constitutional Court of Ukraine, the opportunity of reviewing its decisions, as well as opens ways of changing the Constitution of Ukraine without amending the text of the Constitution.

Ключові слова: безпосереднє здійснення влади народом, народний суверенітет, народовладдя, Конституційний Суд України.

Постановка проблеми

У контексті активізації діяльності Конституційної Асамблеї постає закономірне запитання: чи може бути вкотре змінено Конституцію України без внесення до неї жодних змін. Адже всі пам'ятають Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 р. № 20-рп/2010 [1], унаслідок якого країна повернулася до Конституції України в редакції 1996 р. без змін Основного закону України.

Для відповіді на вказане запитання необхідно, у першу чергу, звернутися до існуючого конституційного наповнення безпосереднього здійснення влади народом, його фіксації в Основному законі України, а також до окреслення конституційно-правового статусу єдиного органу конституційної юрисдикції в Україні, його повноважень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідженню окремих питань безпосереднього народовладдя присвячували свої

праці такі вчені: Ю.Г. Барабаш, О.В. Батанов, О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, В.Ф. Коток, В.В. Копейчиков, В.В. Кравченко, В.В. Комарова, Ю.Р. Мірошніченко, М.В. Оніщук, В.Ф. Погорілко, О.В. Прієшкіна, І.Д. Сліденко, Л. Тельєн, О.Ю. Тодика, Р.Г. Гезей, Т.І. Кронін, Л. ЛеДюк, О.Г. Мурашин, Д. Хеллоуелл, В.Л. Федоренко, В.Є. Чиркін, В.М. Шаповал, Л.М. Шипілов, О.І. Ющик та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Чинне законодавство встановлює широку дискрецію діяльності Конституційного Суду України. Особливо це стосується повноваження, закріпленого ст. 68 Закону України «Про Конституційний Суд України» [2], згідно з якою Суд відкриває нове провадження у справі в разі виявлення нових обставин по справі, які не були предметом його розгляду, але які існували на час розгляду та прийняття рішення або дачі висновку в справі. Фактично, згідно з наведеною статтею, будь-яке рішення

Конституційного Суду України може бути переглянуто за наявності певних обставин. На жаль, відповідної практики на сьогодні ще не вироблено. Однак її впровадження та застосування в майбутньому видається досить цікавим як з практичної, так і з наукової точок зору, особливо в частині перегляду рішень Конституційного Суду України, які змінювали Основний закон України.

Формулювання цілей статті

На нашу думку, виходячи з наведеного вище, актуальним вбачається дослідження можливості перегляду Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 р. № 20-рп/2010, використовуючи при цьому доктрину суверенітету народу та її ігнорування при ухваленні відповідного рішення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Повідомлення з преси: «Конституційний Суд України відкрив нове провадження у справі № 1-45/2010, за результатами розгляду якої на пленарному засіданні ще 30 вересня 2010 року визнав Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-VI [3] (далі – Закон № 2222-IV) неконституційним та відновив дію Конституції України в редакції від 28 червня 1996 року».

Звичайно, поки що таке повідомлення є тільки припущенням. Причому, доволі шокуючим. Однак, для багатьох [4] неприпустимим і шокуючим було свого часу відкриття Конституційним Судом України провадження у справі № 1-45/2010 (стосовно додержання процедури внесення змін до Конституції України), а згодом і ухвалення рішення, яким була відновлена дія Конституції України 1996 року. І сталося це на тлі того, що ще у 2008 р. Конституційний Суд України висловився чітко та безапеляційно: «Положення закону про внесення змін до Конституції України після набрання ним чинності стають невід'ємною складовою Конституції України – окремими її положеннями, а сам закон вичерпує свою функцію. З на-

буттям чинності Законом № 2222-IV його положення ... є фактично положеннями Конституції України, прийнятої 28 червня 1996 року, яка діє в редакції Закону № 2222-IV» [5].

Наведене припущення щодо відкриття нового провадження в резонансній справі фактично може поховати будь-які надії на тільки-но юридично оформлену (у вигляді Конституційної Асамблеї [6]) ідею Президента України про модернізацію Основного закону України, адже поки буде напрацьовуватися текст змін до цього закону, триватиме дискусія щодо способу його ухвалення (Верховною Радою України, всеукраїнським референдумом, чи комплексно – Верховною Радою України, а потім всеукраїнським референдумом), Конституційний Суд України знову може вирішити (звичайно ж, поки що гіпотетично) долю Основного закону України як без участі народу, так і без участі Верховної Ради України та, звісно ж, без використання напрацювань Конституційної Асамблеї.

Для того, щоб наведений сценарій став реальністю, необхідно небагато – відповідна політична кон'юнктура, уміле використання правового інструментарію та бажання самих суддів.

До наведених роздумів і можливості використання описаних вище сценаріїв автора цієї статті підштовхнули останні публікації в пресі та вислови доволі поважних громадських діячів про необхідність повернення до парламентсько-президентської форми правління, а також про те, що скасування політичної реформи було помилкою, що Україна потребує повернення до парламентсько-президентської форми правління, яка діяла до Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року № 30-рп/2010.

Відповідні заяви, Конституційний Суд, Конституційна Асамблея та зміни до Основного закону України мають до анонсованої нами теми пряме, безпосереднє відношення, адже всі події, вислови та публікації необхідно розглядати комплексно, системно, враховуючи як внутрішньо-українську ситуацію, так і двосторонні

відносини із сусідніми країнами та, безумовно, – парламентські, місцеві, а згодом і президентські перегони, результат яких може суттєво вплинути на конфігурацію політичних сил.

Так, припустимо, що за наслідками політичних домовленостей посада прем'єр-міністра дістанеться не «лояльний» до президента особі, а представникові одного із «союзних» до президента таборів. Безумовно, можна з цілковитою впевненістю сказати, що ця посада дістанеться «сильній» фігурі.

Однак, чи потрібна будь-кому з «потужних гравців» посада прем'єра, який фактично не має в державі жодних важелів впливу та є залежним від волі президента? Звичайно ж, ні.

Тобто, у разі реалізації наведеного вище варіанта, вишукуватимуться правові способи посилення ролі прем'єра, у першу чергу, за рахунок звуження повноважень Президента України, який автоматично після таких кадрових рішень стане конкурентом новопризначеному Голові Уряду. Тобто, фактично постане потреба запровадження форми державного правління, яка існувала в Україні згідно з конституційними змінами 2004 р. та була нівельована Конституційним Судом України у 2010 році.

Перед новопризначеним прем'єр-міністром постане питання необхідності внесення змін до Основного закону, не використовуючи при цьому ресурсу президента, який однозначно буде проти послаблення своїх владних повноважень.

Способів внесення відповідних змін до Конституції України небагато: або підтримка не менш ніж трьомастами народними депутатами України ідеї парламентсько-президентської республіки та внесення відповідних змін до Конституції України, що є цілком неможливим у силу прогнозованої сформованості в новообраному парламенті пропрезидентської більшості, або ж спроба ухвалення відповідних змін до конституції через всеукраїнський референдум, що так само є неможливим через недосконалість чинного референдумного законодавства, а також

функціональну можливість Президента України заблокувати проведення такого референдуму (згідно з чинною конституцією саме Президент України проголосує всеукраїнський референдум за народною ініціативою).

З огляду на те, що жоден із загальноприйнятих варіантів внесення змін до Конституції України є неможливим, відповідь напрошується сама собою: буде використано якийсь інший – третій варіант.

На думку спадає саме той варіант, який був технологічно використаний у 2010 р. для зміни тексту Конституції України без внесення змін до неї – тобто використання дискреційних повноважень Конституційного Суду. Адже для кворуму на пленарному засіданні Конституційного Суду України достатньо присутності 12 суддів, а для ухвалення рішення – 10, що, принаймні арифметично, виглядає привабливішим варіантом, оскільки для внесення змін Верховною Радою необхідна підтримка 300 народних депутатів.

Далі справа за юридичною креативністю, фантазією та вмінням використовувати правові приписи у власних цілях.

На нашу думку, юридична сторона питання може виглядати таким чином.

Як зазначалося, відповідно до ст. 68 Закону України «Про Конституційний Суд України», Суд відкриває нове провадження у справі при виявленні нових обставин по справі, які не були предметом його розгляду, але які існували на час розгляду і прийняття рішення або дачі висновку в справі.

Чи існують такі обставини у справі № 1-45/2010, за результатами розгляду якої було ухвалено рішення про визнання неконституційними змін до конституції 2004 року?

На нашу думку – існують. Якщо проаналізувати Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року № 20-рп/2010, варто зазначити, що в ньому не йшлося про установчу владу та повноваження Конституційного Суду України щодо здійснення нормоконтролю за актами установчої влади.

Відповідно до ст. 150 Конституції України до повноважень Конституційного Суду України, серед іншого, належить вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Згідно зі ст. 75 Основного закону України, Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади в Україні, а, отже, до повноважень Суду належить здійснення нормоконтролю за власними актами Верховної Ради України, тобто законами, постановами та іншими актами, які Верховна Рада України приймає відповідно до повноважень, що віднесені Конституцією України до її відання (частина друга ст. 85 Основного закону України).

Разом з тим, згідно з частиною третьою ст. 5 Основного закону України право визначати та змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові та не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами, який тільки уповноважує Верховну Раду України на здійснення такої діяльності від його імені, фактично тимчасово делегує установчі повноваження. На цьому акцентує увагу Основний закон України, на цьому ж наголошується і в Рішенні Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини п'ятої ст. 94 і ст. 160 Конституції України (справа про набрання чинності Конституцією України) від 3 жовтня 1997 р. № 4-зп/1997 [7], де зазначалося, що «Конституція України як Основний закон держави за своєю юридичною природою є актом установчої влади, що належить народу ... прийняття Конституції України Верховною Радою України означало, що у даному випадку установча влада була здійснена парламентом». Тобто, повноваження Верховної Ради України стосовно внесення змін до Конституції України (п. 1 ч. першої ст. 85) є здійсненням парламентом

України делегованої народом установчої влади, а не реалізацією власних повноважень Верховною Радою України.

Таким чином, Конституційний Суд України може здійснювати нормоконтроль за актами Верховної Ради України та інших, наведених у ст. 150 конституції суб'єктів, що ухвалюють їх у межах повноважень, визначених Конституцією та законами України, однак у жодному разі не може здійснювати нормоконтроль за актами установчої влади (актами народу), які вже набрали чинності. При цьому, такий контроль не допускається як щодо актів, ухвалених безпосередньо народом, так і актів, ухвалених спеціально уповноваженим ним суб'єктом – у цьому разі – Верховною Радою України.

У аналізованих випадках перед ухваленням актів установчої влади може здійснюватися тільки попередній контроль щодо законопроектів про внесення змін до Конституції України відповідно до ст. 159 Основного закону та опосередкований попередній контроль щодо норм, які виносяться на затвердження референдумом через здійснення перевірки актів Президента України чи Верховної Ради України (про проголошення або призначення всеукраїнського референдуму) [8].

Водночас контроль за актами народної волі – установчої влади – жоден орган публічної влади, у тому числі й Конституційний Суд України, здійснювати не може. При цьому не має значення: чи реалізував народ сам належну йому владу, чи уповноважив інший орган – установчі збори, парламент (Верховну Раду України) тощо.

Зміст установчої влади народу та повноваження Конституційного Суду України щодо здійснення нормоконтролю за установчими актами, ухваленими безпосередньо народом або уповноваженим ним суб'єктом від його імені, не були предметом розгляду Конституційним Судом України у справі № 1-45/2010 (за результатами розгляду якої нас повернули до конституції в редакції від 28 червня 1996 р.), а тому є безумовною підставою для відкриття нового провадження у справі (звиз-

чайно ж, якщо на це буде воля суддів Конституційного Суду).

У разі ж відкриття нового провадження у справі з урахуванням наведених вище обставин Рішення Конституційного Суду України № 20-рп/2010 може бути змінено, а Закон № 2222-VI відновлено в дії.

Наведені аргументи є лише однією з можливих підстав відкриття нового провадження у справі № 1-45/2010. Гіпотетично може бути використано й інший привід для перегляду Судом свого рішення.

Висновки

Звичайно, наведений сценарій нині виглядає досить ефемерним і нереальним, однак у 2008-2009 рр. також виглядало нереальним розширення президентських

повноважень шляхом відновлення дії Конституції України в редакції 1996 р. після шести місяців перебування при владі новообраного Глави Держави без внесення відповідних змін до Основного закону України.

Тож, очікуючи на розроблення законопроектів про внесення змін до Конституції України з долученням широкого кола громадськості та подальшого їх прийняття Верховною Радою України, а можливо, і затвердження народом на всеукраїнському референдумі, пам'ятаймо, що для зміни тексту Основного закону України в українських політико-правових реаліях достатньо політичної мотивації та певного збігу обставин, а юридичне обґрунтування завжди знайдеться.

Література

1. Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року № 20-рп/2010 у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222-IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) // Вісник Конституційного Суду України. – 2010. – № 5. – Ст. 36.
2. Закон України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.
3. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 2. – Ст. 44.
4. Коліушко І. «Конституційний Суд України не мав права змінювати Основний закон» / І. Коліушко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://ua.golosua.com/politika/20101001_konstitucijnij-sud-ne-mav-prava-zminyuvati-konstit
5. Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 102 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України», Закону України «Про внесення зміни до розділу IV «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про Конституційний Суд України» від 5 лютого 2008 року № 6-у/2008 // Вісник Конституційного Суду України. – 2008. – № 2. – Ст. 53.
6. Указ Президента України «Про Конституційну Асамблею» № 328/2012 від 17 травня 2012 р. // Урядовий кур'єр. – 22 травня 2012 р. – № 89.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Барабаша Олександра Леонідовича щодо офіційного тлумачення частини п'ятої статті 94 та статті 160 Конституції України (справа про набуття чинності Конституцією України) від 3 жовтня 1997 року № 4-зп/1997 // Офіційний вісник України. – 1997. – № 42. – Ст. 59.
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 103 і 108 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Указу Президента України «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою» (справа про всеукраїнський референдум за народною ініціативою) від 27 березня 2000 року № 3-рп/2000 // Офіційний вісник України. – 2000. – № 30. – Ст. 153.

Розділ 2

Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Міжнародне право. Господарське право, господарсько- процесуальне право

Проблеми правового регулювання суб'єктів комерційної діяльності

В.К. Гіжевський
кандидат юридичних наук,
професор,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Ю.С. Поліщук
студентка ОКР «Магістр»,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Статтю присвячено актуальним проблемам правового регулювання та розвитку підприємництва в Україні. Розроблено рекомендації щодо шляхів покращення бізнес-клімату в країні, вдосконалення існуючої системи державного регулювання підприємництва та покращення інвестиційної привабливості.

Статья посвящена актуальным проблемам правового регулирования и развития предпринимательства в Украине. Разработаны рекомендации относительно путей улучшения бизнес-климата в стране, совершенствования существующей системы государственного регулирования предпринимательства и улучшения инвестиционной привлекательности.

The article is devoted to the problems of business regulation and development in Ukraine. The study developed recommendations on improvement the business climate in Ukraine, the current system of state regulation of business of investment attractiveness.

Ключові слова: *розвиток підприємництва, міжнародні інвестиції, бізнес-клімат, система державного регулювання підприємництва, причини порушень розвитку підприємництва в Україні.*

Постановка проблеми

Комерційна діяльність, що спрямована на досягнення економічних і соціальних результатів, здійснюється суб'єктами господарювання. Це зумовлює необхідність дослідження правового статусу та характеристики їх діяльності.

Основні засади ринкової економіки передбачають повну господарську самостійність підприємств і організацій, що функціонують у народному господарстві, вступаючи при цьому в різноманітні зв'язки. Ці суспільні відносини (як між підприємствами та організаціями – безпо-

середніми товаровиробниками, так і між ними і державними та іншими органами) потребують правового регулювання, завдяки якому вони набувають характеру правовідносин.

Ринкова економіка породила різноманітні організаційні форми здійснення господарської діяльності: господарські товариства, виробничі кооперативи, приватні, казенні підприємства. Виникла необхідність урегулювання правового статусу підприємств, об'єднань підприємств, фізичних осіб-підприємців, встановлення правового режиму вільних (спеціальних) економічних зон і визначення правового режиму іноземного інвестування.

Законодавством України достатньо ретельно регулюються правовідносини у сфері створення та розвитку підприємництва. Існує значний масив спеціальних нормативно-правових актів, включаючи положення Конституції України, де одним із важливих прав громадян є право на підприємницьку діяльність, не заборонену законом [1], відповідну книгу ЦК України [2], главу 4 ГК України [3], закони України «Про акціонерні товариства» [4], «Про господарські товариства» [5], «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [6] та низку законів щодо відносин із розвитку підприємництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Результати моніторингу юридичної літератури дають підстави говорити про те, що проблемі розвитку підприємництва в Україні приділяється достатньо багато уваги. Окремі аспекти питання суб'єктів комерційної діяльності за законодавством України розглядалися у працях: С.М. Братуса, В.І. Борисової, В.І. Васильєва, М. Вебера, О.М. Вінник, В.Д. Волкова, В.М. Гайворонського, О.В. Дзери, Г.Л. Знаменського, З.М. Заменгоф, Т.В. Кашаніної, О.Р. Кібенко, Н.І. Косякової, В.М. Кравчука, І.Ю. Краська, В.В. Лаптева, В.В. Луця, В.К. Мамутова, В.С. Мартем'янова, Г.В. Пронської, В.І. Семчика, Н.О. Саніахметової, І.А. Селіванової, І.В. Спасибо-Фа-

тєєвої, Є.О. Суханова, М.І. Титова, О.О. Чувпила, Г.Ф. Шершеневича, А.Н. Широкова, В.С. Щербини та багатьох інших дослідників.

Але питання сучасних проблем розвитку підприємництва в Україні залишаються за межами численних праць.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Ураховуючи вищеописаний стан проблеми, досі не вирішені питання про межі правової охорони суб'єктів комерційної діяльності, що виникають з приводу створення та розвитку підприємництва в Україні.

Формулювання цілей статті

Мета дослідження полягає у здійсненні аналізу правової характеристики діяльності суб'єктів комерційної діяльності в Україні, виявленні теоретичних і практичних проблем розвитку підприємництва. І на цій основі – в обґрунтуванні пропозицій стосовно вдосконалення чинного законодавства України, що регулює їх правове становище.

Виклад основного матеріалу дослідження

В Україні через незадовільний бізнес-клімат потенціал підприємництва не може реалізуватися повною мірою. Про це свідчать результати двох досліджень міжнародного рівня – Світового банку «Ведення бізнесу - 2010» і «Рейтинг глобальної конкурентоспроможності» Всесвітнього економічного форуму. Отже, за простою ведення бізнесу Україна посідає 142-е місце зі 183 країн світу. А за показником ефективності податкової системи знаходиться наприкінці списку, аж на 181-ій позиції [7].

Основним чинником, що стримує інвестування в країні, є несприятливий бізнес-клімат. Окрім того, криза значно звузила внутрішні джерела для інвестицій і міжнародні фінансові ресурси стали практично недоступними. Багато міжнародних інвесторів змушені обережніше ставитися до ризиків країни. Зокрема, низький інвес-

тиційний імідж України зробить її менш привабливою для міжнародного капіталу в посткризовий період.

Причинами вказаних вище проблем є:

- неефективна податкова й регуляторна системи, макроекономічна нестабільність і високий рівень корупції;
- відсутність ефективних механізмів щодо залучення інвестицій і захисту прав інвесторів;
- нерозвиненість механізмів державно-приватного партнерства.

За результатами аналізу механізму сприяння розвитку та забезпечення економічної безпеки підприємництва, зокрема, для вдосконалення уже існуючої системи державного регулювання підприємництва та покращення бізнес-клімату, створення сприятливих умов для надходження інвестицій і забезпечення прискореного економічного зростання можна дійти таких висновків [8, с. 21-22].

В Україні не викорінено практику прямого втручання представників органів адміністративної державної влади в діяльність підприємств. Механізм державних закупівель функціонує зі значними недоліками, як інструмент збільшення ринку збуту продукції (послуг) вітчизняних підприємств. Особливо складність і непрозорість його процедур та суб'єктивне їх ускладнення з боку державних службовців, зокрема наявність неформальних відносин між ними та підприємницькими структурами призводить до певної їх монополізації та створення штучних, часто непереборних бар'єрів на шляху доступу до державних закупівель суб'єктів малого та середнього бізнесу, участь яких у державних закупівлях є звичною практикою сприяння розвитку малого та середнього підприємництва в більшості економічно розвинених країн світу (США, Японія, більшість країн ЄС) [9, с. 47-51].

Найбільш значною перешкодою на шляху розвитку підприємництва в Україні є надмірне податкове навантаження та висока корупція в органах державної влади та місцевого самоврядування. Так вважає 57,7% опитаних підприємств, причому

вищими за середні є їх оцінки вказаних чинників у містах Донецьк, Севастополь, Київ, Вінниця, Львів, Хмельницький та ін. Доцільно зазначити, що ці чинники є системними перешкодами не лише розвитку, а й економічної безпеки бізнесу; ситуація в цих сферах є критичною практично з часів здобуття незалежності Україною.

Регуляторна політика органів державного управління в більшості регіонів є неповністю ефективною через її невідповідність щодо принципів підзвітності, прозорості, саморегульованості системи, достатність інституційної бази для публічного діалогу, громадської активності тому визначені на загальнодержавному рівні заходи з реформування засад регуляторних відносин на місцевому рівні або взагалі не виконуються, або виконуються лише формально. Асоціативні підприємницькі об'єднання часто не спроможні справляти реальний вплив на формування регуляторного клімату, що призводить до погіршення рівня економічної безпеки підприємництва в Україні.

Законодавча база (нормативно-правове регулювання підприємництва) України є недостатньою правовою основою як для розвитку підприємництва, так і зміцнення його економічної безпеки. Правові засади та механізми забезпечення економічної безпеки підприємництва не передбачені в жодному з державних, регіональних чи місцевих стратегічних програмних документів; вітчизняне законодавство не гарантує належного фізичного захисту підприємства. Існує чимало недопрацювань у нормативно-правовому полі (відсутність належної послідовності, системності в нормотворчій діяльності державних органів, правовий вакуум або неконкретизованість окремих питань регулювання підприємницької діяльності).

Ресурси для фінансування заходів, передбачених програмами підтримки підприємництва в Україні, є вкрай мізерними, не створено систему реалізації розрізнених проєктів за кошти міжнародної технічної допомоги, що унеможливорює якісне поліпшення ситуації стосовно роз-

виту підприємництва, а надто зміцнення його економічної безпеки.

Неналежною є діяльність органів державного управління всіх рівнів, особливо регіонального та місцевого, щодо забезпечення економічної безпеки підприємництва, про це свідчать статичні дані про кількість правопорушень, у тому числі вчинених щодо суб'єктів підприємницької діяльності, та низький рівень розкриття цих злочинів.

Органами державного управління, зокрема на регіональному та субрегіональному рівнях ієрархії управління економікою, неповною мірою використовуються засоби соціально-психологічного та інформаційно-роз'яснювального характеру, зокрема щодо негативної соціально-економічної ролі функціонування підприємств у тіньовому та/чи необлікованому секторах ринку, приховування частини виручки чи заробітної плати, вступу в неформальні та/чи корупційні відносини з органами влади та державного управління, здійснення інноваційної діяльності, розвитку ресурсо- та енергоощадних технологій (здійснення та/чи фінансування таких заходів з боку органів державного управління сприяє поліпшенню інформаційного компонента підприємницького середовища).

Інституційна інфраструктура забезпечення економічної безпеки в Україні є несформованою та недостатньою, понад те, вітчизняне інституційне підприємницьке середовище є недостатнім навіть для становлення та розвитку підприємництва, а його недоліками є брак інституцій підтримки становленню підприємств (станом на початок 2013 р. в Україні в середньому на один регіон припадає 2,7 бізнес-інкубатора та 1,2 технологічного парку, натомість у Польщі та більшості країн ЄС практично в кожному місті, включаючи малі, функціонує муніципальний бізнес-інкубатор). Недостатнім є рівень забезпечення суб'єктів підприємницької діяльності інформаційно-консультаційними послугами з різних аспектів підприємницької діяльності,

включаючи забезпечення економічної безпеки бізнесу, фізичного захисту підприємництва від кримінальних і злочинних зазіхань (в Україні недостатньою є практика пільгового консультування підприємців за кошти державного чи місцевих бюджетів). Законодавчо та на практиці не сформовано підрозділи з моніторингу злочинів щодо суб'єктів підприємницької діяльності та координації діяльності правоохоронних і недержавних охоронних структур щодо економічного та фізичного захисту підприємництва; не ухвалено відповідні законодавчі акти, що офіційно закріплюють здійснення детективної діяльності, використання зброї тощо). Не сформовано механізм участі суб'єктів підприємництва при обговоренні та розробленні рішень органів державної влади у сфері державного регулювання підприємництва та, що особливо важливо, моніторингу системи дозвільних і погоджувальних процедур і рішень, впливу на перебіг регуляторної реформи у сфері підприємницької діяльності (на відміну від країн ЄС в Україні не забезпечено належну участь суб'єктів підприємництва через координаційні, дорадчі та інші органи в розробленні, коригуванні рішень, а також – належного моніторингу дозвільної системи, що часто створює об'єктивні бар'єри суб'єктам підприємництва при їх проходженні, а також через прийняття інколи необґрунтованих рішень, що суперечать принципам справедливого ринкового підприємницького середовища). Не сформовано систему доступу підприємств, зокрема малих і середніх, до фінансово-кредитних ресурсів (в Україні створено мережу фондів підтримки підприємництва, проте обсяги фінансування заходів на часткове відшкодування відсоткових ставок, гарантування позик тощо за кредитами суб'єктів малого та середнього бізнесу як із центрального, так і місцевих бюджетів є мізерними, здійснюється за принципом залишкового фінансування, лише в окремих регіонах України почав практикуватися розвиток державної системи фондів підтримки підприємництва у районах та малих містах, недо-

статньо розвиненою є мережа страхових і гарантійних фондів, інституцій кредитної кооперації малих і середніх підприємств). Асоціативні підприємницькі об'єднання часто не спроможні справляти реальний вплив на формування регуляторного клімату підприємницької діяльності.

Потребує суттєвого вдосконалення (поряд із об'єктивно необхідним загальним зниженням податкового навантаження) у контексті поступового нівелювання суттєвих недоліків існуючого в Україні економіко-правового середовища підприємництва вітчизняна податкова система (ідеться передусім про стимулювання зменшення тіньового сектора ринку, легалізацію капіталів, розвиток інноваційної та інвестиційної активності підприємств тощо).

Як окремий аспект зазначеної проблеми доцільно вказати недосконалість вітчизняної системи оподаткування сектору малого підприємництва, зокрема такі її основні прояви:

1) наявність надмірних преференцій щодо податкового навантаження на малі підприємства, що надає їм суттєві конкурентні переваги порівняно з юридичними особами загалом, а також середніми та великими суб'єктами підприємництва, стимулює процеси тінізації економіки України;

2) відсутність належного коригування рівня податкового навантаження та критеріїв віднесення підприємств до малих з урахуванням інфляційних процесів у державі (фіксовані розміри єдиного податку та сума виручки від реалізації продукції (послуг), при перевищенні якої суб'єкт підприємництва втрачає статус малого, залишаються незмінними з 1998 р.; індекс споживчих цін лише за період 2010-2012 рр. становить 177,8 %; цін виробників промислової продукції – 186,9 %, сільськогосподарства – 185,0 %), стану розвитку економіки, її гармонізації із законодавством ЄС (ідеться про доцільність удосконалення поділу підприємств на групи, а саме – законодавче закріплення статусу мікропідприємств) тощо [10, с. 115-119].

Слід виділити такі причини недостатньої інвестиційної привабливості:

– нестабільність політичної ситуації, що значно гальмує розвиток інвестиційної діяльності, яка особливо відчутна зараз. Більшість вітчизняних інвесторів не можуть на всю потужність використати свої можливості через відсутність стабільного регулювання інвестиційних процесів з боку уряду, неможливість прогнозувати та вираховувати свої прибутки;

– збільшення монополізації ринків, ріст рівня інфляції;

– наявність зовнішнього та внутрішнього боргу;

– нестабільність законодавства, зокрема податкового;

– скорочення пільг для інвесторів;

– високий рівень податків, їх велика, необґрунтована кількість. Недосконала база оподаткування відштовхує інвесторів, адже нині діє таке податкове законодавство, що стримує стимули розвитку інвестиційної активності, наприклад, якщо обсяг виробництва збільшується, то збільшується й база оподаткування;

– нестабільність законодавства, що регулює діяльність корпорацій в Україні;

– відсутність сучасних інформаційних систем зв'язку з потенційними інвесторами, а також складність в інформаційному забезпеченні та інформаційній підтримці прийняття управлінських рішень на всіх рівнях управління;

– нерозвиненість страхового та фондового ринків, що не дає змоги відобразити реальну ринкову вартість компанії через фінансові інструменти та зменшує їхню ліквідність;

– наявність проблем у корпоративному секторі, незахищеність прав інвесторів і скорочення для них пільг;

нерозвиненість сектору інституційних інвесторів, зокрема відсутність інвестиційних банків, потужних інвестиційних компаній, страхових компаній зі спеціалізацією в інвестиційному страхуванні, венчурних фондів інноваційного спрямування;

– недостатнє висвітлення інформації

про емітентів, професійних учасників ринку цінних паперів, ризик стосовно фінансових інструментів, що не дає змоги інвесторові реально оцінити вартість і потенціал українських підприємств і приймати виважені інвестиційні рішення;

- відсутність інфраструктури, нерозвиненість банківської системи;

- криміналізація економіки, активність тіньового бізнесу;

- низький рівень конкуренції виробництва, інноваційної активності та невисока платоспроможність підприємств;

- високі інвестиційні ризики та низька норма рентабельності більшості промислових підприємств;

- тривалість і громіздкість процедури реєстрації підприємств та багато іншого.

Висновки

Прикро, що в міжнародному рейтингу Doing Business 2010 р. Україна за показниками складності ведення бізнесу посідає 142-е місце із 183 країн. Ми впритул наблизилися до Гондурасу, який протягом року зі 136-го посунувся на 141-е місце. Ці дані парадоксальні, адже Україна має інтелектуальний потенціал як для створення досконалої системи регулювання підприємницької діяльності, так і безпосередньо для організації й ведення бізнесу – талановитих підприємців не бракує.

На жаль, нині в країні відсутній дієвий механізм підтримки, розвитку та захисту малого бізнесу. Про це свідчать складнощі, що постійно виникають у роботі підприємств. Урядові давно вже треба розв'язати проблеми, що накопичилися в галузі, адже це потрібно не лише підприємцям, а й державі.

Сучасне економічне становище характеризується істотною невизначеністю та наявністю низки викликів, які уряди намагаються подолати, розробляючи національні стратегії збереження конкурентоспроможності. Розгортання глобальної економічної кризи обумовило необхідність переосмислення як призначення міжнародних організацій, так і допустимості втручання національних урядів у ринкове середовище. Тільки уряд, визначаючи пріоритети

розвитку, акумулюючи необхідні ресурси, здатен створити умови для захисту та стимулювання національної економіки. Можна говорити про тенденцію деякого послаблення правил державної підтримки, проте спотворення конкурентного середовища є вкрай небажаним і неприпустимим результатом. Державна підтримка повинна мати виважений характер і кореспондуватися з міжнародними вимогами з метою уникнення «торговельних воєн» і погіршення кризового стану. Принцип вільної конкуренції, збереження ринкового середовища (принцип чотирьох свобод: вільний рух працівників, товарів, послуг і капіталу) повинен позиціюватись як пріоритетний, а його дотримання вважається необхідною умовою стабілізації глобальної економіки, збереження усталених ефективних міждержавних зв'язків.

Нині всі зусилля в державі необхідно спрямувати на поліпшення якості інституційного середовища, а саме – посилення гарантій захисту прав власності, боротьбу з корупцією, забезпечення незалежного та справедливого судочинства, підвищення ефективності державної бюрократії та поліпшення стандартів корпоративного управління. Необхідно провести повномасштабну приватизацію об'єктів інфраструктури, а також істотно спростити умови входження та роботи приватних компаній на ринку; запровадити економічно обґрунтовану систему інвестиційних стимулів і засобів державної підтримки структурних зрушень на регіональному рівні (податкові, митні преференції, субсидії у сфері науково-дослідних робіт, інноваційної діяльності, розвитку інфраструктури, підготовки та перекваліфікації вітчизняного персоналу) з урахуванням поглибленого аналізу результатів функціонування спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку.

Держава повинна більш цілеспрямовано сприяти розвитку фінансового сектору, становленню фінансових інституцій для кредитування підприємств, розвитку гарантування кредитів, лізингу обладнан-

ня, що забезпечило б вирішення проблеми фінансування підприємств.

Особливе значення слід приділяти розвитку малого та середнього бізнесу шляхом удосконалення чинного законодавства, збереження спрощеної системи оподаткування для суб'єктів малого підприємництва. Суттєву роль у фінансо-

вій підтримці підприємництва повинні відігравати відповідні фонди. У західних країнах давно дійшли висновку, що саме малі та середні підприємства швидше реагують на зміни ринкової кон'юнктури, поєднують ресурси, людей і потужності, що простоюють. У нашій країні слід використовувати накопичений позитивний досвід розвинутих країн.

Література

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2003. – № 11. – Ст. 461.
3. Господарський кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 18. – Ст. 144.
4. Закон України «Про акціонерні товариства» від 17 вересня 2008 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 49. – Ст. 682.
5. Закон України «Про господарські товариства» від 19 вересня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 46. – Ст. 292.
6. Закон України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11 вересня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 9. – Ст. 79.
7. Державний комітет статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>. – Державна служба статистики України.
8. *Базиліук А.В.* Фінансові важелі розвитку малого бізнесу/ А.В. Базиліук // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 8. – С. 21-24.
9. *Заїкіна О.О.* Проблеми розвитку малого бізнесу на сучасному етапі трансформації економіки України / О.О. Заїкіна // Проблеми розвитку малого бізнесу в Україні : збірник матеріалів конференції. – К. : Вид-во УПСК. – 2006. – С. 47-51.
10. *Копченко І.М.* Актуальні проблеми державної підтримки малого підприємництва України на сучасному етапі / І.М. Копченко // Формування ринкових відносин в Україні. – 2004. – № 4 (35). – С. 115-119.

Презумпція невинуватості як складова права на справедливий судовий розгляд у рішеннях Європейського суду з прав людини

М.Л. Белкін

кандидат юридичних наук,
асистент кафедри
бізнес-адміністрування
та управління проектами,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто правові позиції Європейського суду з прав людини відносно презумпції невинуватості як складової частини конвенційних гарантій права на справедливий судовий розгляд. Показано неприпустимість оголошення особи винуватою незалежно від наступних результатів кримінального провадження.

В статье рассмотрены правовые позиции Европейского суда по правам человека относительно презумпции невиновности как составной части конвенционных гарантий права на справедливое судебное разбирательство. Показана недопустимость объявления лица виновным независимо от последующих результатов криминального производства.

The article considers the European Court of Human Rights legal views regarding the presumption of innocence as an integral part of conventional guarantees for fair trial. The author illustrates it is impermissible to pronounce a person guilty prior to final results of criminal proceedings.

Ключові слова: презумпція невинуватості, Європейський суд з прав людини, право на справедливий судовий розгляд, прецедентна практика, Конвенція про захист прав людини та основних свобод.

Постановка проблеми

Право сучасної України переживає період входження в європейський правовий простір. З огляду на необхідність приведення українського права у відповідність до норм і принципів міжнародного права важливим є вивчення європейського правового досвіду та європейської правової доктрини [1]. Особливо це стосується сфери забезпечення прав людини.

З початку діяльності такої впливової міжнародної організації, як Рада Європи, принцип дотримання прав людини став одним із основних у функціонуванні цієї організації, про що й зазначається у Конвенції про захист прав людини та основних свобод 1950 р. (далі – Конвенція). Європейський суд з прав людини (надалі – ЄСПЛ) як інституція Ради Європи є також однією з основних міжнародних правозахисних інституцій загальноєвропейської

системи захисту прав людини. Рішення й рекомендації цього суду впливають на становлення, реформування та модернізацію сучасних національних правозахисних систем, практичне застосування європейських правових стандартів у процесі прийняття рішень національними судами. Їхній вплив позначається й на формуванні національних стандартів і нормативів захисту прав людини в Україні [1]. Тому правові позиції, втілені в рішеннях ЄСПЛ, мають доктринальний характер для національних правових систем, а вивчення цих рішень є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Фундаментальне дослідження прецедентної практики ЄСПЛ здійснено С. Шевчуком [2]; окремі аспекти позицій ЄСПЛ у сфері захисту конвенційних прав розгля-

дали М. Дженіс, Д. Третьяков, М. Белкін [3-6]; останній також досліджував правові позиції ЄСПЛ в одному з аспектів права на справедливий судовий розгляд – державних гарантіях виконання судових рішень. Однак конвенційне право на справедливий судовий розгляд (ст. 6 Конвенції) має й інші аспекти. Зокрема, згідно з ч. 2 ст. 6 Конвенції, кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено згідно із законом. Відповідно до ст. 62 Конституції України особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Згідно з ч. 1-4 ст. 17 Кримінального процесуального кодексу України, особа вважається невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в порядку, передбаченому цим Кодексом, і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні кримінального правопорушення та повинен бути виправданий, якщо сторона обвинувачення не доведе винуватість особи поза разумним сумнівом. Підозра, обвинувачення не можуть ґрунтуватися на доказах, отриманих незаконним шляхом. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на користь такої особи.

Отже, у новому Кримінальному процесуальному кодексі України конституційний принцип знаходить подальший розвиток, що потребує його глибокого осмислення й удосконалення.

Вказані питання раніше розглядалися низкою спеціалістів, зокрема Б. Яворським, Г.Ю. Юдківською [8; 9], які розглядали особливості застосування принципу презумпції невинуватості в умовах, коли кримінальне провадження не завершується вироком. Наприклад, у роботі Г. Юдківської «Презумпція невинуватості в кримінальному процесі України та практиці

Європейського суду з прав людини» [9] зазначено, що принцип презумпції невинуватості виключає можливість посилання на майбутній вирок у стадії досудового слідства.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Розвиток прецедентної практики ЄСПЛ розкриває нові грані європейської доктрини захисту прав людини. Зокрема, у рішенні від 19 вересня 2006 р. у справі «Матіяшевич проти Сербії» (Matijasevic v. Serbia) (заява № 23037/04) [10] ЄСПЛ розглянув проблематику презумпції невинуватості як складову частину права на справедливий судовий розгляд. При цьому було розглянуто правові наслідки порушення принципу презумпції невинуватості у стадії досудового слідства в разі, коли кримінальне провадження закінчилося обвинувальним вироком. Отже, вивчення нових аспектів правових позицій ЄСПЛ щодо права на справедливий судовий розгляд є актуальним.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз правових позицій ЄСПЛ відносно презумпції невинуватості як складової частини конвенційних гарантій права на справедливий судовий розгляд.

Виклад основного матеріалу дослідження

Розглядаючи конкретні справи відносно конкретних країн, ЄСПЛ не тільки вирішує спір про право, порушене чи не порушене в цій країні, а й формує певні прецедентні правоположення [1], і якщо в майбутньому, розглядаючи справу навіть щодо іншої держави, він констатує аналогічну ситуацію з порушенням права людини, то цілком очевидно, що суд застосує такий самий підхід, як і в попередній справі.

ЄСПЛ визнає себе зв'язаним попередніми прецедентами [5]. Згідно зі ст. 30 Конвенції, «якщо справа, яку розглядає палата, порушує серйозне питання щодо тлумачення Конвенції чи протоколів до

неї або якщо вирішення питання, яке вона розглядає, може призвести до результату, несумісного з рішенням, постановленим Судом раніше, палата може в будь-який час до постанови свого рішення відмовитися від своєї юрисдикції на користь Великої палати, якщо жодна зі сторін у справі не заперечує проти цього». Тобто сам суд пильно стежить за змінами свого прецедентного права [2]. Як вказує колишній голова Конституційного Суду Російської Федерації та суддя ЄСПЛ проф. В. Туманов [11], у процесі вирішення конкретної справи суд, як правило, посилається на свої попередні рішення з цієї або близької категорії справ, як і на рішення за супутніми питаннями, що виникали в процесі розгляду цієї справи.

Дотримання ЄСПЛ принципу прецеденту здійснюється в інтересах дотримання правової визначеності, гармонічного розвитку конвенційної прецедентної практики, рівності перед законом, верховенства права й поділу влади. Якби він не робив цього, його прецедентне право було б непередбачуваним і свавільним. Тоді була б підстава стверджувати, що ЄСПЛ використовує подвійні стандарти: для одних країн Європи певні дії держави були б визнані порушенням прав людини, а для інших ці ж самі дії порушенням не вважалися б [1].

Таким чином, ЄСПЛ, розглядаючи конкретну справу, швидше за все, вирішить її так, як вирішував аналогічну справу раніше, і це не може не враховуватися національними судами, якщо вони не бажають отримати негативну оцінку ЄСПЛ. Як зазначає В.В. Лутковська, Уповноважений (2003-2005 рр.) у справах дотримання Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод в Україні, а нині – Уповноважений Верховної Ради України з прав людини [12], урахувавши досвід інших країн, можна прогнозувати, що за доцільного використання Конвенції в практиці здійснення судочинства зменшиться й кількість звернень проти нашої держави в ЄСПЛ про порушення в Україні прав, що гарантуються Конвенцією. Тому

питання обов'язковості, умов і практики застосування Конвенції та рішень ЄСПЛ як джерел права в процесі розгляду справ національними судами є актуальним. Тому для реформування системи правосуддя до європейських стандартів Україна повинна враховувати практику ЄСПЛ не тільки щодо себе, а й інших держав.

Так, у рішенні ЄСПЛ від 19 вересня 2006 р. у справі «Матіяшевич проти Сербії» (Matijasevic v. Serbia) (заява № 23037/04) [10] розглянуто обставини, згідно з якими в листопаді 2003 р. окружна прокуратура м. Нови-Сад винесла обвинувальний висновок щодо заявника за звинуваченням у шахрайстві та підбурюванні до скоєння вбивства. Судова колегія у складі трьох суддів окружного суду м. Нови-Сад 2 квітня 2004 р. продовжила термін тримання заявника під вартою на два місяці. У мотивувальній частині цього рішення колегія посилалася на попередні засудження заявника, а також його незмінну антисоціальну поведінку. Крім того, судова колегія стверджувала, що заявник «вчинив кримінальні злочини, які є предметом цього судового переслідування», і зробила висновок, що заявник, у разі звільнення, імовірно, зробить нові злочини. Заявник 16 квітня 2004 р. подав скаргу до Верховного Суду Сербії, клопочучись, щоб його утримання під вартою було припинено або, як альтернатива, щоб рішення про утримання під вартою було скасовано, а справу передано до окружного суду м. Нови-Сад на новий розгляд. Заявник стверджував, *inter alia*, що оскільки оспорюване рішення встановило наперед результат розгляду кримінальної справи, воно явно порушило його основне право вважатися невинуватим, «гарантоване в Кримінально-процесуальному кодексі Сербії, Конституції Республіки Сербія і п. 2 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав людини і основних свобод». Верховний Суд Сербії 22 квітня 2004 р. відхилив скаргу заявника, приділивши увагу виключно попереднім кримінальним засудженням заявника та передбачуваній небезпеці того, що він зробить нові злочини в разі звільнення.

Верховний Суд Сербії не посилався на доводи заявника щодо презумпції невинуватості.

Заявник стверджував, що обґрунтування окружного суду м. Нові-Сад не могло розглядатися як проста помилка. Заявник стверджував, що мала місце принципова різниця між твердженням, згідно з яким хтось скоїв злочин, і твердженням, згідно з яким він підозрювався у його скоєнні. Так чи інакше, навіть якщо аналізоване рішення було оскаржене у Верховному Суді Сербії, останній нічого не зробив для того, щоб виправити «помилку». Разом з тим, Верховний Суд Сербії відхилив скаргу, незважаючи на вказані порушення презумпції невинуватості.

Влада Сербії наполягала на тому, що 27 травня 2004 р. окружний суд м. Нові-Сад визнав заявника винним у підбурюванні до вбивства та засудив до восьми років позбавлення волі і що засудження згодом було залишено без зміни Верховним Судом Сербії при оскарженні. Влада Сербії зробили висновок, що за таких обставин не було порушення п. 2 ст. 6 Конвенції. Заявник підкреслював, що подальше засудження не могло скасувати початкове право особи на презумпцію невинуватості. Розглядаючи зазначені доводи, ЄСПЛ нагадав, що презумпція невинуватості, згідно з п. 2 ст. 6 Конвенції, буде порушеною, якщо судові рішення або заява державної посадової особи щодо особи, обвинуваченої у вчиненні кримінального злочину, відображає думку, згідно з якою вона винна, до того, як її вина була доведена відповідно до закону. Пункт 2 ст. 6 Конвенції регулює кримінальне судочинство цілком «незалежно від результату судового переслідування» (див. Рішення ЄСПЛ у справі «Мінеллі проти Швейцарії», § 30). Беручи до уваги фактичні обставини справи, а та-

кож згадуване вище прецедентне право, ЄСПЛ дійшов висновку, що окружний суд м. Нові-Сад у своєму рішенні від 2 квітня 2004 року оголосив заявника винним до того, як вина була доведена згідно із законом, і що 22 квітня 2004 р. Верховний Суд Сербії не виправив цю «помилку» при оскарженні вказаного рішення. Стосовно припущення влади Сербії про те, що суперечливе формулювання окружного суду м. Нові-Сад було очевидною помилкою, а саме – «неточним формулюванням», ЄСПЛ згоден із заявником, що йдеться про принципове розходження між твердженням, згідно з яким хтось просто підозрюється у скоєнні злочину, і прямим оголошенням суду за відсутності обвинувального вироку, що вступив у силу, про те, що особа вчинила злочин. Факт, що заявник, зрештою, був визнаний винним і засуджений до восьми років позбавлення волі, не може скасувати початкове право вважатися невинуватим, допоки провину не буде доведено відповідно до закону. Як неодноразово зазначалося у прецедентному праві Європейського суду, п. 2 ст. 6 Конвенції регулює кримінальне судочинство в усій повноті «незалежно від результату судового переслідування». Відповідно, мало місце порушення п. 2 ст. 6 Конвенції.

Отже, викладене дає змогу дійти висновку, що, за позицією ЄСПЛ, гарантії презумпції невинуватості є абсолютними та не можуть ставитися під сумнів наступним засудженням особи. У цьому сенсі вкрай важливим є суворе дотримання норми ч. 5 ст. 17 Кримінального процесуального кодексу України, відповідно до якої поведження з особою, вина якої у вчиненні кримінального правопорушення не встановлена обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили, повинна відповідати поведженню з невинуватою особою.

Література

1. Кононенко В. Практика Європейського суду з прав людини як джерело тлумачення Конвенції 1950 р. / В. Кононенко // Новини, аналітика, кампанії, поради юриста та все про права людини від Української Гельсінської спілки з прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://helsinki.org.ua/index.php?id=1241692243>
2. Шевчук С. Судовий захист прав людини : практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2006. – 848 с. – ISBN 966-8058-14-3.

3. *Дженіс М.* Європейське право у галузі прав людини : джерела і практика застосування / М. Дженіс, Р. Кей, Е. Бредлі ; пер. з англ. – К. : АртЕк, 1997. – 583 с.
4. *Третьяков Д.* Застосування практики Європейського суду / Д. Третьяков [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/570/>
5. *Белкин М.Л.* Законодательное обоснование применения в судебной практике решений Европейского суда по правам человека как источника права / М.Л. Белкин // Международное публичное и частное право. – 2010. – № 1. – С. 30-33 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://etalon.co.ua/publikacyi000119.html>
6. *Белкин М.Л.* Роль судебного прецедента в реализации принципов правового государства / М.Л. Белкин // Мировой судья. – 2010. – № 3. – С. 10-12 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://etalon.co.ua/publikacyi000115.html>
7. *Белкін Л.М.* Проблеми виконання рішень адміністративних судів органами державної влади України в контексті правових позицій Європейського суду з прав людини / Л.М. Белкін // Університетські наукові записки [Хмельницький університет управління та права]. – 2011. – № 1 (37). – С. 260-264.
8. *Яворський Б.* Принцип презумпції невинуватості потребує удосконалення / Б. Яворський // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – 2008. – Вип. 47. – С. 271-282.
9. *Юдківська Г.Ю.* Презумпція невинуватості в кримінальному процесі України та практиці Європейського суду з прав людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Г.Ю. Юдківська. – К., 2008. – 22 с.
10. *Матяшевич против Сербии (Matijasevic v. Serbia)* : Решение ЕСПЧ от 19.09.2006 г. / Перев. на рус. Ю.Ю. Берестнева [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://docs.pravo.ru/document/view/19382960/>
11. *Туманов В.А.* Европейский суд по правам человека. Очерк организации и деятельности / В.А. Туманов. – М. : Норма, 2001. – 304 с.
12. *Лутковська В.* Застосування судами України при здійсненні правосуддя ст. 6 Конвенції про захист прав і основних свобод людини / В. Лутковська // Право України. – 2004. – № 8. – С. 30-32.

Визначення мети діяльності касаційної інстанції в господарському судочинстві

Л.М. Ніколенко

кандидат юридичних наук,
професор кафедри
господарського, цивільного
та трудового права,
Маріупольський державний
університет

У статті здійснено дослідження з визначення мети діяльності касаційної інстанції в господарському судочинстві, проаналізовано класифікацію мети касаційного перегляду, визначено та аргументовано мету діяльності касаційної інстанції.

В статье проведено исследование по определению цели деятельности кассационной инстанции в хозяйственном судопроизводстве, проанализирована классификация цели кассационного пересмотра, определена и аргументирована цель деятельности кассационной инстанции.

In this paper a study to determine the objectives of the cassation proceedings in the economic, analyzed classification purposes of cassation review, determined and reasonable goal of the cassation court.

Ключові слова: касаційна інстанція, судовий акт, касація, касаційний перегляд, господарський суд.

Постановка проблеми

Багатогранна історія розвитку господарського судоустрою та судочинства свідчить про безперервний пошук нових процесуальних форм здійснення перегляду судових актів для визначення найефективнішої моделі забезпечення правових гарантій захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання у сфері господарської діяльності. Ця ідея значною мірою нині реалізована в Господарському процесуальному кодексі України (далі – ГПК) шляхом формування апеляційного, касаційного перегляду, перегляду Верховним Судом України та перегляду за нововиявленими обставинами. Кожна з форм перегляду має свою мету, однак треба зазначити, що законодавство, на жаль, не визначає мету кожної з форм перегляду. Визначення мети є необхідним для розуміння призначення касаційної інстанції, її місця в судовій системі та, як наслідок, обсягу повноважень і виконуваних функцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Слід зауважити, що в юридичний літературі автором не зустрічалося спеціального дослідження з описаної вище проблематики. Деякі питання касаційного перегляду,

а саме повноваження касаційної інстанції, порядок розгляду справ, досліджували Д.М. Притика, С.В. Васильєв, В.С. Стефанюк, С.М. Амосов, В.К. Пучинський, І.А. Балюк, О.М. Губін, О.О. Борисова, К.М. Біда, С.В. Демченко та інші вчені.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сьогодні поза увагою законодавця та вчених-процесуалістів залишилася мета касаційного провадження в господарському судочинстві, шляхи її досягнення, що є важливим не тільки для теорії господарського процесуального права, а й для судової практики.

Формулювання цілей статті

Мета статті – дослідження та визначення мети касаційного провадження в господарському судочинстві, що є важливим як з точки зору теорії господарського судочинства, так і з точки зору судової практики.

Виклад основного матеріалу дослідження

У літературі неодноразово наголошувалося, що мета судового контролю не вичерпується перевіркою законності рі-

шення, на яке подано скаргу [1, с. 74]. Під метою будь-якої діяльності, у тому числі пов'язаної зі здійсненням правосуддя, розуміються моделі майбутнього стану тієї дійсності, на зміну якої ця діяльність спрямована [2, с. 3-12]. Законодавчого закріплення положення щодо мети господарського судочинства немає. Відповідно до Закону України «Про судоустрій та статус суддів» правосуддя здійснюється з метою захисту прав, свобод і законних інтересів людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів держави на засадах верховенства права [3]. Здійснюючи правосуддя на засадах верховенства права, завданням самого суду є забезпечення кожному право на справедливий суд та повагу до інших прав і свобод, гарантованих Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України (ст. 2 Закону України «Про судоустрій та статус суддів»).

Однак, для досягнення загальної мети важливу роль мають підсумкові цілі судів усіх інстанцій, зміст яких розкривається через досягнення результату діяльності судів, пов'язаних із розглядом необхідної кількості справ, що надійшли за той чи інший звітний період часу, їх розглядом у встановлені процесуальні строки, якістю судового розгляду, ефективністю здійснення правосуддя, досягненням істини у справі.

Кількісні показники діяльності всіх судових інстанцій у системі господарських судів дійсно мають істотне значення: по-перше, тому, що альтернативні способи розгляду в судовому порядку захисту порушених прав суб'єктів господарювання рідко застосовуються в Україні, наприклад, третейський розгляд можливий лише за угодою сторін. Якщо держава конституційно закріплює певну систему установ, наявність яких береться до уваги при ухваленні та оскарженні судових актів, то вона зобов'язана створити необхідні й адекватні для цієї системи установ інституційні умови, що не порушують

права людини (п. 1 ст. 5 «Конвенція про захист прав людини і основних свобод») [4].

По-друге, тяганина при розгляді господарських спорів породжує невизначеність у правах та обов'язках його учасників, що негативно позначається на умовах економічного розвитку. Не випадково ще у 1667 р. цар Олексій Михайлович розпорядився «видати справи купецьких людей в одному пристойному наказі, щоб тяганини щодо різних наказів купецькі люди не знали» [5, с. 16]. Комерційні суди в дореволюційний період відрізнялися ознаками справедливості, правди та швидкого розгляду, а не канцелярською рутиною та формалізмом, що властиві судам [6, с. 5].

По-третє, відсутність необхідних засобів оперативного захисту порушеного права може призвести до неможливості або безглуздя подальшого судового розгляду. Тому необхідно, щоб ГПК був спрямований на швидке завершення спору, передбачав диференціацію судового процесу залежно від складності окремих категорій справ, орієнтував сторони на використання третейського розгляду, інших видів позасудових примирливих процедур.

Нині в практиці діяльності всіх судових інстанцій, зокрема касаційної, усе частіше знаходять віддзеркалення правила про розгляд справи в розумні строки, що не повинні бути дуже довгими, але й не можуть бути надмірно короткими. Розумний строк розгляду справи безпосередньо пов'язаний із якістю розгляду у справі. Отже, можна зазначити, що оперативність розгляду заявленої вимоги, що пов'язана з короткими, гранично стислими строками його розгляду, ніколи не може бути самої метою здійснення правосуддя в системі господарських судів, зокрема й касаційної інстанції.

Якість судового розгляду передбачає повне з'ясування обставин справи, оцінку доказів і правильне застосування до спірних відносин норм матеріального, а також процесуального права. Цей показник діяльності системи господарських судів

є більш важливим, ніж формальний показник своєчасного розгляду справи. Проте й він не може бути названий кінцевою метою судового розгляду, оскільки є недостатньо інформативним і таким, що визначає підсумковий результат здійснення правосуддя. Результат судового розгляду далеко не завжди залежить від якості виконання судом професійних обов'язків [7, с. 5]. Усі справи позовного провадження, як відомо, розглядаються на підставі реальної змагальності. Ця обставина не зменшує активної ролі суду в з'ясуванні фактичних обставин справи, але істотно обмежує його можливості в збиранні доказів у справі.

По-четверте, законодавчі акти, що регламентують діяльність суб'єктів господарювання, відрізняються відсутністю стабільності. Прикладом можуть слугувати закони про приватизацію, неплатоспроможність тощо. За таких умов тлумачення закону судом є не лише творчим процесом, а й таким, що вимагає погоджених дій усіх судових інстанцій, включаючи касаційну.

Іноколи мету судочинства пропонують розуміти як ефективність судової діяльності, що складається з багатьох критеріїв, у тому числі розмежування підвідомчості вирішення справ.

Показник ефективності діяльності судів має, як правило, організаційний характер. У господарському судочинстві створюються лише умови ефективного здійснення правосуддя, без яких його мета недосяжна. Процесуальні норми й інститути можуть відповідати цим умовам або знаходитися з ними в явному чи прихованому протиріччі. Отже, ефективність роботи судів з розгляду та вирішення господарських спорів не може бути кінцевою і самостійною метою їх діяльності. Натомість може бути одним з істотних її показників. Кінцева мета судочинства полягає в захисті порушеного права та інтересу.

Судочинство в господарському суді є складним правовим явищем, яке:

а) характеризується стадійністю (порушення провадження у справі, підготовка справи до розгляду, розгляд справи по

суті), яка має на увазі наявність різних судових інстанцій (перша, апеляційна, касаційна);

б) націлене на захист прав та інтересів;

в) ґрунтується на диспозитивності та змагальності осіб, які беруть участь у справі;

г) здійснюється при дотриманні певних умов, необхідних для успішного завершення розгляду у справі (режим законності, поважного відношення до закону та суду тощо).

З урахуванням цих обставин мету судочинства в теорії процесу прийнято класифікувати на підсумкову та проміжну, основну та додаткову, загальну та спеціальну [8, с. 7, 32]. Вказана класифікація не є загальноновизнаною, не містить детальної розробки, однак її пізнавальна цінність є істотною.

Підсумкова мета визначає результат розгляду не в окремій судовій інстанції, а в останній, куди учасники процесу можуть звернутися з питанням виправлення судових помилок.

Проміжна мета господарського судочинства пов'язана з результатами розгляду справи на тій чи іншій стадії, і відповідно в тій чи іншій судовій інстанції. На стадії порушення провадження у справі це може бути прийняття позову (скарги) до розгляду, повернення позову (скарги). Судові акти, прийняті судом першої та апеляційної інстанцій (ухвали, рішення, постанови) можуть у подальшому при перевірці їх законності та обґрунтованості змінюватися.

Основна мета господарського судочинства не може не бути кінцевою та підсумковою. Вона виявляється в захисті порушеного права шляхом досягнення істини у справі.

Додаткова мета викликана специфікою діяльності суду як державного органу, наділеного компетенцією, повноваженнями та розпорядчими функціями. Реалізація основної, підсумкової та кінцевої мети неможлива без забезпечення доступності правосуддя, справедливого судового розгляду у встановлені законом строки неза-

лежним і неупередженим судом, зміцнення законності та попередження правопорушень, формування поважного ставлення до закону та суду, сприяння становленню та розвитку ділових партнерських відносин, формування звичаїв і етики ділового обігу. Вищезазначене відноситься відповідно до згаданої класифікації до додаткової (факультативної) мети.

Загальна мета об'єднує смислове призначення кожної стадії в розвитку процесуальних відносин у кожній судовій інстанції, зокрема касаційної, а також наділена властивістю повторюваності.

Спеціальна мета на відміну від загальної ставиться на окремих стадіях або перед окремо взятими судовими інстанціями, що пояснюється наявністю певних ознак дискретності та континуальності самого розвитку всіх процесуальних відносин. На стадії порушення провадження у справі спеціальна мета полягає в перевірці обґрунтованості звернення не з точки зору дозвільного порядку, якого не існує, а щодо дотримання форми та змісту, повноти необхідних додатків до позовної заяви (апеляційна, касаційна скарга). На стадії підготовки справи до судового розгляду та судового засідання спеціальна мета залежить від матеріально-правової природи заявленої вимоги, повноти зібраних доказів у справі. Місцевий господарський суд розглядає спір по суті. Призначення господарського апеляційного суду полягає в тому, що переглядається сутність справи в ході повторного розгляду. Спеціальна мета касаційної інстанції полягає в перевірці законності оскаржуваних судових актів. Тому має місце нетотожність у змісті підсумкової, кінцевої та основної мети судочинства.

Основні розбіжності в розумінні процесуалістами призначення касаційної інстанції, її місця в судовій системі та, як наслідок, обсягу її повноважень і виконуваних функцій, полягають у співвідношенні загальної та спеціальної, кінцевої та проміжної мети.

Багато авторів знаходять порядок касаційного перегляду судових актів, що діє в системі судів, позитивним, оскільки в ньо-

му вдало поєднуються риси, властиві різним засобам перегляду. Порядок, що діє, не перешкоджає набранню судовим актом законної сили, передбачає вузькі тимчасові межі оперативної перевірки законності судових актів, забезпечує розумний баланс інтересів усіх учасників судового розгляду та не вносить дестабілізацію в нормальний розвиток економічних відносин [9, с. 48]. Інші вважають, що порядок касаційного перегляду справ необхідно принципово змінити, обмеживши його повноваження та функції завданнями так званої чистої касації, заборонити касаційній інстанції оцінювати обставини справи, приймати власну постанову по суті спору, гранично розмежувати компетенцію суду апеляційного та касаційного. Такий підхід обґрунтовується тим, що наявність двох судових інстанцій зі схожими повноваженнями є нераціональною з економічної та процесуальної точок зору [10, с. 16].

Із вищезазначеним можна не погодитися з таких підстав. По-перше, у касаційній інстанції об'єктом перегляду повинен бути судовий акт, який набрав законної сили, а не певні фактичні відносини. Для перевірки законності застосування норм матеріального та процесуального права не треба здійснювати детальне з'ясування юридично значущих фактів (фактичних складів), як і заслуховування пояснень із цього приводу.

По-друге, спеціальну мету процесуальної діяльності касаційної інстанції не можна повністю ототожнювати з метою інших інстанцій. Кожне провадження повинно виконувати свої спеціальні функції для досягнення основної мети судочинства, не замінюючи при цьому одне одного. Можливості виявлення судової помилки в ході проведення судового контролю різними інстанціями за законністю та обґрунтованістю оскаржених судових актів аргументовано.

По-третє, у повноваженнях господарських судів різних інстанцій простежується законодавчо визнана перевага першої й апеляційної судових інстанцій щодо дій відносно встановлення та оцінки фактич-

них обставин справи.

По-четверте, завданням касаційної інстанції є перевірка правильності застосування закону та форм процесу, результати якої повинні слугувати орієнтиром майбутньої судової практики для судів першої та апеляційної інстанції.

По-п'яте, суть касації – це здійснення перевірки судових актів, не вникаючи в суть спору, але яке трансформувалося під впливом різних державно-правових систем, і як наслідок – реформування форм судоустрою та судочинства.

Інколи захист порушених або оспорюваних прав розглядають не як основну мету судочинства, а як засіб її досягнення [11, с. 2]. У такому розумінні спостерігається ототожнення мети та засобів. Під засобами досягнення мети можуть матися на увазі прийоми та способи діяльності, а також порядок її здійснення, що гарантує для учасників процесу та самого суду досягнення істини у справі. Усі названі ознаки вказують на те, що засоби досягнення мети містяться у процесуальному порядку розгляду сутності заявленого спору, а також у процесуальному порядку забезпечення доступу до правосуддя. Соціальна значущість результату судового розгляду має відношення не лише до формального виконання публічної функції перевірки законності оскарженого судового акта, а й захисту порушеного права. Тому захист порушеного права має бути максимально, а не мінімально можливим, безпосереднім, а не опосередкованим. На це повинен бути орієнтований розвиток правової, у тому числі процесуальної думки, яка мала очевидні досягнення в усі часи, включаючи період домінування однієї ідеології [12, с. 159]. Із зазначеним варто погодитися, але це не означає, що всі ланки судочинства повинні мати однаковий обсяг компетенції з розгляду справ. Адже постає питання щодо якості здійснення кожною ланкою своїх спеціальних повноважень для досягнення основної мети. Основна та кінцева мета судочинства істотно впливають на повноваження касаційної інстанції та визначають мету кожного етапу каса-

ційного провадження.

На стадії порушення касаційного провадження основною метою є забезпечення доступності правосуддя у третій судовій інстанції системи господарських судів. Реалізація цієї мети передбачає виконання двосторонніх дій:

а) зацікавленою особою – умов щодо порядку подання касаційної скарги (ст. 109 ГПК), її форми та змісту (ст. 111 ГПК);

б) колегією суддів касаційної інстанції – щодо перевірки відповідності поданої касаційної скарги вимогам закону. Незважаючи на такий взаємодієвий характер, вказана конструкція процесуальних відносин має публічну природу.

На стадії підготовки справи до слухання в касаційній інстанції проміжна мета полягає у своєчасному та правильному розгляді аргументів касаційної скарги. Незважаючи на те, що здійснення всіх передбачених заходів на стадії підготовки справи до розгляду не має обов'язкового характеру, проміжна мета на цьому етапі може певною мірою впливати на організацію подальшого розгляду та ухвалення остаточного рішення. На цій стадії бажано застосовувати можливі, із урахуванням обмежувальних повноважень суду касаційної інстанції, засоби, що сприятимуть здійсненню повного та остаточного судового розгляду.

На стадії судового розгляду основна мета полягає, безумовно, у захисті права, яка досягається шляхом:

а) дотримання принципу своєчасності, тобто здійснення перегляду в межах установлених процесуальних строків;

б) виключення обставин, що можуть слугувати підставами для припинення провадження у справі, залишення позову без розгляду повністю або частково;

в) встановлення відповідності застосування норм матеріального та процесуального права до спірних правовідносин, використаних у суді першої (апеляційною) інстанції;

г) здійснення юридичної оцінки та повноти встановлення обставин справи, що впливають на вирішення справи;

д) прийняття постанови в результаті обговорення всіх обставин справи суддями касаційної інстанції;

е) інформування сторін щодо змісту прийнятої постанови, шляхом її надсилання у встановленому порядку.

Підставою для скасування або зміни судових актів у касаційному порядку є не будь-яке порушення норм матеріального або процесуального права, а лише тих, які мають ознаки істотності. Скасування судового рішення повинно бути наслідком істотного порушення процесуальних прав сторін спору або інших учасників судового процесу, що унеможливило встановлення фактичних обставин, які мають значення для правильного розгляду справи. Господарське процесуальне законодавство та судова практика не надають достатньої та вичерпної відповіді на запитання про те, що розуміється під істотним порушенням закону. Істотним слід визнати таке порушення, яке може спричинити прийняття незаконного судового акта. Будь-яка судова помилка завжди є процесуальним правопорушенням, що може бути одночасно пов'язане з порушенням норм матеріального права. Однак, не будь-яка судова помилка тягне скасування або зміну судового акта, що оскаржується, при касаційному перегляді. Відповідне питання повинно вирішуватися у кожному конкретному випадку на підставі визначення кола обставин, що входять до предмета доказування у справі, та з урахуванням її матеріалів. Якщо по суті рішення прийнято правильно, у ньому безпомилково визначено права та обов'язки осіб, які беруть участь у справі, то неістотні процесуальні порушення, які не могли вплинути на результати розгляду спору, не можуть бути підставою для скасування або зміни прийнятого судового рішення [13]. Крім того, при оцінці істотності необхідно враховувати суб'єктивний фактор – індивідуальне сприйняття певних обставин суддями.

Дещо інакше повинні вирішуватися питання стосовно норм матеріального права, застосування яких не виключає ініціативних пропозицій з боку зацікавлених осіб,

але становить прерогативу самого суду.

Якщо суд першої або апеляційної інстанції невірною кваліфікував спірні відносини та з цієї причини не з'ясував у повному обсязі фактичні обставини справи, що мають значення для правильного вирішення спору, то справа підлягає направленню на новий розгляд до суду першої інстанції. За таких умов касаційна інстанція не може підміняти собою першу інстанцію, а також не може займатися збиранням необхідних у справі доказів. Якщо за результатами перевірки судом касаційної інстанції буде встановлено, що фактичні обставини, які входять до предмета доказування в цій справі, з'ясовані судом першої або апеляційної інстанції з достатньою повнотою, однак допущено помилки в застосуванні норм матеріального права, у зв'язку з чим висновки суду першої та апеляційної інстанцій не відповідають цим обставинам, суд касаційної інстанції ухвалює нове рішення.

Від двох названих моделей слід відрізнити третю, за якої розгляд і вирішення справи, незважаючи на безпомилкові дії суду першої або апеляційної інстанції, не досягли правосудної мети [14, с. 53]. Є щонайменше дві самостійні причини, які необхідно враховувати суду касаційної інстанції. Перша пов'язана з тим, що в подальшому, після прийняття судового рішення, виявилися нові обставини, які не були відомі та не могли бути відомі особам, які беруть участь у справі. Перегляд за нововиявленими обставинами є прерогативою тієї судової інстанції, яка прийняла судовий акт, а не підставою для його скасування вищою судовою інстанцією.

Друга причина пов'язана з обмеженнями повноваженнями суду щодо збирання доказів в умовах реальної змагальності. Господарський суд роз'яснює особам, які беруть участь у справі, характер спірного правовідношення, предмет доказування та способи збирання доказів у справі, пропонує надати клопотання щодо витребування від сторонніх організацій додаткових доказів, вживає інших заходів, спрямованих на повне з'ясування обставин, прийняття

законного та обґрунтованого рішення.

У цьому разі суд першої інстанції приймає рішення, виходячи з матеріалів справи, усвідомлюючи те, що істина юридична (формальна) та істина об'єктивна (матеріальна) можуть не збігатися. Тому немає підстав говорити про судову помилку.

Умови реалізації мети касаційного провадження часто ототожнюють із передумовами їх досягнення. При цьому до названих передумов відносять правоздатність і дієздатність осіб, які звернулися за судовим захистом, наявність у них професійних представників, віднесення справи до компетенції господарських судів, наявність правової зацікавленості у вирішенні спору, оплату судового збору.

Передумову будь-якої діяльності відповідно до загальнонаукових поглядів можна віднести до загальних умов досягнення мети, проте ними сукупність необхідних і достатніх умов не вичерпується. Умови досягнення мети разом із передумовами успішної діяльності охоплюють цільові установки всіх суб'єктів касаційного перегляду, їх цілеспрямовану процесуальну діяльність відповідно до наявного розподілу ролей. Особлива роль належить, безумовно, суду, оскільки на ньому замикаються всі процесуальні дії, що вимагають реалізації судових повноважень і виконання покладених функцій.

У науковій літературі містяться пропозиції включати у змістовний обсяг поняття «мета судочинства» пізнавальний компонент, оскільки досягнення істини у справі передбачає дослідження обставин справи, оцінку судових доказів [15, с. 96]. Така пропозиція ускладнює та невиправдано розмиває основний зміст цільової спрямованості діяльності суду. Порядок дослідження обставин у справі, суб'єктний склад учасників спору, обсяг їх процесуальних повноважень, збирання доказів у справі, розподіл обсягу доказування, засоби доказування, належність і допустимість доказів та всі інші правила, що відносяться до інституту судових доказів, детально регламентовані у ГПК, а тому є переконлива підстава для відне-

сення їх до засобів досягнення мети, що реалізується в ході розгляду та вирішення справи.

Приєднання України до Європейської конвенції, що проголосила права людини вищою цінністю, які не має права применшувати жодна держава, що є її учасником, повинно сприяти фундаментальній зміні правосвідомості всього суддівського корпусу як одному з основних учасників правозастосовної діяльності. Адекватність свідомості суддівського корпусу не може існувати без інституту суддівського розсуду. Проте такого моделювання у практиці здійснення правосуддя з дня приєднання України до загальновизнаних європейських цінностей ще не відбулося.

Проблема співвідношення законності та доцільності прийняття того чи іншого судового рішення виникає в щоденній судовій практиці. У контексті співвідношення формальних, трафаретних вимог закону та реальних фактичних обставин справи, сукупність яких законом не охоплюється, виникає необхідність тлумачення правових норм, що підлягають застосуванню. Тлумачення призводить завжди до наявності двох протилежних способів вирішення одного й того ж питання, кожен із яких має аргументи, що заслуговують на увагу. Але не можна погодитися з тим, що лише включення в оцінку базу поняття «мета правосуддя як забезпечення суспільного інтересу» дає змогу прийняти остаточне рішення. У цьому С.М. Амосов вбачає основу суспільного спокою як загальної мети, якій не можуть суперечити інтереси окремих громадян і юридичних осіб [16, с. 16-17]. Мета судочинства дійсно визначає напрям вибору норми права, що підлягає застосуванню до спірних правовідносин, її змістовне тлумачення та відповідність закону невід'ємних прав і свобод людини та громадянина в тому значенні, яке одоманітно надається їм судовою практикою, однак не на основі єдиного критерію, що подається як суспільний інтерес.

Мету судочинства не можна пов'язувати безпосередньо і з етичними почуттями, зокрема, зі справедливістю, підміняючи пер-

ше останнім, оскільки об'єктивна справедливість уже закладена в нормах права, які застосовуються, якщо ми презумуємо їх відповідність міжнародним стандартам у галузі захисту прав людини. Етичні почуття, суспільне заспокоєння є реальними явищами, що мають суб'єктивну природу. Їх максимальний облік може мати місце в діяльності третейських судів, робота яких значною мірою переслідує мету примирення сторін, що сперечаються.

Судовий акт приймається й оголошується незалежно від суб'єктивних уявлень кожної особи, яка бере участь у справі, про предмет заявленого позову, від їхніх інтересів, відношення до прийнятого й оскарженого судового акта. Об'єктивну підставу всіх думок про міру реалізації мети судочинства становить міра наданого судового захисту загальноновизнаних цінностей.

Висновки

Таким чином, під метою діяльності касаційної інстанції слід розуміти перевірку законності судових актів шляхом здійснення юридичної оцінки та повноти визначених обставин справи для встановлення їх остаточності та забезпечення єдиного застосування матеріальних і процесуальних норм. Стосовно діяльності касаційної інстанції названа мета здійснення правосуддя має загальний характер і розкривається

через встановлені ГПК повноваження.

До мети касаційного судочинства за правовою традицією, що історично складалася, відноситься також встановлення єдині практики тлумачення та застосування законодавства для нижчих судових інстанцій і учасників господарської діяльності. Така діяльність касаційної інстанції, як і раніше, спрямована на створення опори для законодавця у вигляді зразка правозастосування або прецеденту, що забезпечує єдиний режим правопорядку в державі й економіці. Незважаючи на те, що говорити про судовий прецедент у нашій правовій системі некоректно, судова практика все більше набуває його рис, істотно впливаючи на подальше вирішення справ. Перевірка законності судового акта (відповідності його нормам матеріального та процесуального права) є, безумовно, найважливішою складовою мети касаційної діяльності, але, як зазначено, далеко не єдиною. Системне тлумачення норм ГПК і судова практика підкреслюють, що з метою касаційного провадження нерозривно пов'язана перевірка обґрунтованості рішення. Вважаємо, що вона буде «службовою» щодо перевірки законності, оскільки потрібна, лише якщо це необхідно для відповіді на головне питання, що стоїть перед касаційною інстанцією, про відповідність судового рішення нормам матеріального та процесуального права.

Література

1. *Притика Д.М.* Правові засади організації та діяльності органів господарської юрисдикції та шляхи їх удосконалення / Д.М. Притика. – К. : Ін Юре, 2003. – 328 с.
2. *Жуйков В.М.* Судебная защита прав граждан и юридических лиц / В.М. Жуйков. – М. : Городец, 1997. – 320 с.
3. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. № 2453 // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41-42. – С. 529.
4. Постановление Европейского Суда по правам человека от 16 мая 2002 г., принятое третьей секцией по делу № 39474/98 Д. Дж. против Ирландии // Бюллетень Европейского Суда по правам человека. Российское издание. – М., 2002. – № 5. – Ст. 19-25.
5. *Шипов С.П.* Краткое обозрение судоустройства и судопроизводства в России / С.П. Шипов. – М. : Университетская типография, 1855. – 37 с.
6. Московский коммерческий суд. / Под ред. Н.А. Победоносцева, Т.М. Годзевича. – С.-Пб., 1909. – 123 с.
7. *Осетинский А.Й.* Деякі теоретичні та практичні аспекти касаційної інстанції / А.Й. Осетинський // Вісник господарського судочинства. – 2004. – № 2. – С. 170-180.
8. *Жилин Г.А.* Цели гражданского судопроизводства и их реализация в суде первой инстанции / Г.А. Жилин. – М. : Городец, 2000. – 320 с.

9. *Арсенов И.Г.* Арбитражный процесс. Проблемы кассационного пересмотра / И.Г. Арсенов. – М. : Норма, 2004. – 176 с.
10. *Губин А.М.* Институт кассационного пересмотра в арбитражном процессе : актуальные проблемы теории и практики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.15 / А.М. Губин. – М., 2004. – 170 с.
11. *Амосов С.М.* К вопросу о целях правосудия // Российский ежегодник гражданского и арбитражного процесса / С.М. Амосов. – М. : Норма, 2001. – № 1. – С. 2-7.
12. *Алексеев С.С.* Право на пороге нового тысячелетия. Некоторые тенденции мирового правового развития / С.С. Алексеев. – М. : Статут, 2000. – 256 с.
13. Постанова Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування розділу XII-1 Господарського процесуального кодексу України» від 24 жовтня 2011 р. № 11 // Вісник господарського судочинства. – 2011. – № 6. – Ст. 20-31.
14. *Жилин Г.А.* Целевые установки гражданского судопроизводства и проблема судебной ошибки / Г.А. Жилин // Государство и право. – 2000. – № 3. – С. 51-58.
15. *Воскобитова Л.А.* Гносеологический и аксиологический аспекты доказывания // Актуальные проблемы судостроительства, судопроизводства и прокурорского надзора : сборник научных трудов / Л.А. Воскобитова. – М., 1986. – С. 96-104.
16. *Амосов С.М.* Судебное познание в арбитражном процессе / С.М. Амосов. – М. : Изд-е Российской академии правосудия, 2003. – 184 с.

Проблеми визначення правової природи договору репо

О.В. Оніщенко

кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права і процесу,
Юридичний інститут Національного авіаційного університету

В.О. Голуб

магістрант,
Юридичний інститут Національного авіаційного університету

У статті визначено правову природу договору репо, приділено увагу основним поглядам, що панують нині в науковому товаристві. Досліджено співвідношення репорту зі схожими договірними конструкціями.

В статье определена правовая природа договоров репо, уделено внимание основным взглядам, преобладающим в научном кругу в данное время. Исследовано соотношение репорта со схожими договорными конструкциями.

The article determines the legal nature of the repurchase agreements and pays attention to the basic views prevailing in the scientific community at the time. Researching the ratio between repurchase agreement and similar contract form.

Ключові слова: договір репо, цінні папери, правова природа, договір позики, договір купівлі-продажу.

Постановка проблеми

Однією із ознак сучасного світу є значний рівень капіталізації. Орієнтація виробництва на споживача та необхідність у залученні додаткових коштів для розширення виробництва штовхають не тільки невеликі підприємства, а й транснаціональні корпорації до випуску та розміщення на ринку своїх акцій і облігацій. Фінансові переваги від залучення коштів у такий спосіб визнає й держава, що також випускає цінні папери

Розміщення та торгівля цими фінансовими інструментами, як наслідок, породжує суспільні відносини, що потребують свого регулювання. До того ж, якщо деякі відносини вже регулюються нормативно-правовими актами, оскільки мають ознаки відомих договірних конструкцій, наприклад, договори купівлі-продажу цінних паперів, то виникнення нових конструкцій передбачає відповідне дослідження та закріплення. Основним завданням при дослідженні таких договорів є з'ясування їх правової природи, оскільки лише тоді можна говорити про потребу в нормативному врегулюванні.

Таким чином, абсолютно логічним буде твердження про необхідність визначення

правової природи договору репо (скорочення від англійського терміна «repurchase agreement» – угода про продаж із подальшим викупом), що дасть можливість зрозуміти місце та роль цього договору в системі договорів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Висвітлення цієї теми в наукових виданнях не знайшло свого {широкого поширення. Це пояснюється тим, що явище репорту виникло досить недавно. Однак певні напрацювання з тематики можна побачити у вітчизняних учених І.А. Безклубого, Р.А. Майданика, Є.В. Іванової та інших, а також у зарубіжних – Г. Райнера, С. Овсейка, Р. Кренстона, Дж. Стігліца, Ф. Вуда та інших. Превалювання закордонних досліджень над національними пояснюється більшим розвитком інституту угод репо в інших країнах і відповідним масивом нормативно-правового забезпечення.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У цій статті автори спробували узагальнити та систематизувати наукові погляди та підходи щодо розуміння договору репо,

визначення його правової природи, які були обґрунтовані провідними вченими різних галузей права.

Формулювання цілей статті

Метою статті є визначення особливостей договору репо та з'ясування його правової природи.

Виклад основного матеріалу дослідження

Операції репо набули популярності доволі недавно. Так, проведення перших операцій спостерігається з 20-х років XX ст., а їх регулярне використання починається в Канаді з 1953 р. та США з 60-х рр. XX століття. Дещо пізніше репорт почав застосовуватися центральними банками при проведенні монетарної політики в Німеччині, Італії, Нідерландах та інших країнах [1].

Однак, хоча з початку свого розвитку репорт зароджувався та розвивався як інструмент підвищення ліквідності банківської системи, у зв'язку з розвитком ринкових відносин і високою ефективністю цього способу здійснення операцій з цінними паперами він поступово починає застосовуватися й іншими учасниками фінансового ринку.

Здійснення операцій репо на українських фондових біржах ПФТС та УБ стало можливим у 2009 році. Угоди здійснюються з використанням технології поставки проти платежу з попереднім депонуванням активів. Так, у період з 2009 по 2011 рр. на Українській біржі, було укладено більше 100 тис. угод вартістю 13,8 млрд. грн., що становить 30% загального обсягу торгів на фондовому ринку Української біржі за 2 роки. При цьому 99% угод з акціями українських емітентів [2].

Таке зростання, безперечно, говорить про популяризацію угод репо. Водночас серед учених і практиків досі немає єдиної позиції щодо правової природи репо. Доволі часто поняття «операція репо» та «договір репо» («правочин репо», «угода репо») вживаються як тотожні.

Легальне визначення поняття «репо» («операції репо») уперше можна було знайти в постановах Національного банку

України. У п. 4.14 Положення «Про порядок бухгалтерського та депозитарного обліку розміщення, обігу, сплати відсотків та погашення облігацій внутрішньої державної позики в банківських установах», затвердженого постановою Правління НБУ № 15 від 26 січня 1996 р., зазначалося, що на позабіржовому ринку власники облігацій можуть укладати угоди з продажу облігацій з правом зворотного викупу (операції репо). За своєю економічною суттю операція репо – це кредитна операція, у якій цінні папери використовуються як забезпечення [3].

Наступним за хронологією документом НБУ, в якому можемо знайти визначення операції репо, є Положення «Про порядок підтримки Національним банком України ліквідності банківської системи через операції РЕПО купівлі/продажу державних цінних паперів», затверджене постановою Правління НБУ № 333 від 26 грудня 1996 р., де «операція репо» – це операція з цінними паперами, яка складається з двох частин і при якій укладається єдина генеральна угода між учасниками ринку (Національним банком України та комерційними банками) про продаж/купівлю державних цінних паперів на певний строк із зобов'язанням зворотного продажу/купівлі у визначений термін або на вимогу однієї зі сторін за заздалегідь обумовленою ціною [4].

У Положенні «Про порядок здійснення Національним банком України з банками операцій репо», затвердженому постановою Правління НБУ № 204 від 29 травня 2001 р., яке прийшло йому на зміну, операція репо визначається як операція з цінними паперами, що складається з двох частин і для здійснення якої укладається договір між учасниками ринку (Національним банком і банками) про продаж/купівлю державних цінних паперів на певний строк із зобов'язанням зворотного їх продажу/купівлі у визначений строк за обумовлену договором ціну. При цьому зворотне репо – це договір про продаж Національним банком зі свого портфеля державних цінних паперів з одночасним

зобов'язанням зворотного їх викупу в банків за обумовленою ціною на обумовлену дату, а пряме репо – це договір про купівлю Національним банком державних цінних паперів із портфеля банку з подальшим зобов'язанням цього банку викупити ці державні цінні папери за обумовленою ціною на обумовлену дату [5].

У подальшому з незначними відмінностями НБУ визначає пряме репо як кредитну операцію, що ґрунтується на двосторонній угоді між Національним банком і банком про продаж Національним банком зі свого портфеля державних цінних паперів з одночасним зобов'язанням зворотного їх викупу в банків за обумовленою в договорі ціною та на обумовлену дату, а зворотне репо як депозитну операцію, що ґрунтується на двосторонній угоді між Національним банком і банком про продаж Національним банком зі свого портфеля державних цінних паперів з одночасним зобов'язанням зворотного їх викупу в банків за обумовленою в договорі ціною та на обумовлену дату, про що йдеться в положеннях «Про регулювання Національним банком України ліквідності банків України шляхом рефінансування, депозитних та інших операцій», затвердженому постановою Правління НБУ № 584 від 24 грудня 2003 р., [6] та «Про регулювання Національним банком України ліквідності банків України», затвердженому постановою Правління НБУ № 348 від 26 вересня 2006 р. [7].

Чинне Положення «Про регулювання Національним банком України ліквідності банків України», затверджене постановою Правління НБУ № 529 від 30 квітня 2009 р., операцію «зворотного репо» визначає як депозитну операцію, що ґрунтується на двосторонньому договорі між Національним банком і банком про продаж Національним банком зі свого портфеля державних облігацій України з одночасним зобов'язанням зворотного їх викупу в банків за обумовленою в договорі ціною та на обумовлену дату, а операцію «прямого репо» як кредитну операцію, що ґрунтується на двосторонньому договорі між На-

ціональним банком і банком про купівлю Національним банком державних облігацій України з портфеля банку або банківських металів (далі – перша частина договору репо) з подальшим зобов'язанням банку викупити державні облігації України або банківські метали (далі – друга частина договору репо) за обумовленою ціною на обумовлену дату [8].

Ще одне визначення репорту передбачене в Методичних вказівках з інспектування банків «Система оцінки ризиків» від 15 березня 2004 р., де репо розглядається як вид банківської операції, за яким об'єкт (як правило, цінні папери) передається контрагенту в обмін на інший об'єкт (як правило, кошти), а через визначений проміжок часу проводиться обов'язковий зворотний обмін» [9].

Визначення операції репо містить і Податковий кодекс України, відповідно до пп. 14.1.167. п. 14.1. ст.14 операція репо – це операція купівлі (продажу) цінних паперів із зобов'язанням зворотного їх продажу (купівлі) через визначений строк за заздалегідь обумовленою ціною, що здійснюється на основі єдиного договору репо [10].

Тобто, незважаючи на те, що в зазначених вище нормативних документах НБУ та Податковому кодексі України йдеться про операцію репо, в основі кожної такої операції лежить правочин – договір. З огляду на це, підтримуємо позицію І.А. Безклубого, який, досліджуючи співвідношення понять «банківська операція» та «банківський правочин», зазначає, що ці поняття не слід ототожнювати попри те, що вони мають одну економічну природу. Підставою для виникнення грошового зобов'язання у сфері відносин з участю банку є правочин, а не операція [11, с. 73].

Учений С.М. Бервено пропонує розглядати операції репо як економічну та юридичну категорії. На його думку, «економічний зміст цієї операції є очевидним: одна сторона за допомогою операції репо залучає необхідні їй у терміновому порядку фінансові (грошові) ресурси, інша сторона поповнює тимчасову нестачу в цінних па-

перах, а також отримує відсотки за надані грошові ресурси. При цьому передані покупцю цінні папери є нібито забезпеченням повернення позики. Отже, за своїм економічним значенням операція репо виступає аналогом кредитної операції під заставу цінних паперів. В юридичному розумінні операція репо є договором, який містить у собі дві угоди купівлі-продажу тих самих цінних паперів, або аналогічних, придбаних за першою угодою купівлі-продажу» [12, с. 403].

Водночас, ні Цивільний кодекс України, ні Господарський кодекс України не містять визначення договору репо та не визначають його зміст. Але відсутність у зазначених кодексах норм, присвячених цьому договору, не виключає (і це підтверджує практика) можливість його укладення. Диспозитивні засади цивільного законодавства дають сторонам можливість укласти не тільки договір, передбачений актами цивільного законодавства, а й такий, що ними не передбачений, проте їм не суперечить. Відповідно до ч. 2 ст. 627 ЦК України, сторони мають право укласти договір, у якому містяться елементи різних договорів (змішаний договір). До відносин сторін у змішаному договорі застосовуються у відповідних частинах положення актів цивільного законодавства про договори, елементи яких містяться у змішаному договорі, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті змішаного договору [13].

Переважно договір репо розглядається як різновид договору позики (кредиту) під заставу або як різновид договору купівлі-продажу.

Обґрунтування того, що репо – різновид договору позики, став тезис про те, що «головною і єдиною метою угоди репо є надання вільних фінансових ресурсів (коштів, цінних паперів) однією стороною у тимчасове користування і за плату іншій стороні». Водночас, згідно з цим концептом, репо є «іррегулярною позикою», тобто такою, що опосередкована правовою конструкцією купівлі-продажу [12, с. 413].

Прихильники заставного характеру ви-

словлюють думку про те, що в основі своєї репорт покликаний задовольнити потреби боржника у вільних коштах, за рахунок надання йому позики, і цінні папери в такій конструкції передаються «під заставу», оскільки у сторін немає безпосередньої мети продажу майна [12, с. 411].

При цьому стверджуючи, що «сам по собі правочин репо не є способом забезпечення зобов'язання, таким, наприклад, як застава. Правочин репо має самостійну юридичну природу, і кожна його частина (і касова, і строкова) може бути типовим договором купівлі-продажу», вони вбачають, що передача права власності на цінні папери і є забезпечувальним елементом цього зобов'язання, таким чином, говорячи про «забезпечувальне право власності» [12, с. 412].

Досить цікавою та де в чому протилежною є думка з приводу співвідношення договору репо і застави німецького вченого Г. Райнера, який зазначає, що «угода репо з цінними паперами і економічно, і за створеними правовими наслідками може «дуже сильно» наблизитися до операцій позики з заставним забезпеченням так що, зрештою, відрізнити їх можна, лише ґрунтуючись на тлумаченні волі сторін договору» [14, с. 80].

Таким чином, хоча у сторін немає мети продажу майна, за рахунок чого забезпечується заставний характер такої конструкції, необхідно чітко зрозуміти, що репорт, вміщуючи елементи забезпечення, є схожим до застави і не може розглядатися як такий. Додатковим і беззаперечним аргументом є той факт, що цінні папери переходять у право власності до контрагента, що в разі застосування застави, можливо лише за умови невиконання боржником зобов'язання. Тобто репорт передбачає передачу права власності на цінні папери вже з етапу отримання грошей за першою частиною угоди, натомість за заставою право власності на цінні папери виникало б лише в разі неповернення грошей кредиторів.

Прихильники другої позиції вважають, що репо за своєю суттю – це два догово-

ри купівлі-продажу, які є протилежними, оскільки містять взаємно обернені процеси купівлі (продажу) цінних паперів. Тому, відповідно до цієї угоди повинні застосовуватися положення ЦК України про купівлю-продаж із додаванням істотних умов, які містяться в інших нормативно-правових актах, що регулюють цей вид договорів.

Твердження про те, що «обов'язок сторін з укладення другого договору купівлі-продажу (на «викуп» цінних паперів) впливає із зобов'язань, прийнятих ними на себе за першим договором, оскільки на підставі загальних положень цивільного права про підстави договору обов'язок укласти договір може бути передбачений добровільно прийнятим зобов'язанням. Сторони першої та другої частин угоди репо стають зобов'язаними одна перед одною укласти договір на зворотний продаж цінних паперів на підставі того, що на першому етапі покупець цінних паперів бере на себе зобов'язання продати цінні папери на другому етапі, а продавець бере на себе зобов'язання їх купити» може бути досить відносним за своєю суттю [12, с. 410].

Явище репорту передбачає цілісність, хоча може бути формально розіbrane на дві окремих частини, адже сторони втрачають інтерес у разі, коли йдеться про обмеження лише одним договором купівлі-продажу, оскільки економічна сутність репо втрачає сенс як така.

На дуалістичну природу об'єктів правочину РЕПО звертає увагу І.А. Безклубий: цінні папери, з одного боку, розглядаються як предмет купівлі-продажу та одночасно вартісний еквівалент зазначеного договірною зобов'язання, а з іншої – виконують функцію забезпечення повернення кредиту. Оскільки властивості сучасних грошей не обмежуються готівковим обігом, то слід констатувати, що «безготівкові» гроші у відповідному правочині, які виконують функцію кредитних коштів, визначаються як об'єкт зобов'язального права, а їх набуття відбувається шляхом відступлення майнових прав» [11, с. 430-431].

Позицію про змішаний характер до-

говору репо підтримує І.О. Трошин. На його думку, угода репо як змішаний договір поєднує в собі елементи правової конструкції купівлі-продажу та позики. Перша є зовнішньою, об'єктивною формою вираження правовідносин сторін. Друга – внутрішньою, суб'єктивною формою. Об'єктивна та суб'єктивна форми угоди репо знаходяться в стані правового конфлікту, конфлікту волі та волевиявлення, що й зумовлює неоднозначність правової кваліфікації такої угоди. При цьому приведення зовнішньої форми у відповідність до внутрішньої, тобто виключення з угоди репо правової конструкції купівлі-продажу та зосередження при цьому правового регулювання виключно на правовій конструкції позики, чи навпаки, позбавляє конструкцію репо будь-якого сенсу [15].

Операція репо може закріплюватися у двох варіантах: 1) конструкцією одного (загального) договору репо, що включає в себе два договори купівлі-продажу; 2) конструкцією двох окремих договорів купівлі-продажу.

Використання першого способу фіксації угод репо підтверджується міжнародною практикою та низкою типових договорів і документів з цієї тематики: 1) Міжнародна організація ринку цінних паперів (ICMA) та Асоціація ринку облігацій (TBMA) спільно розробили Глобальну рамкову угоду репо – Global master repurchase agreement (GMRA, остання версія 2011 року); 2) Асоціація міжнародних ринків капіталу (ICMA) та Асоціація індустрії цінних паперів та фінансових ринків (SIFMA), що у 2011 р. прийняли свою Глобальну рамкову угоду репо; 3) Міжнародна та Європейська рада репо, що у 2003 р. прийняли Інструкцію з практичної торгівлі репо та низку інших документів; 4) Асоціація фінансових ринків, прийняла у 2000 р. Міжнародний кодекс поведінки і практики на фінансових ринках; 5) Банк міжнародних розрахунків (БМР), який у 2010 р. видав публікацію, присвячену розрахункам і клірингу за угодами репо (Strengthening repo clearing and settlement arrangements) [16].

Переваги полягають у тому, що за допомогою одного договору регулюється процес здійснення операції за двома частинами, що полегшує регулювання процедури дефолту сторін, підвищує ефективність операційної діяльності, вводить стандарт для ринку тощо. Окрім цього, у разі невиконання стороною зобов'язань по другій частині угоди перша може бути визнана недійсною.

Якщо ж говорити про оформлення операції репо двома окремими договорами купівлі-продажу, то йтиметься про кардинально інше розуміння репорту. По-перше, може постати питання про відносність можливості вважати цю операцію репортом. Безперечно, ознаки цих договорів будуть вказувати на те, що ми маємо справу з операцією репо, однак у такому разі виникає проблема з формалізованим визначенням операції репо, яке можемо знайти в пп. 14.1.167. п. 14.1. ст. 14 Податкового кодексу України [10].

Тобто, підхід, відповідно до якого два окремих договори купівлі-продажу можна розглядати як операції репо, є досить дискусійним. До того ж питання про те, що в разі закріплення операції репо за допомогою двох окремих договорів купівлі-продажу перший із них матиме відносно другого ознаки попереднього договору, та в разі ухилення одного з контрагентів від укладення другого договору купівлі-продажу, інша сторона зможе звернутися до суду з позовом про спонукання до укладення договору, також є суто теоретичним.

Слід додати, що хоча угода репо й має в основі спільні риси з договорами позики під заставу та купівлі-продажу, однак можна прослідкувати дотичність і до таких договірних моделей, як фідучіарні угоди, деривативи, переведення правового титулу на кредитора. Фідучіарні угоди відомі ще з часів римського права та передбачали передачу у власність кредитору замість одержаних у позику грошей будь-яких речей (у цьому разі цінних паперів) [17, с. 349]. Інакше ці угоди можна назвати довірительними, оскільки вони передбачають передачу більшого обсягу прав, ніж

вимагається за угодою. Договір репо є одним із різновидів фідучіарних угод і допомагає обійти певні обтяжливі процедури звернення стягнення на майно, у разі застосування застави, шляхом передачі цінних паперів у власність.

Іноді угоди репо прирівнюють до СВО-Пів, опціонів та інших похідних фінансових інструментів. Разом з тим, це не зовсім правильно, оскільки репо є угодою, а не самостійним ринковим продуктом. Підтвердження цієї тези можемо знайти у Г. Райнера: «репо і зворотне репо з цінними паперами не відносяться до деривативів чи деривативоподібних договорів. У фінансово-економічному сенсі чисте і змішане репо аналогічні готівковому продажу цінних паперів, що супроводжується безумовно чи потестативно обумовленій купівлі на строк (з точки зору продавця репо), чи забезпеченій цінними паперами позиції» [14, с. 36].

У деяких країнах, зокрема Білорусії, Німеччині та Польщі, передбачається така модель, як переведення правового титулу на кредитора. Про неї слушно зазначає С. Овсейко: «Він (спосіб переведення правового титулу на кредитора – прим. авторів) дуже близький до угод репо, за своєю господарсько-економічною суттю утворює з ним єдине ціле. Однак з юридичної точки зору спосіб оформлення може відрізнятися, оскільки переведення правового титулу створює, як правило, не гомогенне, а гетерогенне зобов'язання (існує як вимога з кредитного договору, так і з договору купівлі-продажу)» [16].

Висновки

Розглядаючи правову природу договору репо, можна зробити так і висновки. У чинному законодавстві України міститься тільки визначення операції репо, але в основі кожної такої операції лежить правочин – договір. Договір репо має складну правову природу та належить до змішаних договорів, зокрема містить у собі елементи договору купівлі-продажу та договору позики. Прихильники різних теорій формулюють своє бачення угоди репо серед договірних моделей. Деякі з цих тверджень

ставляться під сумнів іншими науковцями, деякі втрачають актуальність через імперативне дефініціювання окремих понять на законодавчому рівні.

Однак, як наголошувалося, репорт є самостійним правовим явищем і містить у собі ознаки різних договірних конструк-

цій. Розглядаючи одну, логічно обґрунтовану точку зору і водночас відкидаючи іншу, ми перестаємо охоплювати всі аспекти цього поняття. Результатом такої односторонності в поглядах може стати неправильне трактування певних положень на практиці.

Література

1. Оксенойт Г.К. Операции РЕПО. Обзор международного опыта / Г.К. Оксенойт [Электронный ресурс] // Рынок ценных бумаг. – 2001. – № 16. – Режим доступа : <http://www.old.rcb.ru/archive/articles.asp?id=2059>
2. Асоціація фондове партнерство [Електронний ресурс] : [сайт]: україн. версія. – Матеріали круглого столу: «Розвиток ринку РЕПО в Україні : реалії сьогодення та перспективи розвитку». – Режим доступу : <http://www.afp.org.ua/ua/events/krugli-stoli.html>
3. Положення про порядок бухгалтерського та депозитарного обліку розміщення, обігу, сплати відсотків та погашення облігацій внутрішньої державної позики в банківських установах № 15 від 26 січня 1996 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0347500-96>
4. Положення про порядок підтримки Національним банком України ліквідності банківської системи через операції РЕПО купівлі/продажу державних цінних паперів № 333 від 26 грудня 1996 р. // Офіційний вісник України. – 1997. – № 4. – Ст. 90.
5. Положення про порядок здійснення Національним банком України з банками операцій репо № 204 від 29 травня 2001 р. // Офіційний вісник України. – 2001. – № 25. – Ст. 1118.
6. Положення про регулювання Національним банком України ліквідності банків України шляхом рефінансування, депозитних та інших операцій № 584 від 24 грудня 2003 р. // Офіційний вісник України. – 2004. – № 4. – Ст. 177.
7. Положення про регулювання Національним банком України ліквідності банків України, затверджене постановою Правління НБУ № 348 від 26 вересня 2006 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 42. – Ст. 2823.
8. Положення про регулювання Національним банком України ліквідності банків України № 259 від 30 квітня 2009 р. // Офіційний вісник України. – 2009. – № 34. – Ст.1174.
9. Методичні вказівки з інспектування банків «Система оцінки ризиків» № 104 від 15 березня 2004 р. / Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/v0104500-04>
10. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 р. № 2755-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13-14, № 15-16, № 17. – Ст.112.
11. Безклубий І.А. Банківські правочини : монографія / І.А. Безклубий. – К. : Ін Юре, 2007. – 456 с.
12. Аномалії в цивільному праві України : Навч.-практ. посібник // Відп. ред. Р.А. Майданик. – К. : Юстініан, 2007. – 912 с. (Серія «Аномалії цивільного права»).
13. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003р. № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
14. Райнер Г. Деривативы и право / Г. Райнер. – М. : Волтерс Клувер, 2005. – 461 с.
15. Трошин И.А. Правовая природа сделок репо : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / И.А. Трошин. – М., 2004. – 28 с.
16. Овсейко С.В. Сделки РЕПО на финансовых рынках [Электронный ресурс] // Банкаўскі веснік. – 2011. – №28(537). – Режим доступа : <http://www.nbrb.by/bv/narch/537/10.pdf>
17. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право : підручник / О.А. Підпригора, Є.О. Харитонов. – 2-ге вид. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 528 с.

Позов у цивільному процесі: поняття та структурні елементи

О.А. Рассомахіна

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права і процесу, Юридичний інститут Національного авіаційного університету

О.А. Веденьєва

студентка, магістрант, Юридичний інститут Національного авіаційного університету

У статті розглянуто наукові підходи до визначення поняття «позов». Досліджено елементи позову в контексті права на судовий захист та позовного провадження.

В статье рассмотрены научные подходы к определению понятия «иск». Исследованы элементы иска в контексте права на судебную защиту и искового производства.

The article gives consideration to scientific approaches to the definition of «an action». Also, authors investigate elements of the action within the context of the right to judicial protection and action proceedings.

Ключові слова: позов, елементи позову, позовне провадження, цивільне судочинство, судовий захист.

Постановка проблеми

Сучасний політичний і соціально-економічний розвиток України визначається вдосконаленням законодавства, яким закріплено правове становище громадян, організацій та їх об'єднань і встановленням гарантій реалізації та захисту їхніх прав, свобод і обов'язків, визначених Конституцією України та іншими нормативно-правовими актами, з урахуванням міжнародно-правових вимог.

Однією з фундаментальних категорій цивільного судочинства є позов як основна, узагальнююча конструкція процедури позовного провадження. Поняття «позов» нерозривно пов'язане з поняттям «позовне провадження», в порядку якого здійснюється захист порушеного чи оскарженого права.

Позовна форма захисту є найбільш придатною для розгляду та вирішення спорів про право і конструктивно характеризує саме цивільне судочинство. Цінність позовної форми захисту виявляється також у її універсальності. Позовна форма захисту використовується як інструмент захисту в різних галузях матеріального та процесуального права і тим самим набуває узагальнюючого значення для формування

галузей процесуального права та водночас уособлює універсальні конструкції в різних видах судочинства.

Дослідження проблематики, пов'язаної з поняттям «позов», його елементів і безпосередньо позовним провадженням, має теоретичне та практичне значення, оскільки належне використання позову як процесуального засобу порушення судової діяльності забезпечує виконання завдань цивільного судочинства, передбачених ст. 1 ЦПК України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Поняття «позов» традиційно є одним із найбільш дискусійних у юридичній науці. Необхідність вироблення єдиного й універсального поняття «позов» зумовлена єдністю кінцевої мети, що переслідують особи, які звертаються до суду з вимогою про захист, а також єдністю підстави такої вимоги. Це обумовлено тим, що будь-яке юридичне поняття виступає інструментом пізнання правової дійсності, якщо воно має адекватний відображуваній дійсності характер та є абстрактним аналогом реальних правових явищ.

Великий внесок у розвиток теорії позову зробили такі науковці, як М.А. Гурвич

[1], а також А.А. Добровольський і С.А. Іванова [2]. У сучасних наукових дослідженнях ця наукова проблематика широко висвітлена, зокрема, у працях Г.Л. Осокіної [3] і В.В. Комарова [4]. Окремі аспекти позовної форми захисту прав також досліджено в роботах С.В. Васильєва [5], М.А. Вікут [6], С.Я. Фурси [7], М.Й. Штефана [8], В.В. Яркова [9] та інших.

Основну увагу вчених було зосереджено на визначенні поняття та змісту позову. Ця обставина пояснюється тим, що чинне законодавство не містить тлумачення поняття «позов», хоча досить широко використовує цю термінологію.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

У цій статті автори здійснили спробу узагальнити та систематизувати наукові погляди та підходи щодо розуміння позову та його структурних елементів, які були обґрунтовані провідними вченими в галузі цивільного процесуального права.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження правової природи позову, визначення його елементів, а також узагальнення наукових підходів до розуміння зазначених понять у контексті позовного провадження.

Виклад основного матеріалу дослідження

Судова форма захисту прав, свобод і законних інтересів, а разом з тим і позовне провадження є пріоритетною формою захисту, оскільки забезпечується низкою гарантій. Зокрема, Загальна декларація прав людини проголошує, що «кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом» [10, ст. 8]. Розвиваючи цей тезис, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод і Міжнародний пакт про громадянські та політичні права більш детально визначають принцип реалізації права кожного на справедливий судовий розгляд [11, ст. 6; 12, п. «а» ст. 2]. Норми

Конституції України також відображають загальні принципи міжнародного права, закріплюючи положення про те, що кожен громадянин має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати в судовому порядку свої права та свободи від порушень і протиправних посягань [13, ст. 55].

Кожна особа має право реалізувати своє право на судовий захист, про яке йдеться у вищезгаданих актах, шляхом пред'явлення позову. У свою чергу, пред'явлення позову за своєю правовою природою є одностороннім процесуальним правочином (дією), який вчиняється уповноваженою особою з метою захисту своїх прав, свобод та інтересів, а в окремих випадках – прав, свобод чи інтересів інших осіб [14, с. 185].

Таким чином, позов виступає визначальною категорією позовного провадження та одним із центральних інститутів цивільного судочинства. За загальним правилом, процесуальним засобом порушення судової діяльності із захисту прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, державних та суспільних інтересів у позовному провадженні є позов, у якому заінтересована особа (позивач) викладає свої вимоги до відповідача. Звертаючись до суду з позовом, позивач просить ухвалити рішення, з метою здійснення захисту цивільних прав та інтересів способами, передбаченими законом.

У науці цивільно-процесуального права існують різні підходи до визначення поняття «позов». Зазвичай, позов детермінується як звернення заінтересованої або іншої уповноваженої на те особи до суду щодо розгляду цивільного спору і захисту прав, свобод чи інтересів. Ця точка зору переважала в наукових колах тривалий час, зокрема, М.А. Гурвич зазначав, що позовом у цивільному процесуальному праві називається звернення до суду першої інстанції з вимогою про захист спірного суб'єктивного права чи охорнюваного законом інтересу [4, с. 209]. На думку Р.Є. Гукасяна, позов – це звернення до суду юридично заінтересованої особи

за захистом оскарженого суб'єктивного права або охоронюваного законом інтересу [4, с. 209].

Проте, визначення позову, подане вищезазначеними вченими, не повною мірою відображає його правову природу. Як засіб порушення процесуальної діяльності позов за своєю юридичною природою тісно пов'язаний із суб'єктивним матеріальним правом, на захист якого він пред'являється. Це зумовлено тим, що без наявності спірної матеріально-правової вимоги позивача до відповідача відсутній сам позов.

У свою чергу, матеріально-правова вимога позивача до відповідача стає позовом у тому випадку, якщо вона звернена у відповідний суд, де підлягає розгляду в порядку позовного провадження з дотриманням певних процесуальних гарантій. Тому розуміння позову як матеріально-правової вимоги позивача до відповідача суперечить правовій природі інституту позовної давності. Цивільно-правові норми, що регулюють цей інститут, свідчать про те, що визначення позову через матеріально-правову вимогу позивача до відповідача не має практичного значення, оскільки позов є вимогою позивача до суду, а не до відповідача [3, с. 19].

Тобто, як стверджує М.Й. Штефан, суть позову може бути визначена правильно лише з урахуванням його матеріально-правової та процесуально-правової складових, що співвідносяться між собою як названі галузі права, нормами яких ці складові позову врегульовані [8, с. 144]. Так, С.В. Васильєв зазначає, що позовом є вимога заінтересованої особи, що впливає зі спірних матеріальних правовідносин, про захист свого або чужого права або законного інтересу, що підлягає розгляду та вирішенню у встановленому законом порядку [5, с. 196].

Наявність єдності матеріальної та процесуальної сторони позову має значення і для судової практики, оскільки відповідно до ЦПК України суд розглядає справу не інакше, як за заявою та в межах заявлених позовних вимог [15, ст. 11]. Отже, позов – це вимога позивача до відповідача, зверне-

на через суд, про захист прав, свобод чи інтересів, яка здійснюється в певній, визначеній законом, процесуальній формі [4, с. 210].

Визначення позову як універсального засобу захисту порушеного права або законного інтересу дає можливість виокремити основні ознаки як позовної форми процесу, так і самого позову. До таких конституючих ознак варто віднести:

- наявність матеріально-правової вимоги, що впливає з порушеного або оскаржуваного права;
- розгляд і вирішення цієї вимоги у встановленому процесуальному порядку;
- наявність спору про право або законний інтерес;
- наявність двох наділених рівними процесуальними правами сторін із протилежними матеріально-правовими вимогами [5, с. 196].

Таким чином, поняття «позов» нерозривно пов'язане з поняттям «позовне судочинство», у порядку якого здійснюється захист порушеного або оскаржуваного права. Проте регулювання позовної форми захисту прав і законних інтересів побудоване таким чином, що для впровадження позовного механізму в дію та ефективного його використання недостатньо знань лише щодо зовнішніх ознак позову, необхідні ще й глибокі знання стосовно його внутрішньої структури.

Щоб позов міг виконувати роль засобу порушення судової діяльності, він повинен містити в собі певні складові частини – елементи позову, що визначають зміст судової діяльності та індивідуалізують позов. Елементи позову мають важливе значення для організації захисту відповідача проти позову, для вирішення про прийняття позову до судового провадження, а також для визначення суті вимог позивача.

Питання щодо елементів позову є одним із найбільш спірних у науці цивільного процесуального права. На думку авторів, варто виокремлювати трьохчленну структуру позову, до якої входять предмет, підстави та зміст позову. Зазначеної точки зору дотримуються також такі науковці, як

В.В. Комаров [4], С.В. Васильєв [5], Є.О. Харитонов [14] та інші.

Проте це твердження неоднозначно трактується окремими дослідниками, деякі з них, зокрема Г.Л. Осокіна, виокремлюють двочленну структуру позову, відносячи до неї лише предмет і підставу [3, с. 110]. Так, на думку цього вченого, побудова трьохчленної структури позову не відповідає філософському трактуванню категорії «зміст», оскільки зміст прийнято розглядати як сукупність частин (елементів) певного об'єкта, а сам зміст не може бути одночасно й елементом. Аналогічну позицію займає й В.К. Пучинський, який пропонує поряд із предметом і підставами позову виокремлювати спосіб судового захисту, стверджуючи, що для обґрунтування третього елемента позову термін «зміст позову» є невдалим, оскільки «затушовує смисл поняття» [3, с. 110].

Предметом позову є матеріально-правова вимога позивача до відповідача, відносно якої суд повинен ухвалити рішення. Така вимога повинна мати правовий характер і бути врегульованою нормами матеріального права. Вимога позивача до відповідача обов'язково визначається в позовній заяві, яка є процесуально-документальним вираженням позову [15, ст. 119].

Окремі вчені, зокрема, К.С. Юдельсон, вважають, що предметом позову в окремих випадках є спірні правовідносини та матеріально-правові вимоги позивача до відповідача (у позовах про присудження), а в інших випадках – тільки спірні правовідносини (у позовах про визнання) [4, с. 211]. Проте, на думку Н.О. Чечиної, під предметом позову завжди слід розуміти сукупність спірних правовідносин [4, с. 211].

На нашу думку, під предметом позову слід розуміти матеріально-правову вимогу, заявлену позивачем у суд до відповідача щодо усунення допущеного відповідачем порушення суб'єктивного права позивача. Звідси випливає, що поняття «позов» повинно включати одночасно й матеріально-правову вимогу як його зміст,

і процесуальну форму її вираження, у їх нерозривній єдності.

Повнота позову залежить від викладення обставин, якими позивач обґрунтовує свої вимоги, зазначення норми права та юридичних фактів, із наявністю або відсутністю яких закон пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин. Підстава позову – це частина позову, що відображає обставини, якими позивач обґрунтовує свої вимоги та докази, що підтверджують кожну обставину, а також наявність підстав для звільнення від доказування [15, ч. 2 ст. 119].

Підстави позову не слід ототожнювати з нормами права, на які посиляється відповідач. Варто підкреслити, що процесуальне законодавство не вимагає від позивача обґрунтування своїх вимог відповідними нормами права. Це твердження узгоджується з практикою Верховного Суду України, згідно з якою під підставами позову, що відповідно до ст. 31 ЦПК може змінити лише позивач, слід розуміти обставини, якими обґрунтовуються позовні вимоги, а не самі по собі посилання позивача на певну норму закону, яку суд може замінити, якщо її дія не поширюється на ці правовідносини [14, с. 191].

Такими обставинами можуть бути лише юридичні факти матеріально-правового характеру, власне на їх підставі можна зробити висновки, зокрема, щодо: виникнення підстав позбавлення батьківських прав у тих випадках, коли батьки ухиляються від виконання своїх батьківських обов'язків [16, ст. 164]; припинення договору оренди землі шляхом його розірвання [17, ст. 32] тощо.

На думку С.В. Васильєва, факти, що входять до підстав позову, як правило, поділяють на такі групи [5, с. 197-198]:

- факти, що безпосередньо створюють право, тобто ті, що свідчать про наявність у позивача спірного матеріального права, за захистом якого він звертається до суду;
- факти активної та пасивної легітимації, що вказують на зв'язок відповідно позивача та відповідача зі спірними матеріально-правовими відносинами;

- факти приводу позову, які підтверджують порушення прав позивача, що є причиною звернення до суду.

Проте, варто зазначити, що відповідно до вимог не відносяться до юридичних фактів матеріально-правового характеру обставини, що виступають доказами у справі. Оскільки з ними закон не пов'язує виникнення, зміну або припинення прав та обов'язків. Окрім того, від вищезазначених фактів необхідно відмежовувати цивільно-процесуальні факти, що стверджують наявність обставин, необхідних для реалізації права на пред'явлення позову, заходів стосовно забезпечення позову, зупинення провадження у справі тощо.

Розглядаючи зміст позову, варто звернути увагу на те, що, як уже зазначалось авторами, окремою проблемою в теорії цивільного процесуального права постає питання стосовно формування єдиного підходу до розуміння складових елементів позову. На думку окремих вчених, немає необхідності виокремлювати зміст позову з елементів позову, тому що він охоплюється предметом і підставою. Проте, інші науковці обґрунтовують необхідність виділення змісту позову, оскільки в позові репрезентовано дві вимоги позивача: вимога до суду про застосування засобу захисту цивільних прав та інтересів і вимога позивача до відповідача [4, с. 218]. Автори статті дотримуються думки, що вимога позивача про присудження, визнання чи перетворення певних правовідносин, відповідно до способів захисту цивільних прав та інтересів судом, і є змістом окремого позову.

Таким чином, зміст позову слід розуміти як спосіб судового захисту, за яким позивач звертається до суду. Виокремлення цього елемента позову як вимоги позивача, зверненої до суду, на думку В.В. Комарова, має важливе практичне значення, оскільки сприяє визначенню юрисдикції суду щодо розгляду певної справи, встановленню меж її дослідження та ухваленню законного й обґрунтованого судового рішення [4, с. 218].

Висновки

Отже, сучасні дослідження нових характеристик цивільного судочинства, як вважають автори, повинні зосереджуватися, перш за все, на способах судового захисту та засобах їх реалізації в контексті цивільного процесу.

У контексті трансформаційних процесів, що відбуваються в суспільстві, процесуальні засоби та, зокрема, позов повинні забезпечувати нові якісні характеристики цивільного судочинства, оскільки вони відображають систему методів процесуальної діяльності суду та учасників цивільного процесу.

Проаналізувавши підходи до розуміння поняття «позов», ми вбачаємо доцільним виокремити основні ознаки, що обумовлюють універсалізм цієї процесуальної категорії: по-перше, позов є вимогою; по-друге, позов є вимогою про захист суб'єктивного права або законного інтересу; по-третє, оскільки захист прав і законних інтересів здійснюється судом, то позов, як вимога про захист права чи інтересу, містить у собі як процесуальну, так і матеріально-правову складову.

Значення елементів позову, як його внутрішньої структури та наповнення, полягає в тому, що кожний із елементів є необхідною та невід'ємною складовою зазначеного поняття, а в сукупності вони є базисом для індивідуалізації позову, з метою продуктивного його використання сторонами.

Таким чином, метою будь-якого позову є захист порушеного, невизнаного або оспорюваного суб'єктивного права, а предметом позовного провадження є спір про право. На нашу думку, детермінація позову як родового поняття, тобто вимоги про захист із притаманними лише їй ознаками, сприяє ефективному судовому захисту прав, свобод і законних інтересів громадян.

Література

1. Гурвич М.А. Право на иск / ред. А.Ф. Клейман, М.А. Гурвич. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1949. – 215 с.
2. Основные проблемы исковой формы защиты права / А.А. Добровольский, С.А. Иванова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 159 с.
3. Осокина Г.Л. Иск (теория и практика) / Г.Л. Осокина. – М. : Городец, 2000. – 192 с.
4. Позовне провадження : монографія / [В.В. Комаров та ін.] ; за ред. проф. В.В. Комарова. – Харків : Право, 2011. – 552 с.
5. Васильєв С.В. Цивільний процес : Навчальний посібник / С.В. Васильєв. – Харків : Одиссей, 2008. – 480 с.
6. Иск в гражданском судопроизводстве : Учебное пособие / Под ред. М.А. Вкут. – Саратов : СГАП, 1997. – 96 с.
7. Цивільний процес України : академічний курс : [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / за ред. С.Я. Фурси. – К. : Видавець Фурса С.Я. : КНТ, 2009. – 848 с.
8. Штефан М.Й. Цивільне процесуальне право України : Академічний курс ; Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М.Й. Штефан. – К. : Ін Юре, 2005. – 624 с.
9. Ярков В.В. Юридические факты в механизме реализации норм гражданского процессуального права / В.В. Ярков. – Екатеринбург, 1992. – 523 с.
10. Загальна Декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // Офіційний вісник України. – 2008. – № 93. – С. 3103.
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. // Офіційний вісник України. – 2006. – № 32. – С. 270.
12. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р., ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19 жовтня 1973 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043
13. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
14. Цивільний процесуальний кодекс України. Станом на 22 червня 2010 р. : Науково-практичний коментар / За ред. Є.О. Харитоновна, О.І. Харитонові, Н.Ю. Голубевої. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2010. – 648 с.
15. Цивільний процесуальний кодекс від 18 березня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40-41, 42. – С. 492.
16. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21-22. – С. 135.
17. Закон України «Про оренду землі» від 6 жовтня 1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 46-47. – С. 280.

Відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав та інтересів: термінологічний аспект

Д.С. Січко

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри
цивільного та
кримінального права
і процесу юридичного
факультету,
Чорноморський
державний університет
імені Петра Могили

У статті розглянуто особливості законодавчого регулювання одного зі способів захисту цивільних прав – відшкодування збитків. Зокрема, увагу приділено дослідженню передумов удосконалення існуючої структури понять «шкода» та «збитки».

В статье рассмотрены особенности правового регулирования одного из способов защиты гражданских прав – возмещения убытков. В частности, внимание уделено исследованию путей усовершенствования существующей структуры понятий «вред» и «убытки».

The article describes the features of the legal regulation of one of the ways to protect the civil rights – damages. In particular, attention is given to ways of improving the current structure of the concepts of «damage» and «loss».

Ключові слова: відшкодування збитків, відшкодування шкоди, захист цивільних прав, удосконалення законодавства.

Постановка проблеми

Відповідно до чинного законодавства, а саме – ст. 16 гл. 3 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ), відшкодування збитків є одним зі способів захисту цивільних прав та інтересів, який відповідно до своєї юридичної природи є заходом цивільно-правової відповідальності. Відшкодування збитків розглядалося сучасними дослідниками переважно в межах вивчення проблематики захисту цивільних прав та інтересів, а також у контексті цивільної відповідальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Окремі питання, пов'язані з розвитком теоретичної природи цієї категорії, а також практики правозастосування цієї норми закону досліджувалися в працях таких науковців, як Т.В. Боднар, І.О. Дзера, В.М. Коссак, О.О. Кот, І.Є. Красько, І.І. Митрофанов, Т.М. Підлубна, Д.В. Прима, С.М. Приступа, І.О. Сушкова, А.В. Янчук, А.Г. Ярема та багатьох інших. Проте проблема складових елементів дефініції «збитки» є однією з найменш досліджених на сьогодні, оскільки їй приділялося недостатньо

уваги в працях, присвячених захисту цивільних прав і цивільно-правовій відповідальності.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

З огляду на зазначене вище вартою дослідження є наявність невідповідностей у дефініціях окремих норм цивільного та господарського права, якими визначаються ті чи інші складові досліджуваного поняття. Неприпустимість такого стану справ надалі пояснюється тим, що нині цивільні відносини переживають період стрімкого розвитку як у видовому, так і якісному горизонтах, тому необхідним є теоретичне переосмислення складових дефініції «відшкодування збитків».

Формулювання цілей статті

Мета цієї статті полягає в переосмисленні співвідношення між близькими за змістом категоріями «шкода» і «збитки», а також у дослідженні змісту дефініції «збитки» у вітчизняній цивілістиці. Досягнення поставленої мети передбачає виконання такого кола завдань:

- оцінка внутрішніх конфліктів за нор-

мами діючого законодавства в частині визначення змісту та структури понять «шкода» і «збиток»;

- визначення кола суттєвих ознак, якими детерміновано відмінності між поняттями «шкода» та «збиток» у працях вітчизняних дослідників;
- розроблення підходу до систематизації понять «шкода» та «збиток».

Виклад основного матеріалу дослідження

З лексичної точки зору поняття «шкода», «збиток», «втрати» є спорідненими. Природно, що саме з причини смислової ідентичності на побутовому рівні трапляються випадки їх ототожнення і в законотворчій площині. Разом з тим, правозастосовна практика вказує на те, що сприймати ці поняття як ідентичні – не варто [11], більше того, це є неприйнятним, на що звертають увагу Т.Є. Крисань, Т.М. Підлубна, А.Г. Ярема [2; 3; 4]. Ми приєднуємося до науковців, які вважають, що це зумовлено як поверхневим ставленням законодавця до власне вітчизняної юридичної термінології, так і відсутністю відповідних термінологічних уніфікацій у багатьох правових категоріях і конструкціях.

Так, у діючому законодавстві зміст поняття «збиток» і його структурні елементи тлумачаться по-різному: у нормі ст. 9 Закону України «Про страхування» [5] розрізняються «прямі» та «непрямі збитки», але при цьому не наводяться визначення цих понять. Звернемося до ст. 988 ЦКУ «Обов'язки страховика» – в абз. 3 пп. 3 п.1 використано термін «реальні збитки», який згідно з нормою пп. 1 п. 2 ст. 22 ЦКУ ототожнюється з втратами, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила, або мусить зробити для відновлення порушеного права [6]. Таким чином, залишається простір для вільних тлумачень:

- реальні збитки ототожнюються з прямими збитками, а непрямі – з витратами, які особа зробила або мусить зробити для відновлення порушеного права;
- структура реальних збитків містить і

прямі, і непрямі збитки – і в такому разі виникає колізія норм, оскільки обмеження права застрахованої особи на отримання компенсації в розмірі, передбаченому законодавством, має наслідком визнання нікчемним укладеного правочину.

Тому очевидним є те, що для ефективної та однозначної правозастосовної практики підхід до визначення дефініції та структури збитків повинен бути однаковим. Розглянутий приклад не є одиничним: натомість у нормі ст. 924 ЦКУ використано термін «фактична шкода», нормами ст. 40 Закону України «Про телекомунікації» [7] вводяться поняття «фактичні збитки» та «втрачена вигода».

У низці випадків законодавець не використовує розумно термін «збитки», а вказує на обов'язок відшкодувати «витрати» (ч. 2 ст. 307; ч. 1 ст. 308; ч. 6 ст. 6; ч. 3 ст. 1147; ч. 2 ст. 1149; ч. 2 ст. 1152; ч. 1 ст. 1153; ч. 1 ст. 1160 ЦКУ). При цьому законодавчі положення формулюються вкрай недбало. Тому в межах дванадцяти статей Цивільного кодексу України (1149-1160) використовуються терміни «реальні витрати» (ч. 2 ст. 1149 ЦКУ), «витрати» (ч. 2 ст. 1152 ЦКУ), «фактично зроблені витрати» (ч. 1 ст. 1160 ЦКУ). Таке розмаїття термінології є нічим не виправданим. Тому в ч. 2 ст. 1149 ЦКУ та ч. 1 ст. 1160 ЦКУ доцільно було б використовувати термін «витрати», а слова «реальні», «фактично зроблені» з ч. 2 ст. 1149 ЦКУ і ч. 1 ст. 1160 ЦКУ слід вилучити [4, с. 111].

На нашу думку, у юридичній практиці використання понять «шкода» та «збитки» варто відокремлювати, оскільки вони відрізняються за смисловим навантаженням, проте й тут норми вітчизняного законодавства не дають можливості чітко обґрунтувати підстави такого розмежування. Натомість нормою ст. 225 Господарського кодексу України (далі – ГКУ) «Склад та розмір відшкодування збитків» до їх складу включено матеріальну компенсацію моральної шкоди [8], у ст. 22 ЦКУ «Відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди» їх дефініцію визначено через:

- втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусять зробити для відновлення свого порушеного права;

- доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

У нормах ст. 23 ЦКУ поняття «моральна шкода» розглядається окремо. У п. 4 цієї ж статті законодавець визначає, що моральна шкода відшкодовується незалежно від майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню, та не пов'язана з розміром цього відшкодування [6].

Необхідно звернути увагу також на те, що в ч. 1 ст. 225 ГКУ до структури збитків віднесено додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо), понесені стороною, яка зазнала збитків унаслідок порушення зобов'язання другою стороною [8]. На нашу думку, лише частково ця норма співвідноситься з поняттям «відновлення прав», передбаченим у ст. 22 ЦКУ. Узагалі, питання відшкодування збитків, які є похідними – тобто такими, що сталися внаслідок обмеження цивільних прав особи – роз'яснено в чинному законодавстві, на нашу думку, не достатньо повно.

Так, у ст. 22 ЦКУ йдеться про упущену вигоду, а в ст. 224, 225 ГКУ – про недержаний доходи, втрачену вигоду, недержаний прибуток. Положення ст. 22 ЦКУ дозволяють особі вимагати відшкодування витрат, фактично вже нею понесених, та присудження коштів для покриття майбутніх витрат для виправлення недоліків речі, її ремонту тощо. Натомість норми ГКУ не дають гарантій відшкодування збитків у формі майбутніх витрат на відновлення порушеного права, адже ч. 2 ст. 224 ГКУ дозволяє стягувати з порушника лише ті витрати, які «зроблені управненою стороною» [9, с. 198].

З цього приводу привертає увагу точка зору А.В. Янчука, який вважає, що між положеннями ЦКУ про відшкодування упущеної вигоди та положеннями ГКУ про

відшкодування втраченої вигоди присутня колізія: у разі настання упущеної вигоди у суб'єкта господарювання внаслідок порушення прав, що не належать до господарського зобов'язання, такі втрати повинні відшкодовуватися за правилами ЦКУ, оскільки ГКУ не містить правил відшкодування позадоговірної шкоди. У такому разі відшкодуванню підлягає упущена вигода (неодержаний дохід). У разі настання таких саме втрат у суб'єкта господарювання, але внаслідок порушення господарського зобов'язання, відшкодуванню підлягає втрачена вигода (неодержаний прибуток). Таким чином, залежно від виду порушеного приватного права відшкодуванню підлягає або дохід, або прибуток, що не відповідає принципам розумності та справедливості [10, с. 16].

У зв'язку з тим, що положення ст. 224 ГКУ розраховані на регулювання господарських зобов'язальних правовідносин, які переважно є водночас і цивільно-правовими, ми приєднуємося до думки науковців, які вважають, що в Господарському та Цивільному кодексах поняття та зміст збитків повинні визначатися однаково [11].

Розглянемо можливості систематизації цих понять. У зв'язку з відсутністю чіткого нормативного регулювання в наукових джерелах пропонуються аргументи щодо матеріальних і нематеріальних ознак розмежування вказаних понять. Так, ще в працях радянських юристів В.О. Тархова та Г.М. Белякової [12; 13] збитки та шкода розглядалися як синоніми, об'єднані родовими ознаками: вартісним виразом, матеріальною формою, негативними матеріальними наслідками для сторони.

Дещо пізніше В.Т. Смірнов і А.О. Собчак [14] стверджували, що значення шкоди в деліктних зобов'язаннях визначається цільовим призначенням, яке включає усунення майнових наслідків правопорушення, відновлення майнової сфери потерпілого у вигляді, який вона мала до заподіяння йому шкоди. Досягнення цієї мети відбудеться в тому разі, якщо заподіяна шкода буде відшкодована в повному обся-

зі. Тому шкода в деліктних зобов'язаннях є не лише обов'язковою умовою відповідальності, а й виступає як її міра.

Більшість сучасних українських науковців головними ознаками розмежування «шкоди» та «збитків» визнають обов'язково матеріальну природу останнього поняття. Так, В.О. Джуган вважає, що поняття «шкода» є ширшим за обсягом, ніж «збитки», оскільки охоплює не лише ті негативні наслідки правопорушення, які можуть бути обчислені як збитки, а й немайнову (моральну) шкоду, яка не має вартісного еквівалента [15, с. 127].

Схожої точки зору дотримуються І.І. Митрофанов і Т.В. Гайкова, які вважають, що поняття «шкода» в законодавстві України є ширшим за поняття «збитки», оскільки перша може бути відшкодована і в грошовій формі, і в натурі, а збитки – лише в грошовій формі, тобто шкода завжди включає в себе збитки [9, с. 198].

Розширене тлумачення співвідношення понять «шкода» та «збиток» знаходимо в праці А.В. Янчука. На думку дослідника, шкодою, що підлягає відшкодуванню за рахунок третьої особи, є припинення існування блага особи, чи повна або часткова

втрата благом придатності до задоволення інтересу особи (втрата благом цінності) так, як благо було придатне його задоволення до протиправного впливу на нього, або іншого порушення суб'єктивного права особи. У свою чергу, збитки є грошовим виразом матеріальної шкоди та можуть становити вартість матеріального блага, існування якого припинено, вартість матеріального блага, яке неодмінно буде втрачено, вартість втраченої матеріальним благом цінності, вартість матеріального блага, можливість набуття якого втрачена, та вартість інших втрачених майнових благ, що охоплюються визначенням шкоди [10, с. 14-15].

Вивчення вищенаведених підходів дає нам змогу сформулювати загальне бачення співвідношення категорій «шкода» та «збиток», у якому, на нашу думку, враховано кращі сторони розроблених на сьогодні підходів (рис. 1).

Звертаємо увагу на те, що принциповим моментом запропонованої моделі є визначення відшкодування шкоди як нематеріальної або натуральної оцінки обмеження прав чи інтересів особи (у тому числі майнових). Перевагою такого під-

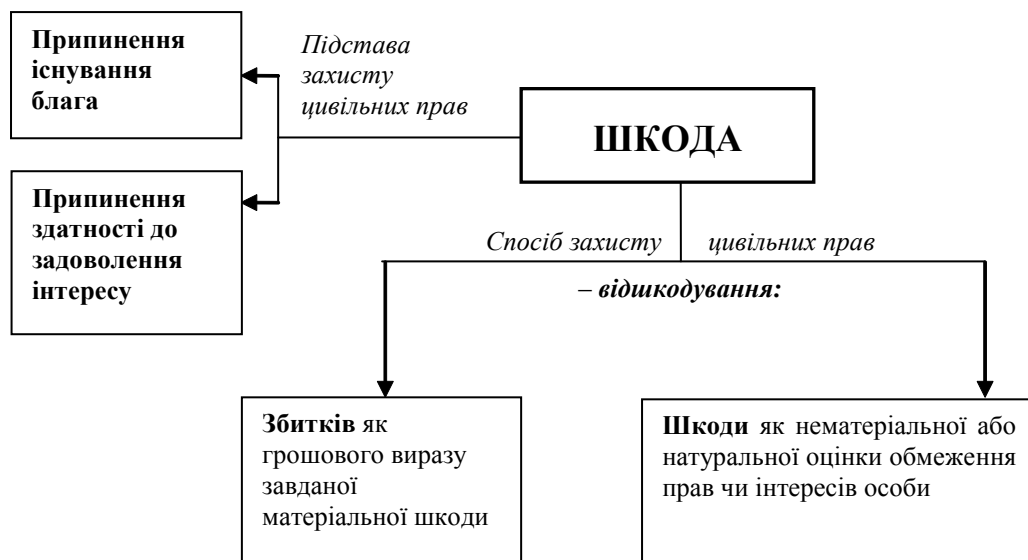

Рис. 1. Перспективна модель співвідношення понять «шкода» та «збиток» у цивільному праві України

Джерело: власна розробка

ходу є принципове розмежування *збитків* (які полягають у зникненні речі або втраті нею споживчих властивостей, що унеможливує її подальше використання, продаж тощо), компенсованих згідно з оціненою вартістю – з одного боку, та потенційних матеріальних втрат, які особа понесла, або може понести, внаслідок обмеження її цивільних прав – з іншого боку. У такому разі обсяг відшкодування оцінюється індивідуально в кожному випадку і це на методологічному рівні не пов'язується з практичними труднощами, що виникають під час визначення класичних елементів збитків у різних сферах цивільних правовідносин.

У нормах ЦКУ передбачено можливість витрат, опосередковано пов'язаних із припиненням існування блага чи припиненням здатності до задоволення інтересу, проте для того, щоб запобігти зловживанням, не визначено механізмів оцінки їх розміру. Передбачається, що оцінку суми майбутніх витрат у конкретному випадку виконуватиме суд, у провадженні якого перебуватиме справа. На нашу думку, таке рішення є універсальним, оскільки дає змогу розв'язати суперечність, на яку вказує Т.М. Підлубна – майбутні витрати не можуть відноситися до вже завданих збитків, оскільки практика зустрічається з труднощами при визначенні крайньої межі упущеної вигоди [3]. Варто визнати, що потенційно в різних сферах суспільних цивільних правовідносин ця межа повинна бути встановлена по-різному. Наприклад:

- в інтелектуальному праві – з моменту припинення правопорушення, яким можуть бути: а) несанкціоноване використання торгової марки; б) припинення реалізації контрафактної продукції; в) оцінка ринкової вартості контрафактної продукції;

- у комерції – з моменту відновлення майнового стану боржника, який дає змогу продовжувати фінансово-господарську діяльність. У такому разі упущена вигода визначається як сума планового прибутку за період «простою»;

- у цивільних правовідносинах – з моменту обмеження права чи інтересу особи;
- у трудових відносинах – від моменту обмеження права до кінця дії трудового договору, або ж набрання чинності законними підставами для припинення трудових відносин.

Отже, залежно від виду правовідносин (цивільних, трудових, господарських) повинен визначатися механізм та ознаки оцінки завданих збитків, і тому ми вважаємо, що практично невиправданими є спроби підвести вищезгадані категорії під один знаменник.

Висновки

Первісне тлумачення категорії «збитки» не виходить за межі майнових втрат, яких зазнає власник унаслідок неправомірних дій іншої особи. Така постановка питання має наслідком принциповий момент – визначення порядку відшкодування цих збитків. У сучасному законодавстві це твердження набуло особливого розвитку, оскільки такий захід відповідальності застосовується для вирішення і майнових, і немайнових спорів. В одній групі норм поняття «збитки» використовується для охорони майнового інтересу учасника відносин – «кредитора». В іншій групі норм відшкодування збитків є санкцією, яка попереджує протиправну поведінку суб'єкта. Також варто згадати про економічний зміст поняття «збитки»: у цьому разі констатується отримання негативних результатів за підсумками комерційної діяльності суб'єкта господарювання. У трудових відносинах категорію «відшкодування збитків» розширено таким чином: матеріально відповідальна особа зобов'язується відшкодувати збитки, понесені підприємством через бездіяльність або неналежне виконання посадових обов'язків. Шкода є родовим поняттям, що складається з майнової та немайнової (моральної) шкоди. Грошове вираження майнової шкоди називається збитками. За чинним цивільним законодавством України збитки поділяються на реальні збитки та упущену вигоду.

Література

1. Лист Вищого Господарського суду України від 1 січня 2009 р. «Про результати вивчення та узагальнення судової практики вирішення господарськими судами спорів, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища» // Вісник господарського судочинства. – 2009. – № 3. – Ст. 20-48.
2. Крисань Т.Є. Збитки як категорія цивільного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Т.Є. Крисань. – Одеса, 2008. – 20 с.
3. Підлубна Т.М. Відшкодування збитків : теоретичні проблеми розуміння у сфері захисту цивільних прав та інтересів / Т.М. Підлубна // Держава і право. – 2010. – № 48. – С. 351-357.
4. Ярема А.Г. Захист права на відшкодування збитків / А.Г. Ярема // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И. Вернадского. – 2009. – № 2. – С. 108-115.
5. Закон України «Про страхування» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал : [сайт] / Законодавство України. – 2013. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/85/96-vr/> (18.02.2013). – Назва з екрану.
6. Цивільний кодекс України [текст] : зі змінами та допов. станом на 5 жовтня 2012 р. : (відповідає офіц. текстові). – К. : Правова єдність, 2012. – 344 с.
7. Закон України «Про телекомунікації» [Електронний ресурс] // Верховна Рада України : офіційний веб-портал : [сайт] / Законодавство України. – 2013. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1280-15> (18.02.2013). – Назва з екрану.
8. Господарський кодекс України. Станом на 1 вересня 2012 р. [текст] : відповідає офіційному текстові. – Харків : Одиссей, 2012. – 184 с.
9. Митрофанов І.І. «Шкода» та «збитки» : співвідношення понять / І.І. Митрофанов, Т.В. Гайкова // Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського. – 2012. – № 3. – С. 196-200.
10. Янчук А.В. Відшкодування збитків як спосіб захисту цивільних прав та інтересів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А.В. Янчук. – К., 2011. – 22 с.
11. Подколзін І.В. Збитки та їх відшкодування в договірному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 / І.В. Подколзін. – К., 2010. – 20 с.
12. Белякова А.М. Имущественная ответственность за причинение вреда / А.М. Белякова. – М. : Юридическая литература, 1979. – 112 с.
13. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву / В.А. Тархов. – Саратов : Издательство Саратовского университета, 1973. – 456 с.
14. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве : учебное пособие / В.Т. Смирнов, А.А. Собчак. – Л. : ЛГУ, 1983. – 152 с.
15. Джуган В.О. Цивільно-правова відповідальність за порушення водного законодавства України / В.О. Джуган // Прикарпатський юридичний вісник. – 2012. – № 2. – С. 122-135.

Розділ 3

Трудове право; право соціального забезпечення. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право

Відпустка як різновид часу відпочинку в міжнародних і вітчизняних нормативно-правових актах

О.І. Коваленко
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільно-правових дисциплін,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

О.Є. Крисюк
студентка,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

У статті досліджено існуючі види відпусток як різновиду часу відпочинку, їх законодавче підґрунтя та співвідношення з міжнародними нормативно-правовими актами. Запропоновані визначення понять кожного виду відпусток можуть бути застосовані в процесі розроблення проекту Трудового кодексу України.

В статье исследованы существующие виды отпусков как разновидность времени отдыха, их законодательное основание и соотношение с международными нормативно-правовыми актами. Предложенные определения понятий каждого вида отпуска могут быть использованы при разработке проекта Трудового кодекса Украины.

This article researches the existing types of vacations as a form of the leisure time, their legal basic and correlation with the international legal acts. Propositions that were made for definition of each type of vacation, can be used in draft of the Labour Code of Ukraine.

Ключові слова: щорічна основна відпустка, щорічна додаткова відпустка, оплачувана учбова відпустка, додаткова відпустка у зв'язку з навчанням, творча відпустка, соціальна відпустка, відпустка без збереження заробітної плати.

Постановка проблеми

Актуальність теми полягає в тому, що дослідження й аналіз соціально-трудових

відносин є однією зі складових формування стабільної ринкової економіки та поліпшення добробуту населення. Складні

процеси реформування правової системи України відбуваються і в трудовому праві, оскільки прийняття нового Трудового кодексу України повинно сприяти захисту прав людини у сфері праці, а його норми – відповідати реаліям сучасного життя та враховувати загальноєвропейські тенденції стосовно гармонізації трудових правовідносин, що зумовлює приведення національного законодавства у відповідність до законодавства Європейського Співтовариства.

Нормативно-правова база про відпустки складається з низки законів і підзаконних актів, що утруднює їх застосування. Прийнятим від 15 листопада 1996 р. Верховною Радою України законом «Про відпустки» [2] було встановлено державні гарантії права на відпустки, визначено умови, тривалість і порядок надання їх працівникам для відновлення працездатності, зміцнення здоров'я, а також для виховання дітей, задоволення власних життєво важливих потреб та інтересів, всебічного розвитку особи. Водночас вказаний закон певною мірою «кодифікував» розрізнені нормативні акти та чітко визначив види відпусток, коло суб'єктів, які можуть скористатися правом на відпустку, порядок надання, поділу відпустки на частини тощо [1].

Прийняття Закону України «Про відпустки» можна назвати прогресивним кроком у формуванні українського трудового законодавства, оскільки новий закон увібрав у себе прогресивні положення міжнародно-правових актів, зокрема, конвенцій і рекомендацій Міжнародної організації праці (далі – МОП) щодо набуття права на відпустку, її тривалості тощо.

Слід зазначити, що вказаний закон не вирішує всіх проблем у правовому регулюванні відпусток і містить ряд недоліків, які необхідно усунути. Зокрема, у ньому не визначено правові дефініції, що на практиці призводить до неоднозначного розуміння того чи іншого виду відпустки. У зв'язку з цим існують суперечності навіть в існуючій нормативно-правовій базі стосовно однозначного вживання термі-

нів і визначення тривалості відпустки.

Актуальність проведення цього дослідження полягає у вирішенні проблем, що виникають у процесі застосування норм законодавства про відпустки.

Однією з важливих проблем, яка вимагає свого вирішення, є приведення законодавства України про відпустки у відповідність до міжнародних стандартів, зокрема, передбачених у конвенціях і рекомендаціях МОП.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблемами відпусток переважно займалися М.Г. Александров, Л.Я. Гінцбург, Р.З. Лівшиць, В.В. Глазирін, Ю.М. Коршунов, В.І. Нікітинський, Ю.П. Орловський, О.І. Ставцева та інші.

У науці трудового права ці питання знайшли своє відображення й у працях українських учених: Н.Б. Болотіної, В.С. Венедиктова, В.М. Венедиктової, Г.С. Гончарової, С.В. Дрижчаної, В.В. Жернакова, І.В. Зуба, Д.О. Карпенка, А.Р. Мацюка, О.І. Процевського, В.Г. Ротаня, В.С. Стичинського, Г.І. Чанишевої та інших.

Науково-теоретичною базою є праці з питань загальної теорії держави та права, логіки, різних галузей права, особливо трудового. Конкретні проблеми аналізувалися з урахуванням положень, викладених у роботах вітчизняних і зарубіжних учених, що присвячені відповідним проблемам.

Основні положення та висновки статті ґрунтуються на нормах Конституції України, аналізі чинного трудового законодавства, особливостях його застосування на практиці, нормах зарубіжного законодавства, конвенціях і рекомендаціях МОП.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Подальшого розроблення потребує визначення правових дефініцій видів відпусток та їх диференціація. Важливим є внесення пропозицій на основі дослідження до чинних нормативно-правових актів, що регулюють трудові відносини, та проекту Трудового кодексу України.

Формулювання цілей статті

Мета дослідження полягає в тому, щоб із урахуванням досягнень науки трудового права, узагальнення правозастосовної практики, вітчизняного та зарубіжного досвіду розробити концептуальні напрями правового регулювання відпусток, визначити правові дефініції в умовах побудови демократичної правової держави та розвитку ринкових відносин.

Отже, вибір теми дослідження зумовлений недостатньою розробленістю питань категорійного апарату відпусток у науці трудового права та чинному законодавстві, необхідністю класифікації відпусток та існуючими недоліками при реалізації права на відпустку. Вирішення цих проблем сприятиме кодифікації трудового законодавства та однозначному застосуванню його норм на практиці.

Виклад основного матеріалу дослідження

Право на відпочинок є одним із основоположних прав людини і громадянина. У національному законодавстві це положення знайшло своє відображення у статті 45 Конституції України [3] та Законі України «Про відпустки». Таким чином, принцип «право на відпочинок» займає суттєве місце в системі принципів сучасного трудового права, а відпустка є одним зі способів його реалізації. Удосконалення правового регулювання відпусток набуває особливої актуальності на сучасному етапі, що обумовлено певними порушеннями права працівника на відпочинок у процесі надання йому відпустки.

Міжнародні норми здійснюють вплив на трудове законодавство України шляхом безпосереднього застосування міжнародних актів після їх ратифікації Верховною Радою України; включення міжнародних норм у текст законів; урахування загальних принципів, передбачених міжнародними актами, у законодавстві України.

Діяльність МОП сприяла створенню міжнародного трудового права, яке має незаперечний вплив на європейське трудове право. Ратифіковані конвенції МОП ста-

ють частиною національного законодавства, проводяться наукові розробки щодо узгодження з ними норм Кодексу Законів про працю України та інших законодавчих актів у галузі праці.

Проаналізувавши основні положення таких конвенцій МОП, як Конвенція про щорічні оплачувані відпустки № 52 [4], Конвенція про оплачувані відпустки № 132 [5], Конвенція про оплачувані учбові відпустки № 140 [6], було зроблено такі висновки:

1. Підставами для набуття права на відпустку відповідно до ст. 2 Конвенції № 52 є безперервна робота протягом року. До щорічної відпустки не включаються офіційні та національні свята, перерви в роботі через хворобу; тривалість щорічної оплачуваної відпустки збільшується залежно від стажу роботи.

Суттєвими ознаками відпустки відповідно до ст. 3 вказаної конвенції є: перерва в роботі на певний проміжок часу, не враховуючи відсутності на роботі через хворобу та святкові дні, безперервна робота протягом року, виплата звичайної винагороди, що передбачається національним законодавством, або винагороди, визначеної в колективному договорі. Метою таких відпусток є надання працівникам можливості відпочинку, дозвілля та розвитку своїх нахилів і здібностей, відновлення фізичних і духовних сил.

2. Оскільки положення Конвенції № 52 частково застаріли, Україна ратифікувала Конвенцію про оплачувані відпустки № 132 1970 р., яка враховує розвиток міжнародного законодавства в період після Другої світової війни.

Відповідно до ст. 3 Конвенції № 132 кожна особа, до якої застосовується вказана конвенція, має право на щорічну оплачувану відпустку встановленої мінімальної тривалості, яка не повинна бути меншою, ніж три робочі тижні за один рік роботи. Таким чином, тривалість відпустки, порівняно з нормами Конвенції № 52, збільшена.

3. Ще один вид відпустки, передбачений у національному законодавстві, описаний

у ратифікованій Конвенції про оплачувані учбові відпустки № 140, у якій термін «оплачувана учбова відпустка» означає відпустку, що надається працівникові з метою навчання на визначений період у робочий час із виплатою відповідної грошової допомоги. У національному трудовому законодавстві застосовується поняття «додаткова відпустка у зв'язку з навчанням».

Національне трудове законодавство при встановленні гарантій права на відпустку, визначенні умов, тривалості та порядку їх надання працівникам, безперечно, враховує всі вищеописані міжнародні норми, крім того, охоплює майже всі категорії працівників, про що свідчить наступний аналіз двох основних нормативних актів, що регулюють такий елемент трудових правовідносин, як відпустка: Кодекс Законів про працю України [7] (далі – КЗпП України) та Закон України «Про відпустки».

Так, КЗпП України від 10 грудня 1971 р. із наступними змінами та доповненнями закріплено таку диференціацію відпусток:

1. Щорічна відпустка (основна).
2. Щорічна додаткова відпустка:
 - за роботу в шкідливих і важких умовах праці;
 - за особливий характер праці;
 - в інших випадках, передбачених законодавством.
3. Творча відпустка.
4. Відпустка у зв'язку з вагітністю, пологами і для догляду за дитиною.
5. Відпустка жінкам, які всиновили дітей.
6. Додаткова відпустка працівникам, які мають дітей.
7. Відпустки працівникам віком до вісімнадцяти років.
8. Додаткова відпустка у зв'язку з навчанням у середніх закладах освіти.
9. Додаткова відпустка у зв'язку з навчанням у професійно-технічних закладах освіти.
10. Відпустка без збереження заробітної плати працівникам, допущеним до вступних іспитів у вищі заклади освіти.
11. Додаткова відпустка у зв'язку з на-

вчанням у вищих закладах освіти та аспірантурі.

Законом України «Про відпустки» встановлюються такі види відпусток:

1. Щорічні відпустки:
 - основна;
 - додаткова за роботу в шкідливих та важких умовах праці;
 - додаткова за особливий характер праці;
 - інші додаткові відпустки, передбачені законодавством.
2. Додаткові відпустки у зв'язку з навчанням.
3. Творча відпустка.
4. Відпустка для підготовки та участі в змаганнях.
5. Соціальні відпустки:
 - відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами;
 - відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;
 - відпустка у зв'язку з усиновленням дитини;
 - додаткова відпустка працівникам, які мають дітей.
6. Відпустки без збереження заробітної плати.

Слід зазначити, що Закон України «Про відпустки» деталізував і доповнив види відпусток для працівників. Якщо у КЗпП України всі види відпусток розрізнені, містяться в різних розділах і немає єдиної узагальнюючої статті та класифікації відпусток, то в Законі України «Про відпустки» – це стаття 4: «Види відпусток».

Ратифіковані міжнародно-правові акти та нормативно-правові акти України між собою не конфліктують. Трудове законодавство нашої країни включає в себе міжнародні норми, що впливає з таких понять, як «щорічна відпустка», «відпустка у зв'язку з навчанням».

Більше колізій виникає в чинному трудовому законодавстві, оскільки немає єдиної чіткої диференціації відпусток у інституті часу відпочинку.

Вважаємо, що диференціація відпусток за Законом України «Про відпустки» є прийнятною для подальшого застосування

у проекті Трудового кодексу України. Так, виділивши в діючих законодавчих актах шість основних видів відпусток (щорічна, у зв'язку з навчанням, творча, для підготовки та участі в змаганнях, соціальна, без збереження заробітної плати), сформулюємо їх поняття та характеризуємо або, за відсутності, запропонуємо своє тлумачення.

1. Щорічні відпустки.

У Конвенціях МОП немає чіткого визначення поняття «щорічна відпустка» як загального, так і спеціального за підвидами щорічних відпусток, які розкриті у КЗпП України та Законі України «Про відпустки». Тому вважаємо за доцільне в процесі розроблення нового Трудового кодексу України врахувати ці недоліки та пропонуємо свій варіант визначення: «Щорічна відпустка – це вид часу відпочинку працівника, протягом якого не виконуються обов'язки, передбачені трудовим договором (контрактом)».

Поділ щорічної відпустки на основну та додаткову, насамперед, надає кількісну та якісну характеристику роботи працівника. Так, для «звичайного» працівника передбачена щорічна основна відпустка тривалістю не менше 24 календарних днів, що не суперечить конвенціям МОП [4; 5]. Існує низка нормативно-правових актів України, якими передбачено тривалість щорічної основної відпустки. Так, ч. 6 ст. 6 Закону України «Про відпустки» для науково-педагогічних працівників передбачено щорічну основну відпустку у 56 календарних днів; ч. 4 ст. 37 Закону України «Про статус народного депутата» для народних депутатів – 45 календарних днів [8].

Щорічна додаткова відпустка – це відпустка, яка передбачає збільшення щорічної основної відпустки, залежно від умов, характеру праці тощо. Наприклад, п. 2 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про відпустки» для працівників з ненормованим робочим днем – це 7 календарних днів.

Слід зазначити, що загальна тривалість щорічної основної та додаткової відпусток не може перевищувати 59 календарних

днів, а для працівників, зайнятих на підземних гірничих роботах, – 69 календарних днів [9].

2. Додаткові відпустки у зв'язку з навчанням.

Стаття 1 Конвенції № 140 надає таке визначення поняття вказаної відпустки: «Відпустка, яка надається працівникові з метою навчання на визначений період у робочий час з виплатою відповідної грошової допомоги». Таке формулювання є доцільним і чітко визначає поняття та мету відпустки у зв'язку з навчанням.

Розрізняють такі підвиди додаткових відпусток у зв'язку з навчанням:

1) відпустка у зв'язку з навчанням у середніх навчальних закладах;

2) відпустка у зв'язку з навчанням у професійно-технічних навчальних закладах;

3) відпустка у зв'язку з навчанням у вищих навчальних закладах, навчальних закладах післядипломної освіти та аспірантурі. Розділення такого виду відпусток на здобуття різних рівнів освіти є доцільним, але слід передбачити, що в період переходу України на Болонську систему освіти може в майбутньому поступово зникнути такий підвид відпустки, як відпустка у зв'язку з навчанням у професійно-технічних навчальних закладах;

4) відпустка у зв'язку з профспілковим навчанням. Такий підвид, на нашу думку, потребує не тільки надання чіткого визначення поняття вказаної відпустки, а й реформування всього інституту професійних спілок і приведення його у відповідність до реалій сучасного життя.

3. Творча відпустка.

Споріднена з відпусткою у зв'язку з навчанням, але відрізняється колом суб'єктів, для яких передбачена. Ідеться, як правило, про осіб, які вже здобули вищу освіту та працюють у науковій сфері.

4. Відпустка для підготовки та участі в змаганнях.

Відрізняється від попередніх двох підвидів відпусток, оскільки це не відпустка з метою навчання, скоріше, «відпустка для здобуття практичних навичок та досвіду,

які застосовуються для представлення та визнання держави на національному та міжнародному рівнях».

5. Соціальні відпустки.

Розрізняють такі види соціальних відпусток:

1) відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами;

2) відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку;

3) відпустка у зв'язку з усиновленням дитини;

4) додаткова відпустка працівникам, які мають дітей;

Якщо КЗпП України не давав узагальнюючої назви таким видам відпусток і виділяв ці відпустки у Главі XII. «Праця жінок», то Закон України «Про відпустки» чітко виділив їх у окремий розділ. Ще однією характерною рисою є те, що такі відпустки, як правило, могли використовувати тільки жінки, і лише з прийняттям відповідних змін та доповнень це право можуть використати інші особи відповідно до чинного законодавства.

Пропонується таке визначення поняття «соціальна відпустка» – це час відпочинку, який надається працівникам для створення сприятливих умов для материнства, догляду та виховання дітей».

6. Відпустки без збереження заробітної плати.

Характерним для такого виду відпусток є те, що це час відпочинку, який надається працівникам або в обов'язковому порядку за бажанням працівника, або за угодою сторін (роботодавця та працівника), та не оплачується.

Висновки

В умовах становлення ринкових відносин в Україні виникла необхідність проведення радикальної реформи трудового законодавства. В останні роки було внесено істотні зміни та доповнення до КЗпП України, прийнято важливі законодавчі акти. Найближчим часом планується прийняття нових законів, зокрема Трудового кодексу України. Це не виключає необхідності розроблення концепції розвитку трудового законодавства держави в умовах

формування ринкових відносин.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що обґрунтовується низка понять, концептуальних у теоретичному плані та важливих для юридичної практики положень і висновків, а саме:

1. Визначено місце відпустки в системі трудових правовідносин. До основного індивідуального трудового правовідношення необхідно віднести щорічну відпустку, до суміжних правовідносин – додаткову відпустку у зв'язку з навчанням, творчу відпустку, соціальну відпустку. Відпустку без збереження заробітної плати можна відносити як до основного, так і до суміжних індивідуальних трудових правовідносин.

2. Внесено пропозиції щодо визначення понять: «щорічна основна відпустка», «щорічна додаткова відпустка», «творча відпустка», «соціальна відпустка», «відпустка без збереження заробітної плати».

3. Сформульовано доцільність приведення норм національного законодавства у відповідність із конвенціями МОП [4; 5; 6].

Питання правового регулювання відпусток актуальне не тільки для України, а й для світового співтовариства, оскільки це одна зі складових частин захисту трудових прав працівників. Практичне застосування нормативних актів часто призводить до низки проблем, спричинених тим, що в Україні, по-перше, нестабільна соціально-економічна ситуація, по-друге, норми закону можуть неправильно застосовуватись або сам закон є недосконалим, зокрема нечітко визначено поняття «відпустка», «основна відпустка», «додаткова відпустка» тощо. Теж саме можна сказати і про види відпусток, врегульовані ст. 4 Закону України «Про відпустки», або про поняття «мінімальна відпустка», якому вказаний закон не дає визначення. Тому необхідно дослідити деякі міжнародно-правові акти з метою формулювання дефінітивних норм відпусток і визначити особливості їх окремих видів.

4. Проаналізувавши міжнародно-правові норми та національне законодавство,

проведено диференціацію відпусток:

1) щорічні відпустки: основна відпустка; додаткова за роботу в шкідливих та важких умовах праці; додаткова за особливий характер праці; інші додаткові відпустки, передбачені законом;

2) додаткові відпустки у зв'язку з навчанням;

3) творча відпустка;

4) відпустка для підготовки та участі в змаганнях;

5) соціальні відпустки: відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами; відпустка для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; відпустка у зв'язку з усиновленням дитини; додаткова відпустка працівникам, які мають дітей;

6) відпустки без збереження заробітної плати.

Практичне значення одержаних резуль-

татів спрямоване на подальше розроблення концептуальних засад правового регулювання відпусток. На практиці викладені положення можуть бути використані в науковій сфері при написанні монографій, наукових статей; для подальшого дослідження проблемних питань відпусток; у правотворчій сфері висновки та пропозиції можуть бути використані для вдосконалення чинного трудового законодавства, зокрема, при розробленні нового Трудового кодексу України та внесенні змін і доповнень до Закону України «Про відпустки»; у навчальному процесі положення та висновки можуть бути використані в процесі викладання та вивчення курсу «Трудове право», для написання підручників і навчальних посібників, а також для вдосконалення практики застосування законодавства про відпустки.

Література

1. *Гарашенко Л.П.* Правове регулювання відпусток за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 / Л.П. Гарашенко. – К., 2002. – С. 21-23.
2. Закон України «Про відпустки» від 15 листопада 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 2. – Ст. 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/>
3. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
4. Конвенція МОП про щорічні оплачувані відпустки № 52 від 24 червня 1936 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_003
5. Конвенція МОП про оплачувані відпустки № 132 (переглянута в 1970 р.) (укр., рос.) від 24 червня 1970 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/993_022
6. Конвенція МОП про оплачувані учбові відпустки № 140 від 24 червня 1974 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/993_261
7. Кодекс законів про працю від 10 грудня 1971 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1971. – Додаток до № 50. – Ст. 375 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/322-08>
8. Закон України «Про статус народного депутата» від 17 листопада 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 3. – Ст. 17. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2790-12>
9. *Сташків Т., Рожнов В.* Усе про відпустки / Т. Сташків, В. Рожнов // Довідник кадровика. – К., 2010. – № 2. – С. 72-81.

Проблеми захисту підприємництва в адміністративному судочинстві

В.П. Пономарьов

кандидат юридичних наук,
доцент, заслужений юрист,
доцент кафедри
конституційного,
адміністративного та
міжнародного права,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті викладено, що на сьогодні в Україні, як і до створення адміністративних судів, залишається невирішеною проблема судового захисту підприємців у сфері публічно-правових відносин від неправомірних дій суб'єктів владних повноважень. Аналізується практика та законодавство про охорону прав підприємців, в напрямку запровадження більш досконалого механізму судового захисту підприємців.

В статье изложено, что на сегодня в Украине, как и до создания административных судов, остается нерешенной проблема судебной защиты предпринимателей в сфере публично-правовых отношений от правонарушений действий субъектов властных полномочий. Анализируется практика и законодательство об охране прав предпринимателей, в направлении внедрения более совершенного механизма судебной защиты предпринимателей.

The article stated, that today in Ukraine, as in the creation of administrative courts, remains an unresolved problem of the judicial protection of businessmen in the field of public relations from the illegal actions of authorities. The practice and legislation on the protection of the rights of entrepreneurs, in the direction of introduction of more perfect mechanism of judicial protection of entrepreneurs.

Ключові слова: адміністративне судочинство, адміністративний суд, адміністративний позов, позивач, відповідач.

Постановка проблеми

Проблема забезпечення захисту прав і законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності набула особливої значущості після закріплення в ст. 42 Конституції України права кожної людини на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом. Про захист підприємців від втручання в їхню діяльність державних органів ідеться також у інших статтях. Відповідно до ст. 55 Конституції України [17] кожному, у тому числі підприємцям, «гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб». Крім того, відповідно до ст. 56 конституції «Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями,

діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень».

Однак, як свідчить практика, права підприємців часто порушуються через незаконне втручання в їхню діяльність саме державних органів. Підприємці нерідко безпорадні перед незаконними діями державних органів, особливо органів державної податкової служби та податкової міліції, митних, антимонопольних та інших контролюючих органів, а також органів місцевого самоврядування. Непоодинокими є випадки порушення прав підприємців іншими суб'єктами, що здійснюють владні управлінські функції, у тому числі делеговані чинним законодавством.

Виникла необхідність створення дієвого механізму захисту прав підприємництва. Такий механізм, перш за все, повинен за-

безпечити захист підприємців від свавілля чиновників, оскільки останні наділені значним обсягом владних повноважень і можуть приймати рішення, обов'язкові для виконання. Саме тому потреба контролю за діями виконавчої влади цілком логічно викристалізувалася в ідею створення незалежних адміністративних судів, які є невід'ємним атрибутом сучасної демократичної правової держави та однією з гарантій дотримання законності у сфері публічного управління.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми захисту прав і законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності розглядалися та досліджувалися В. Авер'яновим, В. Стефанюком, Ю. Бітяком, І. Коліушко, Р. Корнутою, Р. Куйбідою, Г. Ткач, О. Янчук і багатьма іншими вітчизняними юристами.

Так, Р. Корнута дійшов висновку, що «відносини, в яких орган державної влади (чи уповноважений представник такого органу) діє з приводу і для реалізації функцій і завдань держави, реалізації її цілей... слід визнати такими, що належать до публічного права»; «стороною конституційних правовідносин щонайменше з одного боку завжди виступає орган державної влади». Ще більш цікавим є таке його твердження: «...діяльність держави, навіть якщо вона правомірно і небезпідставно втручається в права і свободи особи, підлягає контролю щодо її інтенсивності» [5, с. 151- 155]. Посилаючись на Концепцію реформи адміністративного права, В. Авер'янов стверджував, що «тут переважають стандартні радянські і, так би мовити, «неорадянські» підходи і штампи. Зокрема, у супереч цілям згаданої Концепції в підручниках, як правило, не враховується головна спрямованість адміністративного права – на забезпечення прав і свобод людини і громадянина...» При цьому він наголошував на необхідності «створення якісно відмінного від колишнього адміністративно-правового режиму регулювання відносин між державою, її органами та посадовими особами і

громадянами» [2, с. 6-9]. За твердженням Р. Куйбіди, «побудова системи адміністративних судів має забезпечити доступність правосуддя для людини і незалежність від стороннього втручання, особливо від органів виконавчої влади» [6, с. 158]. На думку В. Авер'янова, «громадянин мав би стати в певному сенсі «рівноцінним» учасником стосунків з державою». За його твердженням, «забезпечення подібної «рівноцінності» повинно становити стрижень сучасної адміністративної правотворчості і правозастосування, що потребує «комплексного реформування багатьох інститутів українського адміністративного права» [2, с. 9]. Учений також стверджував, що «створення вітчизняної системи адміністративних судів має сприяти забезпеченню доступності до правосуддя». Ці суди повинні забезпечити «будь-якій особі, права та свободи якої порушені, ефективні засоби правового захисту від органів публічної влади, незалежно від їх рівня», не повинні бути перевантажені справами, мати нетривалий термін розгляду справ тощо [1, с. 399]. Досліджуючи перспективи становлення адміністративного судочинства України, В. Стефанюк позитивно розцінив процес «формування підсистеми спеціалізованих адміністративних судів». Стверджуючи про існуючу в Україні «юридичну нерівність сторін», він заявляв про необхідність при створенні адміністративних судів досягти такої мети: «поставити органи державного управління, органи місцевого самоврядування, посадових і службових осіб в рівні процесуальні умови з громадянами та юридичними особами у разі виникнення між ними правового спору» [3, с. 64]. Стосовно необхідності оновлення змісту українського адміністративного права Г. Ткач стверджувала, що у формуванні фундаментальних принципів адміністративного права європейських держав «провідну роль... відіграли суди» [7, с. 34]. Досліджуючи пріоритети розвитку українського адміністративного права, І. Коліушко акцентував увагу на тому, що «система публічної адміністрації в Україні та її адміністративне право повинні від-

повідати цінностям і принципам, якими керується Європейський Союз, зокрема, принципам верховенства права, законності, відкритості, підконтрольності, пропорційності, процедурної справедливості, своєчасності, професіоналізму та професійної доброчесності, відповідальності тощо» [4, с. 12].

Із набранням чинності з 1 вересня 2005 р. одесом адміністративного судочинства України (далі – КАС України) [18], адміністративне судочинство стало самостійним видом судочинства поряд із конституційним, цивільним, господарським, кримінальним. Адміністративні суди та суди загальної юрисдикції (як адміністративні суди) відповідно до статей 17-18 КАС України почали розглядати адміністративні справи з приводу рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень та інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій, у тому числі на виконання делегованих повноважень. Створення адміністративних судів в Україні є значним позитивним кроком у розвитку держави та суспільства. Адміністративна юстиція в Україні як інститут судового захисту прав підприємців (як фізичних осіб-підприємців, так і засновників юридичних осіб) від порушень з боку влади представлена спеціалізованими адміністративними судами й адміністративним судочинством.

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми

На сьогодні в Україні, як і до створення адміністративних судів, залишається невіршеною проблема судового захисту підприємців (як фізичних осіб-підприємців, так і юридичних) у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів у процесі здійснення ними владних управлінських функцій.

Формування цілей статті

Важливе значення має як реальне здійснення підприємцями своїх прав і вико-

нання обов'язків, а також забезпечення здійснення наданих законодавством можливостей щодо припинення порушень їх прав, відновлення прав, компенсації збитків, заподіяних цими порушеннями. Актуальність захисту прав підприємців зумовлена й тим, що хоча в Україні в цілому створена достатня нормативна база підприємництва та адміністративні суди, проте вони не забезпечують повною мірою поєднання свободи підприємництва та конкуренції з належним захистом прав підприємців. Слабкість і недосконалість правового захисту підприємництва, неповна врегульованість значних його аспектів, неузгодженість нормативних актів негативно впливають на ефективність підприємництва в Україні. Деякі з чинних охоронних правових засобів підприємницької діяльності, у тому числі засоби захисту, недосконалі як у їх визначенні, а також процедури реалізації таких засобів. Це знижує дієвість забезпечення захисту підприємництва та зумовлює необхідність аналізу практики та законодавства про охорону прав підприємців, у тому числі для визначення шляхів його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Проведені дослідження, у тому числі експертне опитування суддів адміністративних судів, виявили фактори, що стримують ефективну реалізацію ідей, закладених в основу процесуальних особливостей адміністративного судочинства [8]. Ці дослідження дали змогу зробити висновок, «що судді ще не набули досвіду і не усвідомили потребу застосовувати у повній мірі принцип офіційності адміністративного процесу. Тому вони формально підходять до оцінки обґрунтованості клопотань позивачів про забезпечення позову», «не всі судді... проявляють активність у зборі доказів та вжитті заходів, як те передбачено принципом офіційності» [18, ч. 4 ст. 11]. Судді не встигають провести розгляд і вирішення справи навіть у 2-місячний строк, тим паче зараз, коли цей строк, зменшений Законом України

«Про судоустрій та статус суддів» від 7 липня 2010 р. [19] до 1 місяця. За висновками дослідників, «очевидно, причина перевищення встановленого законом строку – завантаженість суду справами. Деякі судді прямо вказували на цю умову здійснення судочинства» [8, с. 146]. Судді «при неподанні доказів суб'єктом владних повноважень, вирішують справу на основі наявних доказів, використовують інститут письмового провадження». Лише «незначна частина суддів вказує, що застосовує вимоги до діяльності суб'єктів владних повноважень при вирішенні питання про її правомірність (зокрема, справедливість, розсудливість, добросовісність тощо). Такі судді знають зміст Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [20] та постійно вивчають рішення Європейського суду з прав людини». Але «частина суддів через недостатню імперативність норми частини другої статті 8 Кодексу [18] («урахування судової практики Європейського суду з прав людини») взагалі не вважають за необхідне постійне вивчення рішень цього Суду. Тому незастосування вимог ч. 3 ст. 2 КАС України [18] вони мотивують тим, що достатніми є спеціальні вимоги, закріплені у відповідних законах про діяльність суб'єкта владних повноважень» [8, с. 145]. У наведених дослідженнях вказано справи, які свідчать про невиконання завдань адміністративних судів, що впливають із п. 3 ч. 3 ст. 2 КАС України: «У справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень адміністративні суди перевіряють, чи прийняті (вчинені) вони обґрунтовано, тобто з урахуванням усіх обставин, що мають значення для прийняття рішення». У разі виникнення у суду сумнівів у достовірності таких обставин, суд «має дослідити їх та дати правову оцінку усім рішенням, діям чи бездіяльності, які зачіпають право позивача, що є предметом судового захисту у даній справі» [8, с. 16-17]. Дослідження показали, що інститут «виходу за межі позовних вимог [18, ч. 2 ст. 11] як один із проявів принципу офіційності ви-

користовується судами вкрай рідко» [8, с. 17]. Більше того, суб'єкти владних повноважень інколи звертаються з позовом до адміністративного суду та притягають фізичних (юридичних) осіб як відповідачів у випадках, передбачених підзаконними нормативними актами, а не законами, як того вимагає п. 5 ч. 4 ст. 50 КАС України [8, с. 37]. Тобто, суди відкривають провадження за такими позовами, не враховуючи відсутність у суб'єкта владних повноважень передбаченого законом права на звернення до адміністративного суду [18, п. 4 ч. 1 ст. 17]. Водночас ст. 50 КАС України вказує вичерпний перелік таких можливих звернень суб'єкта владних повноважень [8, с. 38].

Інколи суди на порушення ст. 21 КАС України застосовують процедури адміністративного судочинства для вирішення поряд із публічно-правовим спором (наприклад, між обласною спілкою споживчих товариств і виконавчим комітетом селищної ради про визнання недійсним зобов'язання) також приватного спору, хоча вимога про підтвердження права власності не належить до розгляду в порядку адміністративного судочинства. Відносини між спілками споживчих товариств, між споживчими товариствами не є публічно-правовими [8, с. 41]. Іноді суди відмовляють у задоволенні позову лише через те, що оскаржена дія суб'єкта владних повноважень не спрямована на зміну правового статусу позивача, і не враховують того, що такою дією можуть порушуватись інші права, які має позивач [8, с. 44].

Позовні вимоги про визнання актів перевірки підприємця незаконними окремі суди відмовляються включати до компетенції адміністративних судів. У той час як позовна вимога про визнання протиправним акта контролюючого органу, що складається за результатами перевірки, належить до розгляду в порядку адміністративного судочинства. Однак, установивши відсутність порушення права, свободи чи інтересу позивача з боку суб'єкта владних повноважень, суд відмовляє у задоволенні позову [8, с. 44-45].

У судовій практиці зустрічаються випадки використання судом інституту зустрічного позову, хоча він і не передбачений у КАС. Оскільки суди можуть об'єднувати в одне провадження кілька вимог, що належить розглядати в порядку різного судочинства, тільки в тому разі, коли це прямо передбачено законом (ч. 3 ст. 21 КАС України) [8, с. 46].

Висновки прокоментованих досліджень, наведених у науково-практичному виданні В.Г. Перепелюка [8], в основному збігаються з твердженнями Т.О. Коломоєць [9] та інших юристів. Так, Т.О. Коломоєць справедливо вважає, що важливим принципом в адміністративному судочинстві є принцип офіційності, який обумовлює основні відмінності адміністративного судочинства від цивільного: «Офіційність полягає в активній ролі суду і за своїм змістом обмежує дію принципів змагальності і диспозитивності. Наявність принципу офіційності обумовлена специфікою публічно-правових відносин, яка полягає у тому, що в учасників таких правовідносин, як правило, нерівні можливості». Особливістю адміністративного судочинства вона вважає те, що «у судовому процесі особі протистойть потужний адміністративний апарат. У зв'язку з цим у сторін заздалегідь складаються нерівні вихідні можливості. Щоб збалансувати їх, адміністративний суд повинен відігравати активну роль у судовому процесі з тим, щоб сприяти особі у захисті її прав. Тому адміністративний суд має вжити всіх передбачених законом заходів, щоб порушені владою права були захищені» [9, с. 99]. На нерівні можливості сторін у адміністративному судочинстві вказується в науковому виданні «Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: у двох книгах / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка»: «...певні факти згідно з принципом розподілу влади можуть бути встановлені тільки суб'єктом владних повноважень» [11, с. 132]. Більше того, «органи влади фактично безпідставно, на власний розсуд відмовляють у наданні інформації, відносячи її до інформації з обмеженим досту-

пом...» [11, с. 202]. На заваді отримання доступу до публічної інформації стоять недосконалість нашого законодавства та «ментальність» нашої влади, чиновників, неусвідомлення ними ролі держави, як «публічно-сервісної» структури» [11, с. 206]. Про це також твердить О.І. Миколенко, посилаючись на те, що у юридичному спорі з суб'єктом владних повноважень особа, яка бере участь у справі, не може самостійно надати докази [10, с. 220]. Про це заявляє Н. Писаренко: «Спир, віднесений до адміністративної юрисдикції, виникає, як правило, з відносин між нерівними учасниками» [12].

Із урахуванням викладеного, суть принципу офіційності або об'єктивного дослідження всіх обставин адміністративної справи з боку суду полягає в тому, що адміністративний суд має можливість за власною ініціативою дослідити суть спірних публічно-правових відносин [11, с. 132] і встановити правдивість усіх важливих для прийняття ним рішення фактичних обставин справи [9, с. 99]. Так, Т.О. Коломоєць справедливо стверджує, що адміністративний суд повинен активно підтримувати хід провадження, досліджувати фактичні обставини справи в найбільш повному обсязі. Для цього суд повинен сприяти активній участі учасників провадження в дослідженні фактичних обставин справи та їх з'ясуванні. Вона наголошує на тому, що адміністративний суд, на відміну від суто змагального процесу, де суд оперує виключно тим, на що посилаються сторони, повинен повністю встановити обставини справи, щоб ухвалити справедливе та об'єктивне рішення. І це не дивно, тому що майже завжди судові рішення в адміністративних справах так чи інакше стосуються публічних інтересів. За її твердженням, публічні інтереси не слід змішувати з інтересами державних органів, органів місцевого самоврядування, окремих посадових осіб [9, с. 99]. Зокрема, Т.О. Коломоєць твердить, що «специфіка доказування в адміністративному судочинстві полягає у тому, що у справах про протиправність рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта

владних повноважень обов'язок щодо доведення правомірності свого рішення, дії чи бездіяльності покладається на відповідача, якщо він заперечує проти адміністративного позову [9, с. 94]. Коломоець та інші юристи [11, с. 309] вважають, що в адміністративних справах із урахуванням змісту ч. 2 ст. 71 КАС України запроваджено презумпцію вини відповідача-суб'єкта владних повноважень [9, с. 95, 120-122]. Хоча водночас вони звертають увагу на те, що ч. 3 ст. 2 КАС України «закріпила критерії правомірності дій суб'єкта владних повноважень» [11, с. 117]. Зрозуміло, що, розглядаючи одночасно положення ч. 2 ст. 71 та ч. 4 ст. 11, ч. 3 ст. 2 КАС України, юристи цілком слушно стверджують, що суд «не повинен бути стороннім спостерігачем під час розгляду справи» [9, с. 99; 11, с. 310], оскільки на суд покладено обов'язок вживати передбачені законом заходи, необхідні для всебічного та повного з'ясування обставин у справі, зокрема щодо виявлення та витребування доказів із власної ініціативи [9, с. 95]. Так само на активну роль адміністративного суду, яку він повинен відігравати у процесі, щоб урівноважити нерівні можливості особи й суб'єкта владних повноважень, вказує Н. Писаренко [12].

За твердженням Т.О. Коломоець та інших авторів [11, с. 310], позивач навіть не зобов'язаний давати правову аргументацію своїх вимог. Однак, на їх думку, якщо позивач навів правове обґрунтування своїх вимог, суд не зв'язаний ним і самостійно дає правову оцінку обставинам у справі. З їхніми оцінками та вимогами активної ролі суду в адміністративному судочинстві збігається їх твердження про те, що у функціонуванні адміністративної юстиції в Україні слід враховувати стратегічний курс країни на входження до ЄС, а отже – відповідність національної правової системи визнаним і прийнятим міжнародно-правовим стандартам, одним із яких є адміністративне судочинство [9, с. 22; 11, с. 137-149; 16, с. 525].

Як до часу створення адміністративних судів, так і після початку їх діяльності

більшість юристів обстоює необхідність дотримання принципу верховенства права в адміністративному судочинстві. Причому кожен знаходить свої аргументи на користь таких тверджень. На думку В. Стефанюка, «принцип верховенства права, що означає підпорядкування діяльності державних інституцій потребам реалізації та захисту прав людини», причому «адміністративне праворозуміння принципу верховенства права полягає в тому, що згідно з цим принципом ключовими характеристиками адміністративного права мають стати не «управлінська», а тим більше «каральна» його функції, а дві нові: правозабезпечувальна (пов'язана із забезпеченням реалізації прав і свобод людини) і правозахисна (яка полягає в захисті порушених прав) [13]. У твердженні Ю. Битяка [14] «розкривається зміст принципу верховенства права крізь призму конституційних положень і рішень Європейського суду з прав людини, з'ясовується зв'язок між верховенством права і законністю, визначається значущість цих принципів для здійснення правосуддя у справах адміністративної юрисдикції». Такої ж думки дотримуються інші автори [11, с. 124]. У цьому зв'язку слушним є твердження В.В. Румянцевой про те, що «суб'єкти підприємницької діяльності можуть скажитись до Європейського суду, то це можуть бути стаття 6 §1 (право на справедливий судовий розгляд), стаття 1 Протоколу №1 (право на вільне володіння своїм майном) та ін.» [15]. На підтвердження своїх слів вона та інші автори [16, с. 548-552] посилаються на Рішення Європейського суду у справі «Совтрансавто-холдинг проти України» (рішення від 25 липня 2002 р., у якому Європейський суд з прав людини констатував порушення Україною ст. 6 та ст. 1 Протоколу 1 Конвенції [20] та зобов'язав Державу-відповідача (Україну) у своєму окремому рішенні від 2 жовтня 2003 р. сплатити заявнику такі суми: 500 000 євро, як відшкодування за матеріальну шкоду; 75 000 євро, як відшкодування за моральну шкоду; 50 000 євро як відшкодування судових витрат [15].

Висновки

В адміністративному судочинстві однією з головних засад має стати принцип офіційності, згідно з яким суд повинен відігравати ще більш активну, ініціативну роль. Така роль зумовлена фактичною нерівністю підприємців і адміністрації в можливостях подавати докази та обстоювати свою позицію, а також публічним характером спору, який полягає зокрема у тому, що рішення у справі прямо чи опосередковано може стосуватися інтересів великої кількості людей чи організацій. Адміністративний суд повинен мати широкі можливості щодо збору та дослідження доказів, залучення до процесу зацікавлених осіб, перевірки умов відмови від позову тощо. Особливе значення в адміністративному судочинстві принципу верховенства права полягає, зокрема, у тому, що при оцінці рішень, дій чи бездіяльності адміністрації суд не повинен керуватися правовими актами, застосування яких порушувало б права та свободи людини, а також підприємців. Принцип гласності, поряд із традиційним його розумінням, в адміністративному судочинстві повинен означати також вільний доступ громадськості до судових рішень адміністративних судів. Судові рішення стосовно нормативно-правових актів повинні публікуватися в порядку, передбаченому для офіційного оприлюднення цих актів. Специфіка ж принципу диспозитивності проявлятиметься в контролі адміністративного суду за реалізацією диспозитивних прав сторонами з метою захисту прав, свобод, правових інтересів сторін і будь-яких інших осіб при розпорядженні сторонами своїми правами щодо заявлених вимог. Адміністративний суд повинен також використовувати передбачену КАС можливість вийти за межі позовних вимог, якщо це зумовлено необхідністю відновити порушені адміністрацією права людини або юридичної особи.

Результатом реалізації ідеї адміністративної юстиції повинно стати відчуття впевненості та захищеності підприємців у відносинах із владою. Діяльність адмі-

ністративних судів повинна стимулювати чиновників до відповідального та добросовісного ставлення у здійсненні владних повноважень. За таких умов принцип відповідальності адміністрації за свою діяльність перед фізичними та юридичними особами набуде реального змісту.

Що стосується пропозицій, то треба постійно аналізувати стан захисту підприємців від свавілля чиновників і виробляти необхідні заходи щодо виникнення подібних порушень у майбутньому. Для підприємців нерідко проблемою є правильний вибір і ефективне застосування передбачених законодавством засобів захисту – тих правових засобів, за допомогою яких можна запобігти, припинити, усунути порушення прав, а також компенсувати збитки, завдані їх порушенням. Тому необхідним для підприємців є також правильний вибір оптимального засобу захисту порушеного права в певній ситуації, що може реально впливати на забезпечення стабільності та надійності їх положення. Для цього слід використовувати засоби масової інформації з метою популяризації випадків активного захисту підприємців і виховувати у них впевненість у своїх захисних діях. Щоб змусити правопорушника припинити дії, які порушують права підприємця, або запобігти неправомірним діям чиновників, підприємцем необхідно добре знати положення законодавства, що регулює різні засоби захисту, і вміти їх застосовувати. Таким чином, результати діяльності підприємців багато в чому залежать від їх правової грамотності, активності, уміння захистити свої права, забезпечити відновлення порушених прав.

Для того, щоб скоротити термін ведення адміністративних справ, треба на законодавчому рівні закріпити заборону адміністративним судам перевіряти рішення, дії чи бездіяльність адміністрації на предмет їхньої доцільності, якщо вони прийняті (вчинені) на власний розсуд на підставі, у межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією та законами України. Оскільки виконання рішень адміністративних судів здебільшого покладається на са-

мого відповідача (суб'єкта владних повноважень), необхідно розробити та запровадити більш досконалий механізм, що гарантував би неухильне виконання цих рішень.

Передбачити наперед усі проблеми, які

ще виникнуть у діяльності адміністративних судів, неможливо. Саме судова практика зможе вказати додаткові варіанти вирішення проблем адміністративного судочинства, у тому числі у сфері захисту підприємництва.

Література

1. Адміністративне право України. Академічний курс : Підручник : у двох томах : Том. 1. Загальна частина / Ред. Колегія : В.Б.Авер'янов (голова). – К. : Юридична думка, 2004. – 584 с.
2. Авер'янов В. Проблеми формування нової доктрини адміністративного права / В. Авер'янов // Адміністративне право в контексті європейського вибору України. Збірник наукових праць. – К. : Міленіум, 2004. – С. 6-9.
3. Стефанюк В. Перспективи становлення адміністративного судочинства України / В. Стефанюк // Адміністративне право в контексті європейського вибору України. Збірник наукових праць. – К. : Міленіум, 2004. – С. 61-69.
4. Коліушко І. Пріоритети розвитку українського адміністративного права / І. Коліушко // Адміністративне право в контексті європейського вибору України. Збірник наукових праць. – К. : Міленіум, 2004. – С. 10-13.
5. Корнута Р. Визначення поняття публічного права в праві України / Р. Корнута // Адміністративне право в контексті європейського вибору України. Збірник наукових праць. – К. : Міленіум, 2004. – С. 151-156.
6. Куйбіда Р. Проблема створення адміністративних судів / Р. Куйбіда // Адміністративне право в контексті європейського вибору України. Збірник наукових праць. – К. : Міленіум, 2004. – С. 157-160.
7. Ткач Г. Сучасні принципи адміністративного права та їх концептуальне значення для оновлення змісту українського адміністративного права / Г. Ткач // Адміністративне право в контексті європейського вибору України. Збірник наукових праць. – К. : Міленіум, 2004. – С. 34-41.
8. Перепелюк В. Г. Адміністративне судочинство : проблеми практики : [посібник] / [Володимир Перепелюк] ; Центр політ.-прав. реформ (ЦППР). – К. : Конус-Ю, 2007. – 270 с.
9. Адміністративне судочинство України : Підручник : За заг. ред. Т.О. Коломоєць. – К. : Істина, 2008 – 256 с.
10. Миколенко О.І. Адміністративний процес та адміністративна відповідальність в Україні : Навчальний посібник / О.І. Миколенко. – Харків : Одиссей, 2010. – 368 с.
11. Принцип верховенства права : проблеми теорії та практики : у двох книгах / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка ; [ред. кол. : Ю.С. Шемшученко (голова)] / Книга друга : Принцип верховенства права у діяльності держави та в адміністративному праві / Відп. ред. В.Б. Авер'янов. – К. : Конус-Ю, 2008. – 314 с.
12. Писаренко Н. Лекція доцента Н. Писаренко : Вступ до курсу «Адміністративне судочинство в Україні» / Н. Писаренко // Право України. – 2011. – № 4 – С. 267-272.
13. Стефанюк В. Проблеми вдосконалення адміністративного права та перспективи розвитку адміністративної юстиції в Україні / В. Стефанюк // Право України. – 2003. – № 1. – С. 3-6.
14. Битяк Ю. Адміністративне судочинство як форма забезпечення верховенства права і законності / Ю. Битяк // Право України. – 2011. – № 4. – С. 4-11.
15. Рум'янцева В.В. Проблеми захисту прав суб'єктів підприємницької діяльності в господарських судах України / В.В. Рум'янцева // Сайт Міністерства юстиції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/1956>
16. Адміністративне право України. Академічний курс : Підручник : у двох томах. Том 2. Особлива частина / Ред. колегія : В.Б. Авер'янов (голова). – К. : Юридична думка, 2005. – 624 с.
17. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
18. Кодекс адміністративного судочинства від 6 липня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 35, / 35-36, 37. – С. 1358.
19. Закон України «Про судоустрій і статус судів» від 7 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41, / № 41-42 ; № 43 ; № 44-45. – Ст. 529.
20. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. // Офіційний вісник України. – 1998. – № 13; 2006. – № 32. – Ст. 270.

Деякі аспекти трудової правосуб'єктності фізичних осіб

І.В. Скірський

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-
правових дисциплін,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті досліджено науково-теоретичні погляди загально-теоретичного розуміння правосуб'єктності фізичних осіб, а також елементи її обсягу трудової правосуб'єктності та її співвідношення з цивільною правосуб'єктністю.

В статье исследованы научно-теоретические подходы общего теоретического понимания правосубъектности физических лиц, а также элементы и содержание трудовой правосубъектности и ее соотношение с гражданской правосубъектностью.

The article deals with the scientific and theoretical views on the general theoretical understanding of the legal personality. Also the elements and volume of employment legal personality and its correlation with the civil legal personality.

Ключові слова: правосуб'єктність, трудова правосуб'єктність, цивільна правосуб'єктність, правоздатність, дієздатність, деліктоздатність, працездатність, непрацездатність.

Постановка проблеми

На сучасному етапі реформування трудових відносин трудова правосуб'єктність фізичних осіб із урахуваннями кодифікації трудового законодавства потребує вдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Деякі аспекти порушеної проблематики висвітлювалися в наукових працях із теорії права та трудового права Б.К. Бегичева, О.В. Дашковської, О.Б. Зайцевої, В.Л. Костюка, К. Мельника, О. Орловського, П.Д. Пилипенка, В. Прокопенка, О. Процевського, О.Ф. Скакун та інших. Однак проблеми трудової правосуб'єктності саме фізичних осіб мають певні прогалини, що спонукало автора до цього дослідження.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Поза увагою залишилися важливі проблеми щодо співвідношення трудової та цивільної правосуб'єктності, а також визначення на підставі чинного законодавства таких понять, як «працездатність», «непрацездатність» та їх вплив на загальне розуміння трудової правосуб'єктності.

Формулювання цілей статті

Метою цієї статті є:

- характеристика загальнотеоретичних підходів до правосуб'єктності фізичних осіб та її вплив на формування галузевої (трудової) правосуб'єктності;
- з'ясування взаємозв'язку та взаємодії трудової та цивільної правосуб'єктності;
- визначення обсягу трудової правосуб'єктності осіб із урахуванням фізичних вад.

Виклад основного матеріалу дослідження

Сучасне розуміння трудової правосуб'єктності тісно пов'язане з національним трудовим законодавством, норми якого регламентують найбільш важливі трудові права та обов'язки особи. Передусім це стосується положень Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України) – одного з базових законів у сфері трудового права [1]. Хоча в кодексі передбачено загальні умови набуття трудової правосуб'єктності працівником (ст. 188), система його трудових прав, обов'язків і гарантій (ст.ст. 2, 5, 139, 141 та ін.), умови відповідальності за невиконання чи нена-

лежне виконання трудових обов'язків (ст. ст. 130-138, 147-152), проте одним із суттєвих недоліків чинного КЗпП України є те, що він не містить визначення трудової правосуб'єктності, що дає підстави для різного тлумачення цієї важливої правової категорії. Вказану проблему не вирішено й у проекті Трудового кодексу. Так, невизначеність у трудовому законодавстві щодо категорії правосуб'єктності вплинула на єдність наукових поглядів стосовно її поняття та змісту. Тому ця юридична категорія потребує належної характеристики та детального теоретичного аналізу її елементів.

Для загального розуміння трудової правосуб'єктності як правового феномена окреслимо деякі нинішні науково-теоретичні підходи в її трактуванні.

По-перше, щодо правосуб'єктності в юридичній літературі існує два теоретичних підходи. Так, прихильники однієї концепції, а саме: Н.М. Оніщенко, М.М. Колодій, П.Д. Пилипенко, В.І. Костюк та інші – вважають, що правосуб'єктність включає два елементи: правоздатність і дієздатність. Натомість інші – О.Ф. Скакун, О.П. Дашковська, В.І. Миронов, Б.К. Бегічев, називають ще й такий елемент, як деліктоздатність.

По-друге, трудова правосуб'єктність за галузевою ознакою відноситься до трудового права як самостійної галузі права, предметом якої є комплекс суспільних відносин, зокрема безпосередньо трудових, що ґрунтуються на трудовому договорі, та інші, які тісно пов'язані з трудовими [2, с. 66].

По-третє, правосуб'єктність у трудовому праві не можна розглядати як єдність правоздатності та дієздатності, як це існує в адміністративному та кримінальному праві. У цивільному праві право- та дієздатність виникають у фізичних осіб у різні періоди життя.

Щодо трудового права, то існує змішаний тип правосуб'єктності. Цей тип характеризується тим, що суб'єкт трудових відносин не тільки особисто реалізує свої трудові права та обов'язки, а й окремі з

них (право на отримання заробітної плати; право на звернення по захист порушених трудових прав та інтересів тощо) може здійснювати з використанням цивільного інституту представництва [3, с. 41].

Перший підхід у характеристиці складових правосуб'єктності по суб'єктному складу включає фізичні та юридичні, а останні, як відомо, є суб'єктами трудового права. Стосовно такого елемента, як деліктоздатність, то, на наш погляд, вона здебільшого є складовою правосуб'єктності фізичних осіб, тобто їх здатності нести юридичну відповідальність. Отже, правосуб'єктність включає правоздатність, дієздатність та деліктоздатність суб'єкта правовідносин [4, с. 340].

Теорія права сформулювала поняття правоздатності, а саме абстрактної здатності учасника суспільних відносин з моменту народження до моменту смерті бути носієм права [5, с. 359]. Така абстрактна можливість правосуб'єктності свідчить не про саме володіння суб'єкта правами, а про потенційну його здатність мати відповідні права й обов'язки. При цьому суб'єкти володіють правоздатністю не в рівній мірі та не в однаковому обсязі. Категорія «дієздатність» визначає здатність індивіда самостійно здійснювати юридично значущі дії. Але вік, стан здоров'я руйнують єдність правоздатності та дієздатності [6, с. 397-398]. Як правоздатність фізичних осіб, так і їх дієздатність диференціюються за галузями права. Отже, фізична особа як суб'єкт володіє неоднаковою за своїм характером дієздатністю в різних сферах суспільних відносин.

Аналізуючи зміст трудової правосуб'єктності, необхідно її відмежовувати від цивільної правосуб'єктності. Трудова правосуб'єктність, пов'язана зі сферою трудових правовідносин, не включається в цивільну правосуб'єктність, сфера застосування якої обмежена цивільними правовідносинами, саме так, як і трудова дієздатність не є елементом цивільної дієздатності. Цивільна та трудова дієздатність співвідносяться між собою не як загальна й особлива, а як галузеві види одного роду.

Вони тісно пов'язані між собою, а інколи навіть пересікаються, але водночас виступають як два самостійних види здатності суб'єкта особистими діями здійснювати (використовувати, виконувати) відповідні права й обов'язки [7, с. 172-174].

Незважаючи на існуючий тісний взаємозв'язок цивільної правосуб'єктності та трудової правосуб'єктності, вони є не лише двома різновидами галузевої правосуб'єктності, а двома самостійними видами правосуб'єктності. З цієї причини законодавчі правила встановлення цивільної правосуб'єктності, зокрема правила її обмеження, недоцільно, на нашу думку, застосовувати до трудової правосуб'єктності, яка спрямована, у першу чергу, на набуття трудових, а не цивільних прав, що мають майновий характер.

Названі види правосуб'єктності розмежовуються між собою за сферою спрямованості. Цивільна правосуб'єктність виявляється в можливості участі суб'єктів у особистих немайнових і майнових відносинах, що в основному спрямовані на матеріальні блага (речі, гроші, цінні папери, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної діяльності, інформація тощо) і на матеріальні блага (життя, здоров'я, честь, гідність, ділова репутація тощо). Сфера вияву трудової правосуб'єктності – це застосування живої праці, невідокремленої від фізичної особи. Праця має соціальну цінність і її неможливо прирівняти з іншими видами товарів. Трудова правосуб'єктність надає суб'єктам права можливість участі в трудових правовідносинах, у яких превалює особистий елемент, а на їх основі можливість участі в інших відносинах, які є предметом трудового права.

У трудовій правосуб'єктності є сукупність трьох об'єктивно існуючих неоднозначних критеріїв (віковий, вольовий і фізичний стани особи), що впливають на її обсяг у частині дієздатності. Безумовно, трудова правоздатність і дієздатність не існують самостійно одне від одного. Такий їх взаємозв'язок не можна розглядати як постійне правове явище, оскільки

в трудових правовідносинах виникають життєві випадки (юридичні факти), що суттєво впливають на правоздатність і дієздатність, і вони можуть бути охарактеризовані як самостійні категорії. Слід наголосити, що це є не загальне правило, а виключення, яке стосується непрацездатності працівника.

У трудовому праві категорія «працездатність» має особливе значення та безпосередньо впливає на обсяг трудової правосуб'єктності. Так, відповідно до п. 5 ст. 40 КЗпП України роботодавець має право звільнити працівника в разі тимчасової непрацездатності на підставі медичних документів [1].

Для реалізації працівником суб'єктивних трудових прав істотне значення мають такі правові категорії, як «працездатність» і «непрацездатність». У зв'язку з цим необхідно сформулювати визначення працездатності. Буквально «здатність» означає вміння, можливість виконувати щось, здійснювати певні дії, а «праця» – це сукупність цілеспрямованих дій, що потребують фізичної або розумової енергії та мають своїм призначенням створення матеріальних і духовних цінностей [8, с. 658, 706].

На підставі зазначених дефініцій термінів можна сформулювати наступне: працездатність – це уміння та можливість здійснювати цілеспрямовані дії на створення матеріальних цінностей з урахуванням фізичного та психічного стану здоров'я. Відповідно, непрацездатність – це неможливість здійснювати трудову діяльність, яка повинна бути засвідчена в установленому законом порядку та на підставі медичного висновку. Фізичне та розумове здоров'я людини може бути різним, у зв'язку з цим існують різні ступені працездатності, які необхідно враховувати при виконанні різних видів робіт.

Зауважимо, що здатність людини до праці – це абстрактна категорія, оскільки людина на початку своєї трудової діяльності здатна виконувати будь-яку роботу, а працездатність – це можливість здійснювати цілеспрямовану й усвідомлену

трудова діяльність, яка формується поступово. Готовність до виконання трудової функції фізичної особи інколи залежить від волі інших суб'єктів права, які діють від його імені на підставі закону (батьки, опікуни, піклувальники). Тому трудова правосуб'єктність є системним явищем, яке передбачає поетапну готовність і здатність фізичної особи до трудової діяльності.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» від 6 жовтня 2005 р. (редакція від 18 жовтня 2012 р.) існує нормативне визначення поняття «здатність до трудової діяльності», під якою слід розуміти здатність здійснювати діяльність згідно з вимогами до змісту, обсягу й умовам виконання роботи [9].

Спеціалісти в галузі медико-соціальної експертизи на підставі п. 27 Положення про порядок, умови та критерії встановлення інвалідності, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2009 р. № 1317 (редакція від 11 червня 2012 р.), використовують таке поняття, як «обмежена діяльність» [10], що передбачає відхилення від діяльності людини внаслідок порушень здоров'я, яке характеризується, зокрема, обмеженням здатності здійснювати самозабезпечення, пересування, орієнтацію, спілкування, контроль за своєю поведінкою, навчанням та трудовою діяльністю. У громадян встановлюється обмеження праці I, II, III ступеня, а також можливі заборони стосовно будь-яких видів трудової діяльності, але при цьому констатується, що фізична особа може періодично виконувати легкі види робіт на дому за допомогою інших осіб, або у спеціально створених умовах, в обмеженому обсязі.

Отже, чинні нормативно-правові акти повністю непрацездатними фізичних осіб не визнають. Основні медико-соціальні обмеження діяльності свідчать, що особа, яка була визнана інвалідом, зберігає працездатність у певних межах [9]. У зв'язку з цим, заперечувати трудову працездатність осіб, у яких є певні обмеження діяльності, недоречно.

Стан працездатності лише впливає на можливість особи виконувати ту чи іншу роботу у. Залежно від фізичних вад особи можуть реалізовувати свою здатність до праці в різних сферах трудової реальності (музикант, викладач ВНЗ, масажист тощо).

Трудова правосуб'єктність як органічна єдність – правоздатність і дієздатність – зберігається за фізичною особою за умови, якщо фізична особа існує, і тільки смерть працівника припиняє її існування. У цьому разі в трудовому праві, на наш погляд, необхідно використати рецепцію норми цивільного законодавства. Так, у п. 2 ст. 25 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) ідеться, що правоздатність фізичної особи виникає в момент її народження, а припиняється (п. 4 цієї статті) у момент її смерті [11]. Цивільне законодавство передбачає й інші випадки стосовно існування фізичної особи, а саме: особа може бути визнана безвісно відсутньою (ст. 43 ЦК України) або оголошена померлою (ст. 46 ЦК України). Цей юридичний факт може бути підставою для припинення трудових відносин, як це передбачено у ст. 114 проекту Трудового кодексу України [12]. Можливі випадки, що особа фактично жива, а у зв'язку з цим зберігає свою здатність до праці та трудову правосуб'єктність. Тільки смерть фізичної особи є підставою втрати нею трудової правосуб'єктності.

Отже, формулювання в сучасних умовах трудової правосуб'єктності є важливим чинником у формуванні інститутів трудового права. У контексті майбутнього прийняття Верховною Радою України Трудового кодексу має сенс у процесі його доопрацювання сформулювати дефініцію правосуб'єктності.

Висновки

Трудова правосуб'єктність фізичних осіб є складною юридичною конструкцією, що забезпечує нормальне функціонування трудових відносин, а саме – передумовою виникнення трудових правовідносин, за допомогою яких набуває реального змісту.

Трудова правосуб'єктність зумовлена

конституційним правом особи на працю, яка виявляється у відповідних правах та обов'язках суб'єктів, а також у їх можливості нести юридичну відповідальність за правопорушення у сфері трудового права.

У проекті Трудового кодексу бажано було б, на думку автора, використати, а точніше запозичити, положення цивільного законодавства щодо правосуб'єктності фізичних осіб, що сприятиме формулюванню сучасної трудової правосуб'єктності.

Література

1. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1971. – дод. до № 50. – Ст. 375.
1. *Костюк В.Л.* Поняття трудової правосуб'єктності : теоретико-правовий аспект / В.Л. Костюк // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська Академія». – 2006. – Том 53. – С. 65-70.
2. *Зайцева О.Б.* Трудовая правосубъектность как юридическая категория / О.Б. Зайцева // Государство и право. – 2008. – № 10. – С. 36-46.
3. *Дашковська О.В.* Правові відносини. Загальна теорія держави і права : Підручник для студентів юридичних спеціальностей ВНЗ / за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Харків : Право, 2002. – 432 с.
4. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права : підручник / О.Ф. Скакун. – Харків : Консум, 2006. – 656 с.
5. *Венгеров А.Б.* Теория государства и права : учебник для юридических вузов. 3-е изд. / А. Б. Венгеров. – М. : Юриспруденция, 2000. – 528 с.
6. *Бегичев Б.К.* Трудовая правоспособность советских граждан / Б.К. Бегичев. – М. : Юридическая литература, 1972. – 235 с.
7. *Ожегов С.И.* Словарь русского языка / С.И. Ожегов. – М. : Русский язык, 1984. – 796 с.
8. Закон України «Про реабілітацію інвалідів в Україні» від 6 жовтня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 2-3. – Ст. 36.
9. Постанова Кабінету Міністрів України «Положення про порядок, умови та критерії встановлення інвалідності» від 3 грудня 2009 р. № 1317 // Офіційний вісник України. – 2009. – № 95. – Ст. 3265.
10. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
11. Проект Трудового кодексу України від 4 грудня 2007 р. // Відомості Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=30947
12. Трудове право України : навчальний посібник для студентів юридичних спеціальностей ВНЗ / П.Д. Пилипенко, В.О. Буряк, З.Я. Козак та ін. / за ред. П.Д. Пилипенка. – К. : Ін Юре, 2003. – 536 с.
13. *Миронов В.И.* Трудовое право России / В.И. Миронов. – М. : ООО «Журнал «Управление персоналом», 2005. – 1152 с.

Розділ 4

Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.

Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Безпосередній об'єкт злочину з виготовлення, збуту та використання підроблених недержавних цінних паперів

О.Ю. Вітко
аспірант, викладач,
ВНЗ «Національна
академія управління»

У статті здійснено аналіз структури суспільних відносин у сфері законної емісії та законного розміщення недержавних дійсних цінних паперів (законної видачі недержавних дійсних цінних паперів). Наведено приклади суб'єктів, предмета та соціального зв'язку як змісту таких суспільних відносин. Подано авторську точку зору щодо безпосереднього об'єкта злочину, передбаченого ст. 224 Кримінального кодексу України.

В статье проведен анализ структуры общественных отношений в сфере законной эмиссии и законного размещения негосударственных действительных ценных бумаг (законной выдачи негосударственных действительных ценных бумаг). Приведены примеры субъектов, предмета и социальной связи как содержания таких общественных отношений. Представлена авторская точка зрения относительно непосредственного объекта преступления по ст. 224 Уголовного кодекса Украины.

In the article the author analyzes the pattern of social relations in the area of the lawful issue and distribution of private (non-governmental) negotiable and legal securities (lawful issue of private negotiable securities). He gives an example of the entities, a target and social interaction (between them) as a matter of such social relations. On examining the abovementioned, the author gives his own point of view on the target of crime envisaged by Article 224 of the Criminal Code of Ukraine.

Ключові слова: безпосередній об'єкт злочину, цінні папери, інвестори, емітенти, емісія цінних паперів, розміщення цінних паперів.

Постановка проблеми

Від часу набрання чинності новим Кримінальним кодексом України у 2001 році до сьогодні в Україні не було проведено жодного окремого дисертаційного чи іншого спеціального дослідження складу злочину, передбаченого ст. 224 Кримінального кодексу України (далі – КК України). Тому дослідження проблеми визначення безпосереднього об'єкта складу злочину, передбаченого вказаною статтею, наразі є досить актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У науковій літературі окремі автори подали загальний аналіз вказаного злочину, у рамках якого (аналізу) висловлювалися й точки зору щодо безпосереднього об'єкта цього злочину.

Зокрема, О.О. Дудоров пропонує вважати безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 224 КК України, встановлений порядок виготовлення та обігу недержавних цінних паперів, нормальне функціонування ринку цінних паперів в Україні [1, с. 52]. Учені В.Я. Тацій, О.І. Перепелиця та М.В. Киричко зазначають що безпосереднім об'єктом цього злочину є суспільні відносини у сфері обігу недержавних цінних паперів [2, с. 262]. На думку О.О. Кашкарова, безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 224 КК України, є конкретні суспільні відносини у сфері випуску та обігу недержавних цінних паперів суб'єктами, які мають на це право [3, с. 82].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Слід зазначити, що вказані вище точки зору були висловлені авторами без ґрунтовного аналізу суспільних відносин, на які посягає злочин за ст. 224 КК України, та які є об'єктом цього складу злочину. Тому вважаємо, що вищевказане підлягає уточненню з урахуванням аналізу змісту структури суспільних відносин, на які посягає цей злочин.

Формулювання цілей статті

Метою цієї статті є здійснення теоретичного аналізу структури суспільних відносин, які є об'єктом складу злочину, передбаченого ст. 224 КК України, та формулювання автором власного визначення об'єкта вказаного злочину.

Виклад основного матеріалу дослідження

Статтею 224 КК України передбачено відповідальність за виготовлення з метою збуту, збут чи використання іншим чином підроблених недержавних цінних паперів. Виходячи з цього, можемо встановити суспільні відносини, поставлені під охорону вказаної статті кримінального закону.

Так, на нашу думку, цей злочин посягає на суспільні відносини, що склалися між суб'єктами, які мають право на емісію емісійних цінних паперів або видачу векселів чи інших неемісійних цінних паперів, між професійними учасниками фондового ринку, органами державної влади, що здійснюють державне регулювання ринку цінних паперів та інвесторами в цінні папери, з приводу випуску та обігу цінних паперів відповідно до унормованого нормами права порядку випуску та обігу цінних паперів.

Із зазначеного можна визначити структуру цих суспільних відносин, до елементів якої входять учасники суспільних відносин, предмет суспільних відносин і соціальний зв'язок (як зміст відповідних суспільних відносин).

До суб'єктів суспільних відносин, що розглядаються, слід віднести в першу чергу емітентів емісійних цінних паперів, осіб, які видають неемісійні цінні папери, інвесторів у цінні папери (простих та інституційних), професійних учасників фондового ринку, органи, що здійснюють державне регулювання ринку цінних паперів України, рейтингові агентства.

Склад учасників цих суспільних відносин є досить широким, адже виготовлення з метою збуту, збут чи використання ін-

шим чином підроблених недержавних цінних паперів впливає на всю сферу емісії, видачі, розміщення й обігу цінних паперів, оскільки підроблення цінного паперу та введення його в обіг порушує всі суспільні відносини, що виникають на фондовому ринку, починаючи від етапу законного створення цінного паперу, його законного обігу до отримання від нього суспільно корисних властивостей.

На етапі створення цінних паперів шляхом їх емісії в першу чергу відповідні відносини виникають між емітентами цінних паперів та органами Національної комісії з цінних паперів і фондового ринку (далі – НКЦПФР), адже останні (органи) здійснюють реєстрацію випуску цінних паперів, що емітуються. У процесі емісії цінних паперів також активну участь беруть професійні учасники фондового ринку, оскільки процес емісії цінних паперів передбачає укладення договорів із депозитарієм про обслуговування емісії цінних паперів або з реєстратором про ведення реєстру власників іменних цінних паперів, крім випадку здійснення емісії цінних паперів на пред'явника, а також укладення в разі потреби договору з андерайтером, який здійснює розміщення цінних паперів за дорученням, від імені та за рахунок емітента.

Окремо слід пояснити, що в разі емісії цінних паперів документарної форми випуску учасником відносин може бути реєстратор іменних цінних паперів. Депозитарій виступає учасником цих суспільних відносин на етапі емісії цінних паперів лише у випадку емісії цінних паперів бездокументарної форми випуску. Ми дотримуємося тієї позиції, що можна підрозділити не лише той цінний папір, що існує в документарній формі, а й той, що існує в бездокументарній формі, шляхом створення нічим не підкріпленої електронної оболонки (безпідставного електронного запису про цінний папір). Підроблення бездокументарного цінного паперу є можливим за умови одночасного незаконного втручання в систему депозитарного обліку як на рівні зберігача, так і на рівні депозитарію,

оскільки без внесення недостовірних відомостей до глобального сертифіката випуску цінних паперів, що зберігається в депозитарії, при першому співставленні даних між зберігачем і депозитарієм буде виявлено невідповідність цінних паперів, які депоновано у зберігачів, тій кількості, що визначена в глобальному сертифікаті їх випуску. Доречною є думка О.О. Кашкарова з приводу того, що розвиток електронної комерції дає можливість здійснювати операції купівлі-продажу будь-яких товарів, предметів, послуг практично миттєво шляхом списання коштів з одного рахунку на інший, тобто збут бездокументарного цінного папера є можливим, і остаточний момент виготовлення та збуту такого цінного папера в часі можуть співпадати [3, с. 100].

На етапі емісії цінних паперів учасниками суспільних відносин також виступають інвестори в цінні папери, які внаслідок укладення з ними відповідних договорів виступають першими власниками цінних паперів.

Щодо етапу створення неемісійних цінних паперів, то їх учасниками є особи, які видають неемісійні цінні папери, набувають обов'язків за цінними паперами та особи, які набувають прав за цінними паперами.

Далі на етапі обігу емісійних цінних паперів учасниками цих відносин є знову ж таки емітенти цінних паперів, адже вони, емітувавши цінні папери, набули за ними відповідних прав та обов'язків, колишні власники цінних паперів (продавці) та інвестори в цінні папери (покупці), які внаслідок придбання цінних паперів набувають за ними відповідних прав. У процесі обігу цінних паперів особливе значення мають професійні учасники фондового ринку, адже, наприклад, крім деяких виключень, чинне законодавство забороняє обіг цінних паперів без залучення торговців цінними паперами. Особливо сприяє обігові цінних паперів їх обертання на фондових біржах, які, організовуючи торгівлю ними за встановленими правилами, мінімізують ризики настання негативних

наслідків від укладення правочинів щодо таких паперів. Також важливим учасником сфери обігу цінних паперів можна визнати дилера, адже ця особа придбаває від свого імені та за свій рахунок цінні папери з метою їх подальшого перепродажу, чим сприяє розширенню та розвитку ринку цінних паперів. Дедалі більшої ваги у сфері обігу цінних паперів набирають компанії з управління активами. Ці особи є професійними учасниками фондового ринку, які беруть участь в обігові цінних паперів в основному шляхом купівлі через відповідних торговців цінних паперів різних видів за рахунок активів інвестиційних фондів, якими вони управляють. Тобто, компанії з управління активами інвестують за рахунок активів інститутів спільного інвестування (далі – ІСІ) у цінні папери з метою отримання вигоди (прибутку) для ІСІ, а також вживають заходів для відчуження неліквідних, низько ліквідних чи сумнівної ліквідності цінних паперів, що входять до активів, належних відповідному ІСІ (купують перспективні цінні папери, відчужують неперспективні). Подібну роль у сфері обігу цінних паперів виконують управителі цінними паперами, але на відміну від компаній з управління активами їх компетенція обмежена управлінням лише цінними паперами, натомість компанії з управління активами можуть здійснювати операції з будь-якими активами (нерухомість, гроші, цінні папери, корпоративні права (частки товариств) тощо).

Слід зазначити, що фондовий ринок у сучасному вигляді не може обійтися без осіб, які здійснюють депозитарну діяльність, адже ці особи суттєво сприяють здійсненню обігу цінних паперів як у документарній, так і в бездокументарній формах випуску. Депозитарії беруть участь у відносинах щодо обігу бездокументарних цінних паперів шляхом ведення рахунків у цінних паперах для зберігачів, здійснюють зберігання й обслуговування обігу цінних паперів на рахунках у цінних паперах, забезпечують кліринг і розрахунки за угодами щодо цінних паперів. Зберігачі беруть

участь в обігу цінних паперів бездокументарної форми випуску шляхом ведення діяльності, пов'язаної зі зберіганням цінних паперів та обліком прав власності на них, у тому числі здійснюють списання цінних паперів із рахунків одних депонентів і зараховують їх на рахунки інших депонентів на підставі розпорядження про списання цінних паперів із рахунків у цінних паперах осіб, які бажають відчужити цінні папери, та розпоряджень про зарахування цінних паперів на рахунки у цінних паперах осіб, які набувають такі папери. Важливо ще раз відзначити, що підробити можна не лише цінний папір документарної форми випуску, а й бездокументарної форми існування, зокрема, шляхом створення одночасно на двох рівнях депозитарної системи електронної, нічим не підкріпленої оболонки бездокументарного цінного паперу. У такій ситуації здійснюється безпідставний електронний запис про цінний папір одночасно на рахунках у цінних паперах зберігача та депозитарія, а також відбувається внесення змін до глобального сертифіката цінних паперів відповідного випуску, який зберігається у депозитарії. В межах обігу іменних цінних паперів документарної форми випуску в депозитарній системі функції особи, яка фіксує та реєструє перехід права на іменні цінні папери в системі реєстру власників іменних цінних паперів, виконує реєстратор.

Також слід вказати на те, що учасниками суспільних відносин, які охороняються ст. 224 КК України, є рейтингові агентства, адже у випадках, передбачених законом, цінні папери емітентів потребують рейтингових оцінок, і саме такі агентства через надання їм рейтингових оцінок впливають на обіг цінних паперів того чи іншого емітента.

Органи НКЦПФР у межах відносин щодо обігу цінних паперів відіграють важливу владно-імперативну роль у контролі за законністю операцій щодо обігу цінних паперів і наділені повноваженнями вживати заходів до усунення таких порушень і притягнення осіб, які

здійснюють ці порушення, до юридичної відповідальності.

Уведення в обіг підроблених цінних паперів негативно діє майже на всі сфери фондового ринку, тому коло предметів суспільних відносин, на які впливає скоєння злочину, передбаченого ст. 224 КК України, є досить широким.

Суспільні відносини, що охороняються ст. 224 КК України, виникають між різними учасниками з приводу:

- набуття права власності на дійсні цінні папери (володіння, користування та розпорядження цінними паперами);

- корисних властивостей дійсних цінних паперів, які можуть задовольнити потреби емітентів цінних паперів, інвесторів у цінні папери та з приводу створення умов для набуття корисних наслідків із цінних паперів для інвесторів, емітентів, професійних учасників фондового ринку (передача прав, що впливають із цінних паперів, іншим особам, набуття та реалізація прав за цінними паперами (грошових або інших майнових прав), отримання доходу за цінними паперами, набуття корпоративних прав, отримання права власності на майно тощо, залучення коштів до фондів суб'єктів господарювання (підприємств) для їх розвитку та для використання коштів у процесі господарської діяльності, фінансування різних інвестиційних проєктів – будівництва об'єктів нерухомості, створення об'єктів права інтелектуальної власності, розрахунку за поставлені товари, виконані роботи, надані послуги за векселем);

- створення умов для реалізації інтересів емітентів, інвесторів за допомогою дійсних цінних паперів, у чому їм сприяють професійні учасники фондового ринку та рейтингові агентства (створення та введення в обіг цінних паперів; перехід права власності на цінні папери від одних осіб до інших у межах національної депозитарної системи, у тому числі в результаті торгівлі на фондовому ринку, отримання емітентом або особою, яка видала цінний папір, права власності на розміщені або видані нею раніше цінні папери, отримання до-

ходів (прибутків) за цінними паперами в результаті управління цінними паперами (отримання коштів у результаті управління цінними паперами) або активами інституційних інвесторів, що здійснюється компанією з управління активами, акумулювання доходів (дивідендів, процентних виплат і виплат із погашення тощо) щодо цінних паперів, узятих на обслуговування національною депозитарною системою, та їх розподіл за рахунками, забезпечення обліку цінних паперів у межах національної депозитарної системи, забезпечення відповідального зберігання всіх видів цінних паперів у межах національної депозитарної системи як у документарній, так і в бездокументарній формах, забезпечення обслуговування обігу цінних паперів на рахунках у цінних паперах, забезпечення обслуговування операцій емітента щодо випущених ним цінних паперів, забезпечення ведення системи реєстру власників іменних цінних паперів, кредитного рейтингу тощо);

- здійснення контролю за діяльністю у сфері обігу цінними паперами та створення умов упорядкованості та врегульованості обігу цінних паперів (забезпечення здійснення державою комплексних заходів щодо упорядкування, контролю, нагляду за ринком цінних паперів та їх похідних і запобігання зловживанням і порушенням у цій сфері, створення умов для ефективної мобілізації та розміщення учасниками ринку цінних паперів фінансових ресурсів із урахуванням інтересів суспільства, забезпечення рівних можливостей для доступу емітентів, інвесторів і посередників на ринок цінних паперів, забезпечення умов гарантування прав власності на цінні папери та захисту прав учасників фондового ринку, забезпечення дотримання учасниками ринку цінних паперів вимог актів законодавства тощо).

Ураховуючи ширину сфер відносин, що поставлені під охорону ст. 224 КК України, слід зауважити, що й соціальні зв'язки як зміст цих відносин є досить різноманітними.

Окремо варто відзначити, що соціаль-

ний зв'язок як зміст суспільних відносин може бути статичним (виявляється в правах та обов'язках суб'єктів відносин) і динамічним (має свій вираз у суспільно значущій діяльності суб'єктів відносин).

Так, у динамічному плані соціальний зв'язок між вказаними суб'єктами виявляється в діяльності, пов'язаній із емісією, розміщенням та обігом цінних паперів. Видами такої діяльності можна визнати емісію цінних паперів; розміщення цінних паперів; видачу векселя; проведення розрахунків із використанням векселів та/або заставних; здійснення погашення векселів; внесення цінних паперів до статутного капіталу юридичних осіб; дарування та спадкування цінних паперів; здійснення операцій щодо цінних паперів, пов'язаних із виконанням рішення суду; здійснення професійної діяльності з торгівлі цінними паперами (брокерська, дилерська діяльність, андерайтинг); управління цінними паперами; організацію торгівлі на фондовому ринку; здійснення управління активами інституційних інвесторів; спільне інвестування; депозитарну діяльність депозитаріїв цінних паперів, зберігачів цінних паперів, реєстраторів із ведення реєстру власників іменних цінних паперів; проведення торгів на фондовому ринку; укладання на фондовій біржі угод щодо цінних паперів та інших фінансових інструментів; проведення лістингу та делістингу; прийняття актів законодавства з питань діяльності учасників ринку цінних паперів; здійснення регулювання випуску та обігу цінних паперів; видача (отримання) ліцензій на здійснення професійної діяльності на ринку цінних паперів; проведення контролю за професійною діяльністю на ринку цінних паперів; притягнення до відповідальності за здійснення професійної діяльності на ринку цінних паперів без ліцензії; здійснення контролю за системами ціноутворення на ринку цінних паперів; здійснення контролю за діяльністю осіб, які обслуговують випуск та обіг цінних паперів; розроблення та затвердження правил, стандартів професійної поведінки та провадження відповідного виду профе-

сійної діяльності; визначення рейтингових оцінок цінних паперів.

У статичному плані соціальний зв'язок між учасниками суспільних відносин, які нами досліджуються, виявляється: у диспозитивній позиції емітентів та інвесторів у цінні папери один щодо одного (крім випадків корпоративного управління акціонерами діяльністю емітента) та у їх взаємних правах та обов'язках один відносно іншого; у взаємних правах та обов'язках емітентів цінних паперів, інвесторів у цінні папери та професійних учасників фондового ринку: в імперативній позиції депозитаріїв відносно зберігачів цінних паперів, а також в імперативно-владній позиції органів НКЦПФР відносно емітентів, інвесторів цінних паперів, професійних учасників фондового ринку та в наявності у останніх прав щодо органів НКЦПФР і, відповідно, у наявності повноважень та обов'язків останніх відносно емітентів, інвесторів у цінні папери, професійних учасників фондового ринку.

Висновки

Із аналізу структури суспільних відносин, що досліджуються, можна дійти висновку про те, що основним безпосереднім об'єктом злочину за ст. 224 КК України є унормовані правом суспільні відносини у сфері законної емісії та законного розміщення недержавних дійсних цінних паперів (законної видачі недержавних цінних паперів) відповідно до встановленого законодавством порядку з метою настання обумовлених емісією та розміщенням недержавних дійсних цінних паперів (видачею цінних паперів) суспільно корисних наслідків, а також унормовані правом суспільні відносини у сфері законного обігу недержавних дійсних цінних паперів, спрямованого на досягнення законних суспільно-корисних наслідків від обігу цінних паперів. Додатковим безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 224 КК України, є суспільні відносини, що забезпечують право власності.

Із урахуванням наведеного вище, вважаємо, що в подальшому перспективним напрямом дослідження та вирішення тео-

ретичної проблеми щодо визначення безпосереднього об'єкта вказаного складу

злочину є ґрунтовний аналіз змісту суспільних відносин, на які посягає злочин, передбачений ст. 224 КК України.

Література

1. *Дудоров О.О.* Злочини у сфері господарської діяльності : кримінально-правова характеристика : Монографія / О.О. Дудоров. – К. : Юридична практика, 2003. – 924 с.
2. Кримінальне право України. Особлива частина : Підручник / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін. / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 3-є вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 624 с.
3. *Кашкаров О.О.* Кримінально-правова характеристика злочинів у сфері випуску та обігу цінних паперів : дис. ... канд. юрид. наук / Кашкаров О.О. ; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. — Харків, 2006. – 219 арк. — Бібліогр. : арк. 197-219.

Зловживання довірою як спосіб вчинення шахрайства

О.В. Кришевич

кандидат юридичних
наук, доцент,
професор кафедри
кримінального права,
Національна академія
внутрішніх справ

Статтю присвячено з'ясуванню сутності зловживання довірою як способу вчинення шахрайства, визначенню його ознак і класифікації. Досліджено окремі питання кваліфікації зловживання довірою та відмежування його від обману.

Статья посвящена определению сущности злоупотребления доверием как способа совершения мошенничества, исследованию его признаков и классификации. Исследованы отдельные вопросы квалификации злоупотребления доверием и отграничения его от обмана.

The article is devoted to finding out of the essence of the breach of trust as method of feausance of swindle, features and classification. The separate questions of qualification the breach of trust and difference of him are investigational from deception.

Ключові слова: зловживання довірою, обман, шахрайство, спосіб вчинення злочину.

Постановка проблеми

Довірчі відносини між людьми існують досі. Без них неможливе нормальне, цивілізоване людське спілкування. Але, на жаль, такі відносини нерідко використовуються для здійснення корисливих злочинів: вимагання, шахрайство, привласнення, розтрата, спричинення майнової шкоди – коли злочинці, переслідуючи особисті корисливі цілі, застосовують усе більш витончені прийоми входження в довіру до потерпілих із подальшим зловживанням цією довірою або обманом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Незважаючи на те, що кримінально-правові особливості шахрайства у свій час були предметом дослідження цілого кола вчених (Н.О. Гурової, І.Н. Даньшина, О.М. Джузи, А.Ф. Зелінського, С.М. Кочої, Б.С. Нікіфорова, С.Ю. Романова, П.С. Матишевського, О.В. Смагляка та інших), науковці не опрацювали такою ж мірою зміст поняття «зловживання довірою», як і «обман», інші способи вчинення злочину. На нашу думку, ці питання на сьогодні не достатньо чітко та всебічно висвітлені. Опубліковані наукові статті із зазначеної

проблеми С.В. Шапочки, С.О. Загороднюк, В.В. Ковальова, Н.М. Чикішевої не вирішили цього питання, і їх автори кожен по своєму тлумачить «зловживання довірою», певною мірою маючи рацію.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

На сьогодні науковці остаточно не конкретизували зміст поняття «зловживання довірою» порівняно з характеристикою поняття «обман». Тому вважаємо за доречне подати своє розуміння поняття «зловживання довірою», безпосередньо звернувши увагу на ознаки та класифікацію.

Формулювання цілей статті

Головною метою статті є дослідження «зловживання довірою», аналіз ознак цього поняття та його класифікація.

Виклад основного матеріалу дослідження

Зловживання довірою – другий шахрайський спосіб, дуже близький до обману й часто пов'язаний із ним. У будь-якому шахрайстві завжди присутні елементи обману та зловживання довірою. Але, як правило, щось одне є причиною передачі потерпілим винному майна. Часто це дій-

сно обман, але цілком можливо, що першо-причиною є саме зловживання довірою. У юридичній літературі та на практиці скла-лося кілька точок зору щодо поняття «зло-вживання довірою» у складі шахрайства:

1. Зловживання довірою як спосіб ша-храйства є використання винним для не-законного отримання чужого майна осо-бливих довірчих відносин, що склалися в силу наявності якихось обставин між ним і потерпілим.

2. Зловживання довірою є особливим різновидом обману – обману в довірі.

В основі відносин довіри можуть лежати як фактичні, так і юридичні обставини (факти). Фактичні обставини – це особисті відносини, знайомство винного та потер-пілого, особлива довірливість останнього, що виникає з рис його характеру, розумін-ня відносин між людьми, родинні відно-сини. Використовуючи ці фактичні відно-сини довіри, винний скоює злочин, яким може бути завдана шкода як інтересам без-посередньо довірителя, так і іншим право-охоронюваним інтересам. Причому стій-кість, тривалість цих фактичних відносин довіри, тобто їх якісна характеристика, не мають значення для вирішення питання про кримінальну відповідальність. Важли-во лише встановити, що винний викорис-товував ці відносини довіри для скоєння злочину, наприклад для заволодіння дер-жавним, суспільним або особистим май-ном громадян. Таким чином, в основі дові-рливих відносин, що склалися між винним і потерпілим, лежать юридичні (цивільно-правові, трудові чи службові) та (або) фактичні (родинні, дружні) відносини. Як приклад, зловживання довірою як спосіб шахрайства призводить до неповернення заборгованих грошей або майна і привлас-нення їх, отримання та привласнення бан-ківських кредитів; отримання передопла-ти за договорами купівлі-продажу тощо. Проте, якщо уважно проаналізувати на-ведені вище форми зловживання довірою, то виявиться, що маємо справу з обманом у намірах, а не зі зловживанням довірою. Введення ж потерпілого в оману щодо сво-їх дійсних намірів (обіцяних дій, узятих

на себе зобов'язань) при отриманні майна власне становить суть такого обману.

Зловживання довірою як способу вчи-нення злочину базується на відносинах довіри, що виникають між соціальними суб'єктами і є специфічним різновидом соціального зв'язку в системі суспільних відносин. Сторонами у відносинах дові-ри є довіритель і повірений. Довірителем виступає будь-хто: держава в особі своїх органів і представників, органи місцевого самоврядування, установи, підприємства, організації (юридичні особи) або фізичні особи. Повірений – це особа, якій властиві ознаки суб'єкта злочину (ст. 18 Криміналь-ного кодексу України; далі – ККУ). Відно-сини довіри завжди існують як двосторон-ні та породжують для обох сторін взаємні права й обов'язки. Кожна зі сторін у таких відносинах вбачає в іншій деякий засіб досягнення бажаної мети. Повірений роз-раховує на визначену, очікувану поведінку довірителя; останній натомість розраховує на сумлінне виконання повіреним покла-дених на нього обов'язків і на підставі від-носин довіри наділяє повіреного певним колом повноважень (правомочностей), якими він сам володіє і які виступають для повіреного одночасно як обов'язки. Зміст цих повноважень і мета їх надання не по-винні суперечити закону. Поєднання прав (повноважень) та обов'язків на боці пові-реного утворює його специфічний статус уповноваженого суб'єкта. У цьому розу-мінні повірений набуває статусу спеціаль-ного суб'єкта злочину.

Говорячи про зловживання довірою, фактично йдеться про використання ви-нною особою своїх повноважень з управ-ління та розпорядження чужим майном, укладання угод або вчинення інших юри-дично значимих дій усупереч законним інтересам довірителя. Кримінальне право іноземних країн не вважає зловживання довірою способом шахрайства, навпаки, розглядає його як самостійне майнове по-сягання. Відмінними ознаками зловживан-ня довірою є:

- дії в межах повноваження, що надане винній особі в силу закону, договору чи

довірчих відносин, і полягає в праві розпорядитися чужим майном в інтересах власника;

- заподіяння подібними діями шкоди майну довірителя.

Зловживання довірою характеризується такими ознаками:

а) винний має на меті привласнення майна потерпілого до його одержання;

б) потерпілий сам добровільно передає майно або право на нього винному;

в) потерпілий наділяє винного певними повноваженнями щодо переданого майна.

Зловживання довірою істотно відрізняється від обману в складі шахрайства, оскільки є менш небезпечним способом вчинення злочину, ніж обман, має менший ступінь суспільної небезпеки, а багато дій, що формально підпадають під ознаки зловживання довірою щодо майна, взагалі не є злочинними в силу їх малозначності.

При обмані потерпілий вводиться в оману тим, хто обманює, або вона підтримується ним у свідомості обманюваного. При зловживанні довірою довіритель не вводиться в оману, він надає повноваження, не обманюючись щодо цілей використання останніх, їх обсягу, дій повіреного тощо. Повірений (винний) із суб'єктивної сторони приймає надані йому довірителем повноваження для належного їх використання. І лише після цього у повіреного виникає умисел, спрямований на вчинення злочину шляхом використання наданих повноважень, і він скоює діяння всупереч інтересам і волі довірителя. При зловживанні довірою воля довірителя не подавляється, він вважає надання повноважень повіреного вигідним для себе і є самостійним у виборі відповідних актів поведінки, також винному надаються повноваження відповідно до волі довірителя і внаслідок його добровільного волевиявлення.

По суті, зловживання довірою характеризується тим, що винний не вчиняє дій, які здатні ввести в оману потерпілого та спонукають його передати майно, як це відбувається при обмані. Зловживання довірою саме й полягає в тому, що винний використовує для отримання майна певні

договірні відносини, засновані на довірі сторін, або користується тим, що майно передається йому потерпілим без відповідних запобіжних заходів і оформлення та привласнює передане майно.

Довіра одночасно виступає на стороні особи у вигляді обов'язку – використовувати довірене майно відповідно до його цільового призначення та в межах, установлених власником. Водночас обов'язковою ознакою шахрайства є вчинення такого обману або зловживання довірою, які зумовили б подальше рішення потерпілого передати майно винному. Тому умисел на заволодіння майном повинен бути присутнім у винного вже на момент учинення таких протиправних дій. Незважаючи на очевидність наведеного положення, не можна сказати, що при зловживанні довірою умисел у винної особи виникає до або під час вчинення дій, що обумовлюють передачу йому майна, навпаки, умисел на заволодіння майном виникає після передачі майна. Однак навіть у разі достовірності судження про те, що умисел на привласнення майна у винного виникає до його передачі, правоохоронним органам важко такий умисел встановити і довести, не використовуючи визнання підсудного, що є малоюмовірним. Зловживання довірою з моральної категорії переходить у правову при добровільному акті передачі майна на підставі цивільно-правових, трудових договорів або інших відносин для здійснення певних функцій щодо майна (управління, зберігання, розпорядження, доставка тощо). Разом з тим, не сама особа, зловживаючи довірою, домагається передачі їй майна, а потерпілий, належним чином не спрогнозувавши поведінку винного, добровільно передає майно винному із власної волі. Отже, у такій ситуації злочинець використовує не довіру чи обман для заволодіння майном, а надані йому повноваження. При шахрайстві у формі зловживання довірою винна особа наділена певними повноваженнями щодо переданого майна через юридичні (що виникають на підставі нормативного правового акта, цивільного чи трудового договору тощо) або

фактичні (родинні, дружні та інші близькі зв'язки) відносини.

Відносини довіри залежно від різних підстав виникнення класифікуються як:

а) не поєднанні з правовим обов'язком повіреного діяти належним, установленим для нього чином (фактичні відносини довіри – дружба, партнерство тощо);

б) поєднанні з правовим обов'язком повіреного діяти належним чином – юридичні відносини довіри. Останні на відміну від фактичних мають упорядкований зміст і форму, певні юридичні підстави й тому, по суті, становлять специфічний вид правовідносин. Правовий обов'язок діяти ґрунтується на: законах, підзаконних нормативних актах, інших юридично значимих актах і документах, які визначають відповідні інтересам довірителя та повіреного типи їх взаємодій і взаємин, обсяг і зміст їх прав та обов'язків і забезпечують становлення цих відносин довіри правомірно юридично значущі дії сторін. Якщо довіритель виступає держава або її органи в особі уповноважених суб'єктів, зазначені дії можуть бути втілені у форму індивідуального акта застосування права. Юридичні відносини довіри залежно від виду функцій (повноважень), наданих повіреному, поділяються на відносини з особами, які володіють спеціальними функціями: а) службової особи; б) опікуна або піклувальника; в) трудовими, професійними (неслужбовими); г) іншими спеціальними функціями, що визначаються угодою, договором, дорученням тощо. Відносини довіри з особами, які володіють функціями службової особи, залежно від специфіки сфери суспільних відносин, у яких відбувається реалізація наданих повіреному повноважень, у свою чергу поділяються на відносини довіри загального та спеціального характеру.

Зловживання довірою як спосіб учинення злочину характеризується активною поведінкою, що здійснюється шляхом використання повіреним відносин довіри та наданих йому повноважень на шкоду довірительві, у супереччя волі й інтересам останнього [2]. При цьому шкода завжди запо-

діюється довірителью і, як правило, третім особам, у недоторканності й захищеності яких зацікавлений довіритель і охорону чи реалізацію прав, свобод та інтересів яких покладено на повіреного. Здебільшого цей спосіб входить до змісту дій, прихованих у ній, визначає форму її зовнішнього вираження, але іноді він виступає у вигляді «окремої» дії щодо «основної», яка забезпечує її виконання та, перебуваючи з нею в органічній єдності, є прийомом виконання останньої. До того ж одержання майна за умови виконання якого-небудь зобов'язання може кваліфікуватися як шахрайство не тільки в тому разі, коли винна особа ще в момент заволодіння цим майном мала мету його привласнити, а зобов'язання не виконувати (заволодіння шляхом обману), а й у разі, коли винна особа обертає на користь свою (чи третіх осіб) майно, яке одержала без введення в оману потерпілого щодо своїх намірів з метою використання цього майна відповідно до волі потерпілого, – тобто шляхом зловживання довірою.

Розглядаючи питання зловживання довірою, варто зупинитися на співвідношенні з таким поняттям, як «зловживання довірливістю». Так, Б.С. Нікіфоров вважав, що довіра передбачає існування відносин між людьми, тобто довіра – це завжди довіра до кого-небудь або до чого-небудь, а довірливість – це одна з властивостей людського характеру [1]. Отже, якщо зловживання довірою на чому-небудь засноване, то зловживання довірливістю є індивідуальною властивістю характеру конкретної людини та яких-небудь переконливих підстав під собою не має. Наприклад, до числа злочинів проти власності, скоєних шляхом обману, Кримінальний кодекс Італії відносить зловживання довірливістю, тобто дії того, хто, використовуючи недосвідченість неповнолітнього або психічну неповноцінність особи, схилить останню вчинити дію, що для неї або для інших осіб є шкідливими юридичними наслідками. На сьогодні зловживання довірою залишається способом шахрайства, хоча в дійсності є специфічним елементом роз-

крадання чужого майна ввіреного (у широкому розумінні слова) винному, оскільки в обох випадках розкрадання відбувається щодо майна, довіреного (ввіреного) винній особі.

Однак існують дві тенденції, що дають змогу провести певну грань між зловживанням довірою та присвоєнням або розтратою. По-перше, в основі розмежування зловживання довірою при шахрайстві та привласненні або розтраті лежить галузь права, що регулює відносини між винним і потерпілим на момент учинення розкрадання. У разі присвоєння або розтрати відносини між винним і потерпілим будуються на основі норм трудового права, різного роду статутів, службових інструкцій тощо. Якщо ж в основі відносин між винним і потерпілим лежить цивільно-правовий договір (оренди, безоплатного користування тощо), то в такій ситуації має місце шахрайство. По-друге, в основі розмежування зловживання довірою при шахрайстві та привласненні або розтраті лежать також юридичні та фактичні відносини. Якщо йдеться про юридичні відносини, що склалися між винним і потерпілим, то необхідно говорити про присвоєння або розтрату. У разі наявності фактичних відносин має місце зловживання довірою як спосіб учинення шахрайства.

Із суб'єктивної сторони цей спосіб характеризується тим, що суб'єкт усвідомлює: він використовує надану йому довіру, у тому числі й повноваження, якими наділений, для здійснення дій усупереч інтересам довірителя. При цьому він розуміє характер відносин довіри та обсяг

повноважень, йому наданих, передбачає, що внаслідок здійснюваних ним дій інтересам довірителя, а іноді й інтересам інших осіб, буде завдано істотної шкоди, і бажає здійснення цих дій. Отже, зловживання довірою як спосіб скоєння злочину завжди припускає наявність у діях винного умисної вини. Мотиви ж вказаних дій можуть бути різними: користь, особиста зацікавленість тощо. Злочинне використання відносин довіри може бути здійснене тільки з прямим умислом. Зміст інтелектуального моменту в цьому разі становить усвідомлення винним (повіреном):

а) наявності відносин довіри з довірителем, їх підстав, характеру й обсягу наданих йому повноважень; б) того, що вчинюване ним діяння заподіює шкоду довірителю (і третім особам) усупереч інтересам останнього; в) того, що для вчинення дій він використовує повноваження, надані йому довірителем. Вольовий момент умислу полягає в бажанні виконати злочинну дію, способом учинення якої є зловживання довірою.

Висновки

Згідно з Кримінальним кодексом України зловживання довірою полягає в недобросовісному використанні довіри з боку потерпілого: для заволодіння чужим майном чи правом на нього винний використовує особливі довірчі відносини, що склалися між ним і власником майна, такі відносини можуть виникати внаслідок особистого знайомства, родинних або дружніх зв'язків, цивільно-правових або трудових відносин.

Література

1. Никифоров Б.С. Борьба с мошенническими посягательствами на социалистическую и личную собственность по советскому уголовному праву / Б.С. Никифоров. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – 180 с.
2. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про злочини проти власності» № 10 від 6 листопада 2009 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>
3. Анісімов Г.М. Зловживання довірою як спосіб вчинення злочину : поняття і кримінально-правове значення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Г.М. Анісімов. – Харків, 2003. – 233 с.
4. Анісімов Г.Н. Злоупотребление доверием как признак состава преступления / Г.Н. Анісімов // Проблеми законності : Республіканський міжвідомчий науковий збірник / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Харків : Нац. юрид. акад. України, 2002. – Вип. 57. – С. 145-151.

5. *Шапочка С.В.* Шахрайство як корисливий злочин проти власності : історія та сьогодення / С.В. Шапочка // *Боротьба з організованою злочинністю та корупцією (теорія і практика)*. – 2004. – № 9. – С. 173-178.
6. *Смаглюк О.В.* Шахрайство за Кримінальним кодексом України 2001 року : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / О.В. Смаглюк. – К., 2004. – 20 с.
7. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. // *Відомості Верховної Ради України*. – 2001. – № 25-26. – Ст. 131.

Реалізація конституційного принципу гласності судового процесу в новому Кримінальному процесуальному кодексі України

І.В. Тарасова

кандидат юридичних
наук,
старший викладач
кафедри кримінально-
правових дисциплін
ВНЗ Університет
економіки та права
“КРОК”

Ю.В. Шеляженко

студент, член
Національної спілки
журналістів України,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті проаналізовано методи забезпечення гласності та відкритості судового провадження у кримінальних справах, передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 року. Запропоновано варіанти посилення кримінально-процесуальних гарантій гласності судового процесу.

В статье проанализированы методы обеспечения гласности и открытости судебного производства по уголовным делам, предусмотренные Уголовным процессуальным кодексом Украины 2012 года. Предложены варианты усиления уголовно-процесуальных гарантий гласности судебного процесса.

The article analyzes methods of the ensuring the transparency and the publicity of the court proceedings in criminal cases under the Criminal Procedure Code of Ukraine of 2012. It is offered ways for strengthening criminal procedural guarantees of transparency in litigation.

Ключові слова: гласність судового процесу, вільний слухач, судова журналістика, кримінальне судочинство.

Постановка проблеми

Гласність, розгляд кримінальних справ при відкритих дверях для доступу публіки (вільних слухачів) та право народу знати й обговорювати судову практику в сучасному світі є загальноvizнаним принципом здійснення правосуддя. На нашу думку, сильні гарантії гласності кримінального процесу є необхідною передумовою демократичної легітимності судочинства та становлення правової держави в Україні. Гласність кримінального процесу повинна демонструвати дієвість кримінального закону, невідворотність покарання за вчинений злочин за умови доведеності обвинувачення; популяризувати практичне значення кримінального закону для охорони правопорядку; сприяти викоріненню правового нігілізму, що набуває масштабів суттєвого криміногенного чинника; підвищувати рівень правосвідомості громадян, їх поінформованості про реалії судової практики [1]

Ідеї посилення гласності кримінального

процесу міцно утвердилися у вітчизняній і світовій юридичній думці. Так, Л. М. Москвич зазначає, що в ідеалі рівень довіри до суду з боку громадськості повинен визначатися власним досвідом громадян, що мали безпосередній контакт із судами [2, с. 30], однак на практиці ЗМІ формують негативний імідж судової влади як повнїстю корумпованої інституції [2, с. 27]. Учений М. М. Ілляк зазначає, що Стратегічним планом розвитку судової влади України на 2013-2015 роки, затвердженим Радою суддів України, поставлено, зокрема, завдання розробити та впровадити національну концепцію комунікацій судової влади України, що включатиме співробітництво зі ЗМІ. Для підвищення рівня довіри громадян до суду слід широко використовувати комунікаційні технології, зокрема, телебачення, радіо, пресу тощо для інформування суспільства про те, що відбувається в судовій владі [3, с. 13].

Принцип гласності судового процесу віднесено до основних засад судочинства

ст. 129 Конституції України та підкріплено правом кожного вільно збирати, використовувати, поширювати інформацію у ст. 34 Конституції України [4]. Цей принцип своїми витоками сягає класичного римського права, відповідає як старовинним звичаям нашого народу (звід, заклич, общинний суд тощо), так і міжнародним стандартам захисту прав людини (ст. 10, 11, 19, 29 Загальної декларації прав людини; ст. 14, 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права тощо).

Спеціальним законом, який визначає порядок кримінального провадження на території України, є Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК), що набрав чинності 19 листопада 2012 року [5]. У зв'язку з новизною кримінального процесуального закону необхідно критично проаналізувати правові методи забезпечення гласності та відкритості судового кримінального провадження, передбачені КПК, та вказати шляхи удосконалення кримінального процесуального закону для забезпечення рівня гласності кримінального судочинства в Україні, що відповідав би рівню суспільного інтересу та кращим світовим зразкам забезпечення гласності судочинства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Зміст ст. 27 нового КПК щодо гласності та відкритості судового провадження та його повного фіксування технічними засобами на цей час розкрито в науково-практичному коментарі до КПК [6, с. 81-85].

Питанням гласності кримінального процесу присвячено чимало досліджень і публікацій вітчизняних (В.В. Леоненко, Г.І. Чангулі, М.І. Сірий, А.Й. Міллер, В.Т. Маляренко, В.В. Король, І.Л. Беспалько, Г.П. Тимченко, Д.Є. Кутоманов та інші); радянських (А.А. Шушанашвілі, І.І. Мартинович та інші); російських (І.Я. Фойницький, М.О. Чельцов, І.Л. Петрухін, З.В. Макарова, Т.М. Добровольська, С.В. Романов, Д.О. Голованов та інші) дослідники. За їх публікаціями можна прослідкувати еволюцію визначення поняття «глас-

ність кримінального процесу», уявленя про різноманіття форм реалізації принципу гласності кримінального судочинства та меж його застосування. Низка вітчизняних авторів (Л.М. Москвич, М.М. Іллюк, П. І. Залізняк, А. О. Шапов) вказують на безпосередній зв'язок між дотриманням принципу гласності кримінального процесу й утвердженням авторитету та незалежності судової влади.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Потребують вивчення можливі перешкоди практичній реалізації кримінально-процесуальних норм стосовно гласності судочинства, наприклад, перешкоди в безпосередньому доступі до приміщення суду, непублічність інформації про час і місце слухань конкретних справ та інші рецидиви непублічності, про що, наприклад, пишуть П. І. Залізняк та А. О. Шапов [7], які для перевірки рівня забезпечення гласності судочинства спробували як вільні слухачі відвідати низку судів, що знаходяться в місті Києві; якщо на випадково обрані засідання в судах першої інстанції їм усе ж вдалося потрапити, то до судів апеляційної та касаційної інстанцій їх як вільних слухачів не допустили.

Вивчаючи можливості посилення кримінально-процесуальних гарантій гласності судового процесу, доцільно з урахуванням світового та вітчизняного досвіду описати коло тих форм гласності судочинства у кримінальних справах, гарантії реалізації яких у новому КПК закріплені слабо або взагалі не закріплені.

Формулювання цілей статті

Метою статті є дослідження кримінально-процесуального законодавства, стрижнем якого є КПК 2012 р., на предмет виокремлення конкретних, гарантованих новим КПК механізмів реалізації конституційного принципу гласності судочинства; теоретичне визначення центрального для правовідносин гласності судочинства поняття «вільний слухач», його статусу та необхідних гарантій його діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Гласність кримінального судочинства є особливим видом правовідносин із доступу всіх бажаючих до суспільно значущої інформації про практику кримінального судочинства, про хід конкретних кримінальних процесів та прийняті судові рішення, і, передусім, безпосереднє право бути присутніми та фіксувати інформацію на відкритих судових засіданнях у якості вільних слухачів. Деякі дослідники виокремлюють поняття внутрішньої гласності, тобто рівність сторін судового провадження в недоступних широкій громадськості інформаційних відносинах при розгляді справи, проте ми схильні погодитись із висновком В. В. Короля про те, що «внутрішня гласність» є, скоріше, проявом дії інших принципів кримінального процесу, насамперед, диспозитивності [8, с. 4].

Отже, суб'єктами правовідносин гласності кримінального судочинства ми бачимо суд і вільних слухачів. Об'єктом правовідносин гласності кримінального судочинства вбачається доступ на відкриті судові засідання та до відкритих за режимом доступу документів, зокрема, судових рішень.

Автори науково-практичного коментаря до нового КПК харківської школи права також розглядають гласність у трьох аспектах, а саме:

- 1) як засіб підвищення рівня виховного впливу судового процесу на присутніх;
- 2) як спосіб публічного контролю з боку суспільства, громадськості за судовою владою;
- 3) як одну з гарантій законності, обґрунтованості та справедливості в діяльності органів правопорядку, сторін та інших учасників кримінального провадження [6, с. 82].

З усім цим можна погодитися, окрім хіба що формулювання «виховний вплив», яке має відверто патерналістичний відтінок. На нашу думку, коректніше говорити про підвищення рівня поінформованості та правосвідомості громадян, рівня відповідальності суддів, прокурорів, адвокатів, оскільки увага громадськості непрямо мо-

тивує їх до підвищення рівня своєї професійної кваліфікації.

Недоліком кримінально-процесуального регулювання відносин гласності кримінального процесу в судовому розгляді є те, що КПК прямо не визначає статус вільного слухача. Однак і без цього можна виокремити основні права та обов'язки вільного слухача у правовідносинах із судом.

Обов'язки присутніх у залі судового засідання встановлено ст. 329 КПК [5], а заходи до вільних слухачів, що порушують порядок судового засідання, передбачені ст. 330 КПК. Особи, присутні в залі судового засідання, при вході до нього суду та при виході суду повинні встати; вони зобов'язані додержуватися порядку в судовому засіданні і беззаперечно підкорятися відповідним розпорядженням головуючого в судовому засіданні. На нашу думку, під «відповідними» слід розуміти зрозумілі, законні, обґрунтовані розпорядження, які спрямовані на підтримання порядку в судовому засіданні. Що ж до незрозумілих розпоряджень, можна з усією повагою, безпосередньо на підставі ст. 19 Конституції України попросити головуючого роз'яснити, виконання яких дій, відповідно до яких конкретних приписів чинного законодавства він вимагає. У разі невиконання розпорядження головуючого особами, присутніми в судовому засіданні, головуючий робить їм попередження про відповідальність за неповагу до суду. При повторному порушенні порядку в залі судового засідання їх за ухвалою суду може бути видалено із зали судового засідання та притягнуто до відповідальності. Відповідно до ст. 185-3 Кодексу України про адміністративні правопорушення неповага до суду, що виразилася, зокрема, у непокоренні громадян розпорядженню головуючого чи в порушенні порядку під час судового засідання, а так само вчинення будь-ким дій, які свідчать про явну зневагу до суду або встановлених у суді правил, тягнуть за собою накладення штрафу від 340 до 1700 грн [9, с. 427-428].

Права вільних слухачів урегульовано ст. 27 КПК [5].

Відповідно до ч. 2 ст. 27 КПК кримінальне провадження в судах усіх інстанцій здійснюється відкрито (окрім наведених у цій статті винятків). Це означає, як мінімум, можливість вільно увійти до приміщення суду. З огляду на режим охорони судів для цього необхідно пред'явити паспорт на вході. Охоронці зазвичай просять назвати справу і до якого судді ви направляєтесь. У суди першої та апеляційної інстанції завжди можна прихопити з собою шаблонне письмове клопотання про фотозйомку судового засідання та чесно сказати охоронцю, що йдете до загальної канцелярії (це, як правило, не викликає зайвих запитань). Відкритість судового засідання означає й можливість знаходитись у залі судових засідань чи кабінеті судді, де відбувається відкритий розгляд кримінальної справи.

Відповідно до ч. 1 ст. 27 КПК ніхто (у тому числі вільний слухач) не може бути обмежений у праві на отримання в суді інформації про дату, час і місце судового розгляду та про ухвалені в ньому судові рішення, крім випадків, установлених законом. На практиці розклад призначених до розгляду справ помічники більшості суддів розміщують на інформаційних стендах. Наступним кроком у забезпеченні доступності такої інформації може бути розміщення в Інтернеті на веб-сайтах усіх судів інформації про призначені до розгляду справи (подібна інформація зараз частково розміщується на сайтах деяких судів, наприклад, Верховного Суду України, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Апеляційного суду міста Києва, Шевченківського районного суду міста Києва тощо).

Відповідно до ч. 6 ст. 27 КПК [5] кожен (у тому числі вільний слухач), хто присутній у залі судового засідання, може вести стенограму, робити нотатки, використовувати портативні аудіозаписуючі пристрої. Проведення в залі судового засідання фотозйомки, відеозапису, транслявання судового засідання по радіо та телебаченню, а також проведення звукозапису

із застосуванням стаціонарної апаратури допускаються на підставі ухвали суду, що приймається з урахуванням думки сторін і можливості проведення таких дій без шкоди для судового розгляду.

Цікаво, що в науково-практичному коментарі до нового КПК тлумачення норми про право присутніх у залі судового засідання робити записи, зокрема, диктофонні звукозаписи викладено з акцентом суттєвого посилення: науковці вказують, що такі записи присутні мають право робити без дозволу суду [6, с. 84]. Це уточнення, на нашу думку, має величезне практичне значення, особливо з огляду на авторитет редакторів цього коментаря, які стоять біля витоків судової реформи (В. П. Пшонка, А. В. Портнов). Диктофонний запис важливий журналістові для точного відтворення фактів, озвучених на судовому засіданні, під час роботи над статтею; окрім того, це документ, наявність якого страхує від позовів про захист честі та гідності. З особистого досвіду автора, у зв'язку з відсутністю в КПК 1961 р. прямого дозволу вільним слухачам користуватися портативними аудіотехнічними засобами (такими, як диктофон) судді в судах різних інстанцій були схильні не приймати посилення на наявність такого прямого дозволу в ч. 2 ст. 11 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [10] і стверджували, що вільні слухачі можуть користуватися диктофоном лише з дозволу суду. Тепер у подібних ситуаціях можна продемонструвати секретарю судового засідання чи судовому розпоряднику ксерокопію відповідних сторінок науково-практичного коментаря до нового КПК, де чітко сказано, що всі присутні на засіданні можуть користуватися диктофоном без отримання письмового дозволу.

Процесуальну норму про дозвільний характер фото- і відеозйомки судового засідання зазвичай використовують для унеможливлення такої зйомки. При цьому журналісти позбавлені процесуальної можливості брати участь в обговоренні можливості фото-, відеозйомки, а суд за КПК навіть не зобов'язаний розглядати

відповідні клопотання від ЗМІ, які зазвичай попередньо подаються через канцелярію. Відомий випадок, коли журналіста оштрафували на 1700 грн. за несанкціоновану відеозйомку, як за прояв неповаги до суду [11]. Слід зазначити, що у Верховній Раді України зареєстровано проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо забезпечення реальної відкритості правосуддя)» народного депутата України А. С. Гриценка № 2078 від 23 січня 2013 р., яким пропонується надати особам, присутнім на відкритому судовому засіданні (включаючи представників засобів масової інформації), право без згоди на це суду чи осіб, які беруть участь у справі, проводити фотозйомку, відеозапис, трансляцію відкритого судового засідання по радіо і телебаченню, проведення звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури. Обґрунтовуючи необхідність прийняття такого законопроекту, законодавець досить категорично вказав у пояснювальній записці, що «*норми процесуальних кодексів фактично встановлюють дозвільний характер використання на судовому засіданні засобів відеофіксації*. При цьому кодекси не містять чітких, справедливих та зрозумілих критеріїв, яким мають слідувати судді, дозволяючи або забороняючи відеофіксацію відкритого слухання у справі. Таким чином, чинне законодавство не містить механізмів протидії приховуванню від громадськості зловживань суддів та інших учасників процесів, не враховує суспільний інтерес до ходу окремих судових справ, унеможливорює використання інструменту відкритості правосуддя в якості механізму захисту прав учасників судових процесів» [12].

Відповідно до ч. 7 ст. 27 КПК судове рішення, ухвалене у відкритому судовому засіданні, проголошується прилюдно [5]. Якщо судовий розгляд відбувався у закритому судовому засіданні, судове рішення проголошується прилюдно з пропуском інформації, для дослідження якої проводилося закрите судове засідання та яка на момент проголошення судового рішення

підлягає подальшому захисту від розголошення. Таким чином, вільний слухач має право бути присутнім на оголошенні судових рішень, у тому числі вироків в усіх кримінальних справах.

Перевага особистої присутності на оголошенні рішення полягає в тому, що можна почути імена, згадані в судовому рішенні; у подальшому, коли рішення публікується в Інтернеті в Єдиному державному реєстрі судових рішень, імена та інші відомості, що дають можливість ідентифікувати фізичну особу, з текстів рішень прибираються відповідно до ст. 7 Закону України «Про доступ до судових рішень» [13]. На нашу думку, засекречування імен злочинців, вину яких встановлено судом, при публікації вироків в ЄДРСР шкодить розвитку соціального інституту особистої репутації та явно не відповідає суспільним інтересам.

Ще один проблемний момент КПК – недоступність для публіки матеріалів кримінальних справ. Спробувавши запитати як публічну інформацію в Печерському районному суді міста Києва копію офіційного аудіозапису відкритого судового засідання за обвинуваченням експрем'єра міністра Ю. Тимошенко у перевищенні влади, отримавши відмову і оскарживши її в порядку адміністративного судочинства, автор отримав постанову Окружного адміністративного суду міста Києва [14], у якій зафіксовано таку правову позицію: отримання інформації по відправленню правосуддя здійснюється виключно відповідно до процесуальних законів, законів України «Про судоустрій і статус суддів», «Про доступ до судових рішень» і не є предметом регулювання Законом України «Про доступ до публічної інформації» [15]. Тобто, діюче законодавство не дає можливості запитувати для ознайомлення матеріали «резонансних» кримінальних справ, навіть копію аудіозапису технічної фіксації відкритих судових засідань.

Попри неможливість отримати доступ у суді до матеріалів кримінального провадження, деякі ЗМІ публікують в Інтернеті процесуальні документи гучних кри-

мінальних проваджень. Так, Р. Р. Кузьмін вважає, що таку інформацію можуть поширювати на законних підставах адвокати, яким надавалися копії процесуальних документів [16].

Цікаво, що в лютому 2011 р. було видано навчально-методичний посібник для викладачів Академії суддів України та працівників апарату суду «Стратегічні комунікації», де наведено типовий проект положення про взаємодію суду із засобами масової інформації та журналістами, яким, зокрема, встановлюються особливості надання інформації у кримінальному процесі [17, с. 179] і навіть передбачається, що за клопотанням журналіста і наявності обґрунтованого суспільного інтересу стосовно оприлюднення такої інформації Голова суду може дозволити доступ до матеріалів архівних судових справ [17, с. 181].

Звісно, згадані положення не мають сили нормативного акта, однак дають змогу знову порушувати питання про теоретичну можливість ознайомлення журналістів із окремими документами кримінального провадження. Принаймні, одна така процесуальна можливість надана журналістам і всім іншим вільним слухачам ст. 358 КПК [5]: протоколи слідчих (розшукових) дій та інші долучені до матеріалів кримінального провадження документи, якщо в них викладені чи посвідчені відомості, що мають значення для встановлення фактів і обставин кримінального провадження, повинні бути оголошені в судовому засіданні за ініціативою суду або за клопотанням учасників судового провадження.

Висновки

Хоча у Кримінальному процесуальному кодексі України 2012 р. відсутнє чітке визначення статусу вільного слухача (громадянина, журналіста, який присутній на судовому засіданні не як учасник кримінального процесу, а як представник суспільства) у якості суб'єкта правовідносин гласності судочинства з приводу доступу на відкриті судові засідання та до відкритої за режимом доступу інформації у кримінальному судовому провадженні, зміст

ст. ст. 27, 329, 330 нового КПК дає змогу зробити висновки про наявність прав вільних слухачів бути присутніми на відкритих судових засіданнях і при оголошенні судових рішень, у тому числі вироків, робити без спеціального дозволу нотатки та аудіозаписи за допомогою диктофона, а з дозволу суду провадити фото-, відеозйомку судового засідання. Вільні слухачі зобов'язані дотримуватися порядку в судовому засіданні, при вході суду та при виході суду повинні встати, повинні беззаперечно виконувати законні розпорядження головуючого стосовно забезпечення порядку в судовому засіданні.

Для посилення кримінально-процесуальних гарантій гласності судового процесу вбачається за доцільне установити явочний порядок фото- і відеозйомки судових засідань замість дозвільного, передбачити можливість ознайомлення вільних слухачів із матеріалами резонансних та архівних кримінальних справ (принаймні, тими, які оголошувалися в судовому засіданні), можливість ознайомлення бажаючих із офіційним аудіозаписом технічної фіксації чи протоколом відкритих судових засідань, публікації в Єдиному державному реєстрі судових рішень повних текстів вироків у кримінальних справах із зазначенням імені та іншої інформації, що ідентифікує особу злочинця. Варто розвивати та поширювати в усіх судах частково існуючу практику розміщення в Інтернеті на веб-сайтах судів інформації про призначені до розгляду справи.

Окрім того, слід визначити процесуальний статус вільного слухача, передбачити його право заявляти клопотання з питань забезпечення гласності судочинства та брати участь в обговоренні цих питань учасниками кримінального процесу. Також варта уваги пропозиція забезпечити вільним слухачам можливість оскаржувати ухвали головуючого стосовно проведення судового засідання в закритому режимі чи видалення із судового засідання присутніх осіб; за результатами оскарження може бути передбачено такий спосіб відновлення порушеного права, як озна-

йомлення вільних слухачів із протоколом чи аудіозаписом судового засідання. Проблему підстав і процедури такого оскарження автор розгляне в наступних публікаціях.

Високий рівень недовіри громадян до українських судів (якщо діяльність судів у лютому 2005 р. повністю підтримували 21,3% опитаних, окремі заходи – 31,7% і не підтримували 29,3%, то станом на бе-

резень 2013 р. діяльність судів повністю підтримували 4,7%, окремі заходи – 25,4% та не підтримували 59,8%) [18] показує, що вітчизняне судочинство обвалилося у «прірву Бібаса».

На нашу думку, посилення гарантій гласності судочинства необхідне, щоб збудувати міст через цю прірву і, таким чином, успішно продовжити становлення молодшої української демократії, громадянського суспільства та правової держави.

Література

1. Тимченко Г.П. Принцип гласності і відкритості судового розгляду : теорія, історія та перспективи розвитку / Г.П. Тимченко // Держава і право : Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. – № 49. – С. 258-265.
2. Москвич Л.М. Суспільна довіра до суду як показник ефективності судової влади / Л.М. Москвич // Вісник Верховного Суду України, 2011. – № 2. – С. 25-30.
3. Ілляк М. М. Комунікація Феміди і ЗМІ : кроки назустріч / М. Ілляк // Юридичний вісник України. – К. : 2013 – № 4 (917). – С. 13-15.
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – С. 141.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 9-10, № 11-12, № 13. – С. 88. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
6. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 1 / О.М. Бандурка, С.М. Блажівський, Є.П. Бурдоль та ін. ; за заг. ред. В.Я. Тація, В.П. Пшонки, А.В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – 768 с.
7. Залізняк П. І., Шаїпов А. О. Доки правосуддя буде таємним? / П. Залізняк, А. Шаїпов // Юридичний вісник України. – 2008. – № 30. – С. 9-12.
8. Король В.В. Засада гласності та її обмеження в кримінальному судочинстві України [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / В.В. Король. – К., 2002. – 17 с.
9. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Науково-практичний коментар / Р.А. Калюжний, А.Т. Комзюк, О.О. Погрібний та ін. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 781 с.
10. Закон України «Про судоустрій і статус судів» від 7 липня 2010 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41- 45. – С. 529.
11. Постанова судді Апеляційного суду Тернопільської області Коструби Г.І. від 3 травня 2012 р. про накладення адміністративного стягнення (штрафу в сумі 1 700 грн) на журналіста за неповагу до суду (ч. 1 ст. 185-3 КУпАП), що виявилася у несанкціонованій відеозйомці судового засідання [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25069888>
12. Проект Закону України (щодо забезпечення реальної відкритості правосуддя) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc_4_1?pf3511=45534
13. Закон України «Про доступ до судових рішень» від 22 грудня 2005 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 15. – С. 128.
14. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 28 вересня 2012 р. за позовом редактора газети «Правдошукач» до Печерського районного суду міста Києва, якою підтверджено правомірність відмови журналісту у доступі до інформації, що міститься в матеріалах кримінальної справи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/262103508>
15. Закон України «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 32. – С. 314.

16. Інтерв'ю Першого заступника Генерального прокурора України Р.Р. Кузьміна радіостанції «Ехо Москви» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.echo.msk.ru/programs/razvorot/1015392-echo/>

17. Стратегічні комунікації. Навчально-методичний посібник для викладачів суддів і працівників апарату суду [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://court.gov.ua/userfiles/UROL_Strategic_Communications_PIO_Curriculum_2011_UKR.pdf

18. Соціологічне опитування «Чи підтримуєте ви діяльність суду в Україні?» (динаміка, 2005-2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.Ua/ukr/poll.php?poll_id=169

Актуальні проблеми психології

Основні напрями психологічного забезпечення професійного самовизначення майбутніх офіцерів-прикордонників

О.Д. Сафін

доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри психології,
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

О.В. Данько

фахівець групи професійно-психологічного відбору,
Національна академія Державної прикордонної служби імені Богдана Хмельницького

У статті на основі результатів емпіричної перевірки висунутих припущень обґрунтовано основні напрями психологічного забезпечення професійного самовизначення майбутнього офіцера-прикордонника: психологічне забезпечення адекватного вибору професії, розвиток професійної придатності суб'єкта професійного самовизначення, формування професійної переконаності курсантів у правильності вибору професії, формування їх професійної готовності до професійної діяльності в підрозділах Державної прикордонної служби України.

В статье на основе результатов эмпирической проверки выдвинутых предположений обоснованы основные направления психологического обеспечения профессионального самоопределения будущего офицера-пограничника: психологическое обеспечение адекватного выбора профессии, развитие профессиональной пригодности субъекта профессионального самоопределения, формирование профессиональной убежденности курсантов в правильности выбора профессии, а также формирование их профессиональной готовности к профессиональной деятельности в подразделениях Государственной пограничной службы Украины.

In article on the basis of the results of the empirical test the assumptions, main directions of psychological support of professional self-determination of the future of the officer-borderguard are justified: psychological maintenance of an adequate choice of profession officer-borderguard, the development of vocational life of the subject of professional self-determination, development of professional conviction of cadets in the correct choice of their profession, as well as the formation of a professional readiness of students to the professional activities of the subdivisions of the State borderguard service of Ukraine.

Ключові слова: психологічне забезпечення, професійне самовизначення, професійна діяльність, курсант.

Постановка проблеми

Основна суперечність, що перешкоджає проведенню реформування Державної прикордонної служби України, полягає

в тому, що, з одного боку, молоді люди, гідні носити погони офіцера, не можуть реалізувати свої економічні та статусні домагання під час служби, а з іншого

боку – проблема професіоналізації ДПСУ не може бути вирішена без добре підготовлених і вірних військовому обов'язку офіцерських кадрів. Однією з основних причин такого стану справ є неадекватне професійне самовизначення (ПС) майбутніх офіцерів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема ПС особистості ґрунтовно розглядалася у працях Є. Клімова, Д. Леонтьєва, Ю. Поварьонкова, М. Пряжнікова та інших науковців. Однак у цих дослідженнях не повною мірою враховувалися особливості професійної діяльності в умовах високої інтенсивності та напруженості, нерегламентованості службового дня та відсутності вільного часу для відпочинку. У більшості робіт об'єктом досліджень є учні, підлітки та студенти. Вивчення проблем, пов'язаних із ПС військовослужбовців, впливу на цей процес психологічних чинників знайшло своє відображення в низці досліджень вітчизняних психологів (М. Корольчук, Г. Ложкін, В. Осьодло, О. Сафін та інші).

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Необхідно відзначити, що проблема психологічного забезпечення професійного самовизначення особистості досить повно висвітлена в сучасній психологічній літературі. Разом з тим, слід наголосити, що у військовій психології на сьогодні завдання вивчення ПС майбутніх офіцерів залишається поза належною увагою.

Формулювання цілей статті

Мета статті – обґрунтувати основні напрями психологічного забезпечення (ПЗ) ПС майбутніх офіцерів-прикордонників.

Виклад основного матеріалу дослідження

До одного з основних напрямів ПЗ ПС майбутніх офіцерів-прикордонників слід віднести психологічне забезпечення адекватного вибору професії офіцера-прикордонника. ПЗ першого циклу ПС майбутніх офіцерів-прикордонників

складається із заходів професійної орієнтації оптантів і професійного психологічного відбору абітурієнтів. Виходячи з психологічних передумов адекватного вибору професії офіцера, можна сформулювати завдання для суб'єктів ПЗ ПС кандидатів на вступ до ВНЗ: формування глибокого розуміння оптантами суспільної та особистої значущості професії прикордонника; роз'яснення сутності кожної військової спеціальності, її специфіки, особливостей, вимог, які вона висуває до якостей особистості майбутнього офіцера; активне формування інтересу до професії, широких соціальних мотивів її вибору, прагнення до оволодіння певною спеціальністю; вивчення індивідуально-психологічних особливостей юнаків, їхньої професійної придатності та надання допомоги у виборі професії офіцера-прикордонника; формування професійної придатності та ПГ до оволодіння обраною спеціальністю тощо.

Проведене нами дослідження підтвердило висунуте раніше припущення про те, що ПЗ ПС майбутніх офіцерів-прикордонників полягає в послідовному та системному застосуванні психологічних методів і технологій з метою його адекватного розвитку. Для доведення ефективності впливу психотехнологій на процес ПС було використано квазіекспериментальний план дослідження. Стратегія вибору груп полягала в залученні до експерименту реальних навчальних груп. Рандомізація була досягнута за допомогою вибору однорідних груп за статтю, віком, демографічними ознаками, роками навчання, середнім балом успішності за предметами спеціалізації. Отримані результати дають змогу констатувати ефективність використаних критеріїв рандомізації та приналежність членів ЕГ і КГ до однієї вибіркової сукупності. Як змінні виступили: незалежна – комплекс психологічних технологій, що забезпечують адекватне ПС залежно від етапу професійного розвитку суб'єкта; залежна – показники та критерії процесу ПС курсантів.

Експериментальна вибірка становила 86 учнів 10-11 класів середніх шкіл, що відвідують вечірні дворічні підготовчі курси (КГ – 47 осіб), (ЕГ – 39 осіб). В ЕГ, крім підготовки з навчальних дисциплін, паралельно була організована робота із ПЗ ПС майбутнього офіцера, сутність якої полягала в цілеспрямованості впливів автора, співробітників групи професійного психологічного відбору, офіцерів відділу виховної роботи та професорсько-викладацького складу Національної академії Державної прикордонної служби України під час навчально-виховного процесу на суб'єкта ПС. Автором вносилися пропозиції посадовим особам щодо імплементації спеціальних психологічних методів у різні компоненти провідної навчальної діяльності курсантів. Спеціальні психологічні методи було об'єднано в один комплекс «Тренінг професійного самовизначення». Інструментами впливу були авторські методики «Контракт», «До нового місця служби», «Офіцер». Крім того, у тренінгу застосовувалися окремі положення таких методів як: тренінг професійного самовизначення (І.М. Кондаков), програма професійного самовизначення (Г.В. Резапкіна), «Моя лінія життя», «Методика граничних смислів» (Д.О. Лєонтєв) тощо. Ігрові та тренінгові процедури були вибудовані в логічно послідовну низку занять, проведених 1-2 рази на місяць. Психодіагностичні методи застосовувалися бланковим методом і на комп'ютерному комплексі. За результатами вивчення отриманих даних з окремими учнями проводилася профконсультаційна робота. Показниками виступають сфери професійних переваг учнів, а зовнішнім критерієм є сам факт вступу до НА ДПСУ.

До початку відвідування курсів учні пройшли діагностичне обстеження за методикою Л. Йовайши. Після проведення тренінгу ПС із ЕГ змінився відсоток учнів, у порівнянні з КГ, які мають бажання вступити до НА ДПСУ. Особливий відтік був серед учнів, які мають схильність до

заняття мистецтвом, роботи з людьми та виробництва матеріальних благ, вони завчасно усвідомили помилку у виборі військової професії.

Таким чином, емпіричні дані, отримані в процесі дослідження, доводять необхідність психологічного забезпечення ПС кандидатів на навчання до НА ДПСУ. Його сутність полягає у створенні комплексу взаємозалежних, організованих психодіагностичних і психолого-педагогічних заходів і технологій, покликаних забезпечити успішне вирішення завдання ПС, а надалі – забезпечити стійкість процесу розвитку індивідуальності курсанта за рахунок оптимізації середовища розвитку.

Другим основним напрямом можна вважати розвиток професійної психологічної придатності курсантів-прикордонників. Проблема ПЗ ПС майбутніх офіцерів не може бути вирішена без вивчення професійної придатності курсантів до виконання професійної діяльності. Сутність дослідження полягала в порівнянні результатів професійної діяльності на різних етапах розвитку суб'єкта ПС (абітурієнт, курсант і офіцер) з метою виявлення ефективності прогнозу професійної придатності абітурієнта до майбутньої професійної діяльності на початковій стадії ПС. Було проаналізовано показники професійної придатності 105 випускників НА ДПСУ на різних етапах ПС: абітурієнти – оцінка за кваліфікаційний іспит; курсанти – середній бал за результатами підсумкової атестації; офіцери-випускники – відгуки командування частин ДПСУ. Первинні оціночні показники не відповідали закону нормального розподілу, тому були переведені до дихотомічних даних: 1 – «добре» і «відмінно»; 0 – «задовільно» і «незадовільно». Для розрахунку кореляційного зв'язку між показниками використовувався коефіцієнт асоціації Пірсона. У результаті виявлено слабкий зв'язок показників 1-го і 2-го та помірний – між 2-м і 3-м показниками.

Як методологічний принцип оцінки

розвитку професійної придатності Є.П. Єрмолаєвою введено поняття «внутрішні ідентифікаційні вимоги професії» – ключове для диференціації аспектів, пов'язаних із визначенням понять норми ідентичності стосовно професіонала [1, с. 72]. Було проведено психологічне вивчення професійних військових з метою визначення їхньої професійної придатності. Найбільш успішних офіцерів було виявлено в результаті вивчення їхніх особових справ. Критерієм для оцінки успішності стали висновки атестації, зроблені командуванням частин. Загальна вибірка становила 65 офіцерів середньої управлінської ланки (перехідний період від молодшого офіцерського складу до старшого). Дослідження проводилося за методикою 16-факторного особистісного опитувальника Р. Кеттела. Були виявлені особливості в розвитку якостей різних фахівців. Так, наприклад, при порівнянні вибірок офіцерів виховних структур і командних спеціальностей отримано відмінності за такими факторами: F (стриманість – експресивність), E (підпорядкованість – домінантність), Q1 (консерватизм – радикалізм), Q4 (розслабленість – напруженість), O (упевненість у собі – тривожність).

Отже, для вироблення психологічних методів впливу на курсантів необхідно: по-перше, орієнтуватися на середньостатистичні дані, отримані в процесі обстеження за цією методикою успішних офіцерів; по-друге, використовувати лише ті фактори, що диференціюють обстежуваних за різними спеціальностями; по-третє, враховувати динаміку їхнього професійного розвитку.

Для розвитку професійної придатності необхідно ініціювати зміну показників саме тих професійно значущих якостей (ПВЯ), які відповідають їхньому еталонному зразку. Варто враховувати, що розвиток ПВЯ курсантів відбувається неоднозначно під впливом навчального процесу. Під час навчання у курсантів змінюються не лише самі показники ПС, а й відбувається перегрупування вза-

мозв'язків між групами цих показників. Виникає необхідність взаємоузгодження та об'єднання у складі оновленої системи ПС функціональних систем особистості, які були відпрацьовані на попередніх етапах розвитку. Знаючи динаміку зміни показників, можна впливати на ті з них, які служать для забезпечення професійної придатності курсантів до професійної діяльності. Варто розуміти професійну придатність курсанта не лише як властивість суб'єкта діяльності, як характеристики його функціонального ресурсу та практичної готовності до діяльності, а й міру реалізації можливостей організму та психіки, що виражається через результат діяльності. Тому при роботі з ЕГ враховувалося, що професійна придатність залежить не лише від ступеня виразності ПВЯ особистості, а також від їх сукупності та характеру взаємозв'язку. Встановлено, що ті самі професійні завдання можуть виконуватися людьми з різним сполученням, індивідуальною своєрідністю психічних якостей, із використанням різних способів досягнення того самого результату, тобто з різними стилями професійної діяльності [2]. Проблема полягає у виборі такого напряму професійного розвитку, який був би оптимальним для конкретного суб'єкта ПС. Тому основним завданням експериментатора є усвідомлення курсантами кінцевого продукту ПС і способів розвитку професійної придатності до нього.

Формувальний вплив полягав у проведенні навчальних занять із використанням тренінгових та ігрових методик. Їх суть полягала у вивченні тих компонентів особистості курсанта, які сприяють розвитку професійної придатності до професійної діяльності офіцера. З курсантами докладно розбиралися професійні психологічні терміни, що відрізняють найбільш успішних фахівців. Було складено професійний тезаурус – відображений і збережений у пам'яті людини запас понять, оцінок, норм, а також схем дій. При проведенні тренінгу

ПС курсанти розбирали дескриптори – найбільш суттєві поняття у вигляді слів, важливою характеристикою яких є семантична стійкість і контрастність (у тому числі ступінь його чіткої відмінності від інших). Ведучий пояснював курсантам місце цього поняття в структурі особистості майбутнього офіцера, значущість його формування для успішного професійного зростання. Необхідність розвитку ПВЯ курсантів ілюструвалася відповідними професійними ситуаціями. Для забезпечення адекватного ПС на попередніх етапах дослідження відбиралися стандартні професійні ситуації, найбільш характерні для професії офіцера-прикордонника. За умовами проведення тренінгу кожний суб'єкт ПС повинен бути призначений до служби на конкретну посаду, у конкретну частину в конкретній місцевості, у конкретних умовах мирного або воєнного часу.

Основним завданням забезпечення ПС при розвитку професійної придатності є надання курсантові повної інформації про професію на початковому етапі навчання. Після експериментального впливу були проведені виміри за тими ж показникам, що й до впливу. Значні зміни ($p < 0,01$) відбулися за трьома показниками. Курсанти стали більш орієнтованими на власну точку зору при аналізі інформації, що надходить, покращилося їхнє ставлення до майбутньої професії, відношення до себе як професіонала набуло більш диференційованого характеру. Умови експерименту дали змогу відтворити уявну модель професійного середовища, а курсантові – можливість для самовизначення у професійній діяльності. Розвиток майбутнього офіцера-прикордонника досягається в процесі вирішення професійних завдань за умови формування необхідних саме у певній сфері діяльності якостей особистості. У суб'єкта ПС необхідно сформувати когнітивну повноту образу професії, образу себе в професійній діяльності та допомогти відчувати смислову насиченість професійної самосвідомості. Зміни, що

відбуваються із суб'єктом ПС при впливі за допомогою спеціально розроблених методик через когнітивний компонент на всі інші (мотиваційний, емоційно-вольовий і діяльнісний) достатньо повно характеризують тенденцію розвитку професійної придатності.

Таким чином, забезпечення розвитку професійної придатності курсанта полягає у формуванні суб'єктивного уявлення (образу) вигляду професіонала, що виступає регулятором подальшого розвитку особистості; усвідомленні ступеня невідповідності своїх індивідуально-психологічних якостей вимогам конкретної спеціальності; осмисленому конструюванні способів оволодіння операційною стороною діяльності, спрямованому на усвідомлення професійного тезаурусу, що характеризує майбутнього фахівця конкретної професійної діяльності.

Третім напрямом нами визначено формування у майбутніх офіцерів-прикордонників професійної переконаності. У ході проведення дослідження нами було висунуто часткове припущення про те, що професійні переконання майбутніх офіцерів-прикордонників формуються як смислові утворення, що закріплюються у свідомості курсанта в умовах внутрішньої боротьби та подолання протилежних смислів у процесі ПС у міру зміни відношення до себе як до суб'єкта професійної діяльності та до самої діяльності. Виходом зі сформованої ситуації може бути зміна установки, що обумовлює вибір професії. Тому необхідно було ініціювати процес пересамовизначення курсанта, сформувати його переконаність в адекватному виборі професії та спланувати подальшу професійну діяльність, виходячи зі свого «зміненого минулого».

Робота проходила за участі курсантів 4-го курсу НА ДПСУ (ЕГ – 23 особи та КГ – 21 особа). Як методи формування переконаності курсантів використовувалися методики «Моя лінія життя», «Граничні смисли», «Висновок контракту», «Нове місце служби», «Пер-

ший службовий день», об'єднані в логічно послідовну систему способів впливу на переконаність курсанта у третій частині тренінгу ПС. У результаті роботи за методикою «Моя лінія життя» [3, с. 100] курсанти отримали можливість простежити у хронологічному порядку свій індивідуальний життєвий шлях. Їм пропонувалося намалювати на аркуші паперу лінію довільної довжини та позначити місце, де себе відчують у цей час і де їм хотілося б перебувати. Подальша робота з групою полягала в плануванні своєї майбутньої професійної діяльності. Ця методика використовувалася не лише для аналізу минулих подій, у тому числі переживань, пов'язаних із вибором військової професії, а й із плануванням професійної кар'єри. Однак для формування професійної переконаності недостатньо вибудувати суб'єктивну картину свого життєвого шляху, відрефлексувати та скорегувати свої життєві орієнтації, тому що процес ПС курсанта є динамічним і підданим впливові багатьох суб'єктивних та об'єктивних чинників.

Для виявлення «опорних компонентів стабільності» у професійному розвитку курсантів використовувалася методика для вивчення граничних смислів, розроблена П. Іберсоллом [4, с. 25]. Результати роботи з осмислення ПС у хронологічній послідовності підкріплювалися проживанням майбутніх життєвих подій в ігрових ситуаціях «Висновок контракту», «Нове місце служби», «Перший службовий день» тощо. При відпрацюванні ігрових ситуацій ведучий (фахівець професійно-психологічного відбору, викладач і т.д.) постійно звертав увагу курсантів на необхідність здобуття знань, умінь, навичок під час навчальних занять для майбутньої професійної діяльності. Надалі робота з курсантами зводилася до професійного психологічного консультування. У процесі професійного консультування курсанти знаходили власні обґрунтування граничних смислів, що супроводжувалося позитивними емоціями. Усвідомлення

особливостей сенсу життя майбутнього офіцера-прикордонника в сукупності з хронологічним планом дало змогу курсантам вийти на більш високий рівень ПС.

Отримані результати свідчать про те, що: в ЕГ значно збільшилася порівняно з КГ усвідомленість життєвих цілей і намірів, пов'язаних із майбутньою професійною діяльністю, що свідчить про появу бажання у курсантів ставити перед собою реальні цілі та планувати адекватні способи їхнього досягнення; незначно змінилися ступінь неусвідомленості та енергійності, ступінь емоційної збудливості та ступінь чутливості при зіткненні з компонентами професійної діяльності (професійні ситуації). Курсанти стали більш зацікавленими в результатах навчальної діяльності, покращилися їхні професійні уявлення, висловлення про професію стали більш виваженими та обміркованими. Після задоволення потреби в усвідомленні майбутніх подій курсанти змогли сконцентруватися на навчальному матеріалі, що тепер набув для них нового особистісного значення. Під час обговорення професійних ситуацій у процесі тренінгу з'явилася особиста зацікавленість у віднайденні правильного рішення, наводилися більш аргументовані та серйозні судження про професійну діяльність. При підписанні контракту суттєво знизився середній показник грошового утримання.

Таким чином, формування професійних переконань в адекватності ПС курсанта-прикордонника допомагає йому протистояти негативному впливові навколишнього середовища і забезпечує відносно стійкий розвиток суб'єкта після закінчення ВНЗ в умовах нового соціально-професійного середовища. Формування переконаності курсанта ґрунтується на усвідомленні динаміки та закономірностей змін структур ПС, своєчасному впливі на ті з них, які приводять систему до стійкого функціонування з метою професійної діяльності.

Четвертий напрям – це формування психологічної готовності курсантів-при-

кордонників до майбутньої професійної діяльності. Зміст психологічної готовності (ПГ) курсантів до професійної діяльності в частинах ДПСУ містить оптимальний рівень розвитку мотиваційних, пізнавальних, емоційних і вольових процесів і станів. Отже, основними об'єктами для впливу з метою формування ПГ курсантів до професійної діяльності в ході проведення експерименту можуть бути мотиви, почуття та воля, що буде логічним продовженням проведеної роботи на попередніх етапах нашого дослідження.

Формування ПГ у курсантів до майбутньої діяльності в частинах ДПСУ полягає у проведенні таких заходів: посилення впливу на їхні мотиви, почуття та волю; покращення їхньої професійної підготовки як професіоналів; прискорення адаптації до умов ВНЗ; якісне підвищення професійної спрямованості навчально-службової та практичної діяльності; активізація розвитку професійних і психологічних якостей, необхідних професіоналові; покращення якості роботи з прищеплювання навичок, умінь, досвіду роботи з підлеглими, технікою. Ми зосередилися на формуванні ПГ на основі усвідомлення підготовленості до впливу на мотиви, почуття і волю курсантів з метою підвищення професійної спрямованості їхньої навчально-службової та професійної діяльності.

Одним із методів формування мотиваційної готовності у нашому дослідженні є включення окремих елементів мотиваційного тренінгу, запропонованого Є.В. Сидоренко [5] до загальної структури тренінгу ПС. В основу методики покладено модель тренінгу біологічних метафор, у якому природні мотиви повинні отримати свободу самовираження. Кожна людина прагне вийти за межі свого існування, обмеженого простором і часом. Інструментом, що дає змогу це зробити, може бути професія. У процесі формування мотиваційної готовності застосовувалися вправи «Контракт», «Підвищення мотивації», «Автономізація мотиву».

Для впливу на вольовий компонент ПГ використовувався метод «Вольової саморегуляції подиху». Основою цього методу є положення теорії К.П. Бутейко про ліквідацію глибокого подиху для вирішення завдання профілактики розладів нервової системи та розвитку захисних функцій організму [6]. Ефект від застосування цієї методики полягав не лише в доведенні положень нашого дослідження, а й навчанні курсантів методам саморегуляції своїх станів без застосування ліків.

На останньому етапі тренінгу ПС курсанти вирішували професійні ситуації у формі проведення військово-рольової гри. Автор використовував при зборі професійних ситуацій різні способи: спостереження за діями професіоналів під час проведення навчальних занять, навчань, обслуговування техніки та озброєння тощо; опитування офіцерів, які недавно прибули з частин ДПСУ, а також випускників, які володіють новітньою інформацією про стан справ у ДПСУ; досвід викладачів та інших військовослужбовців НА ДПСУ; власний досвід професійної діяльності; фіксація інформації, що надходить із різних джерел: періодичної преси, радіо та телебачення тощо; вивчення досвіду учасників бойових дій, у тому числі військовослужбовців, що побували в локальних військових конфліктах.

Ведучий тренінгу ПС використовував професійні ситуації, що стосуються взаємодії з підлеглими, начальниками (командирами), оформлення документації, ремонту та експлуатації технічних засобів охорони кордону, участі в бойових діях тощо. Для моделювання реальних ситуацій і забезпечення динаміки проведення тренінгу використовувалися такі дидактичні матеріали: список передбачуваних первинних посад; виписки з наказів по частині про призначення (переміщення) посадових осіб; бланки контрактів про проходження служби у ДПСУ; організаційно-штатна структура підрозділів; тактико-технічні характеристики технічних засобів охорони

кордону; бланки з описом проблемних ситуацій професійної діяльності; довідковий матеріал тощо.

Діяльність курсантів складалася з продумування та проговорювання вголос логіки прийняття рішень, дій, можливих способів подолання труднощів і боротьбою мотивів, які супроводжують цей процес, а також зусиль з управління собою та підлеглими, напруження моральних і фізичних сил. Зовнішніми проявами ПГ до професійної діяльності є психічні стани, які мають місце в процесі вирішення професійних ситуацій: упевненості – непевності, рішучості, активності – пасивності тощо. Саме формування стеничних станів (готовності, відповідальності, задоволеності своїми професійними діями, рішучості та впевненості) сприяє ефективному виконанню професійної діяльності [7, с. 7].

До складу ЕГ і КГ були відібрані курсанти 4-го курсу НА ДПСУ. У результаті проведення з ними тренінгу ПС (4 частина) найбільш значущі зміни отримано в ЕГ, на відміну від КГ, за такими показниками: підвищився рівень ставлення до майбутньої професії та уявлення про себе як про сильну особистість. Крім того, незначно змінився показник енергійності впливу на професійне середовище. Отримані дані показують позитивну тимчасову динаміку ПГ до професійної діяльності курсантів. Робота з ними проходила безпосередньо перед проведенням військового стажування, де вони практично діяли в ролі командира підрозділу. За результатами захисту військового стажування стало очевидно, що ті з них, які брали участь у тренінгу ПС, більш упевнено почували себе як командири підрозділів, сумлінніше готували та проводили заняття, ефективніше керували підлеглими та проведенням робіт на техніці. Позитивний досвід, отриманий майбутніми офіцерами під час проведення тренінгу, закріпив сформовану в процесі тренінгу ПГ до професійної діяльності та дав змогу перейти на більш високий рівень її розвитку.

Таким чином, основними психологічними умовами формування ПГ майбутніх офіцерів є: проведення систематичної психодіагностики та на основі отриманих результатів прогнозування ПГ курсантів до професійної діяльності; систематичне спонукування курсантів у процесі професійного психологічного консультування до аналізу своїх результатів психологічного обстеження, навчальної діяльності та їхньої погодженості з цілями майбутньої професійної діяльності; стимулювання курсантів до самовдосконалення, нарощування професійно значущих мотиваційно-вольових утворень у процесі тренінгу ПС; психологічна підтримка та формування впевненості про достатній рівень підготовленості до майбутньої професійної діяльності; досягнення погодженості та безперервності впливу всіх суб'єктів забезпечення ПС на ПГ курсанта до професійної діяльності.

Перспективами подальших розвідок у обраному напрямі можна вважати ПЗ ПС офіцерів як професіоналів у процесі службово-бойової діяльності; ПЗ ПС курсантів військових ліцеїв; динаміка ПС військового професіонала в процесі служби у ДПСУ; мультимедійні та інтерактивні методи психологічної діагностики ПС абітурієнтів у процесі проведення заходів професійного відбору до ВНЗ.

Висновки

ПЗ ПС майбутнього офіцера-прикордонника – це багаторівнева система психологічних методів і технологій, що дають змогу: здійснювати діагностику не лише актуальної відповідності опантанта (абітурієнта) вимогам майбутньої професійної діяльності, а й прогнозувати, з достатньою часткою вірогідності, перспективу розвитку суб'єкта ПС; управляти в просторово-тимчасовій і логічній послідовності процесом ПС курсанта. Основними напрямками ПЗ ПС майбутнього офіцера-прикордонника є ПЗ адекватного вибору професії офіцера-прикордонника, розвиток професійної придатності суб'єкта 1-го циклу ПС,

формування професійної переконаності курсантів у правильності вибору своєї професії та ПГ курсантів 2-го циклу ПС до професійної діяльності в підрозділах ДПСУ.

Література

1. Ермолаева Е.П. Профессиональная идентичность и маргинализм : концепция и реальность / Е.П. Ермолаева // Психологический журнал. – 2001. – № 4. – С. 51-59.
2. Алексеев А.О. Психологічні особливості стилів професійної діяльності офіцерів-прикордонників : дис. канд. психол. наук / А.О. Алексеев. – Хмельницький : Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. – 2012. – 171 с.
3. Психологическое сопровождение выбора профессии : Научно-методическое пособие / под ред. Л.М. Митиной. – М. : Флинта, 1998. – 184 с.
4. Ebersole, P. Types and Depth of Written Life Meanings // The Human Quest for Meaning / Ed. by P.T.P. Wong, P.S. Fry. Mahwah: Lawrence Erlbaum, 1998.
5. Сидоренко Е.В. Мотивационный тренинг / Е.В. Сидоренко. – С.-Пб. : Речь, 2000. – 243 с.
6. Бутейко В.К., Бутейко М.М. Теория Бутейко о роли дыхания в здоровье человека : научное введение в метод Бутейко для специалистов / В.К. Бутейко, М.М. Бутейко. – Воронеж : ООО «Общество Бутейко», 2005. – 100 с.
7. Кузнецов Л.Н., Королюк Н.И. Психология боевого дежурства и караульной службы : учебное пособие / Л.Н. Кузнецов, Н.И. Королюк. – Самара. – ВУ, 1996. – 17 с.

Формування понять психологічної безпеки вищої освіти

Т.В. Дектярьова
кандидат психологічних
наук,
доцент кафедри
психології,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто одне з найважливіших питань забезпечення ефективного функціонування вищих навчальних закладів – психологічна безпека на рівні освітнього середовища та особистості учасників навчального процесу.

В статье рассмотрен один из наиболее важных вопросов обеспечения эффективного функционирования высших учебных заведений – психологическая безопасность на уровне образовательной среды и личности участников учебного процесса.

In article there has been considered one of the most important questions of ensuring the effective functioning of the institutions of higher education – psychological security at the level of the educational environment and the personality of the participants of the educational process.

Ключові слова: безпека, психологічна безпека, ризики, небезпека, психологічна безпека вищої освіти, учасники освітнього простору.

Постановка проблеми

Психологічна безпека розглядається як стан психологічної захищеності та здатність людини і довкілля відображати несприятливі зовнішні та внутрішні впливи [1]. Вона складається з психологічної захищеності, задоволення потреби в особистісно-довірчому спілкуванні та референтної значущості середовища. Відсутність психологічного насильства, дотримання принципів діалогу та співпраці в освітньому середовищі є умовами виховання психологічно здорової особистості [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Роботи з проблем безпеки мислителів минулого (Платон, Аристотель, Цицерон та інші) і дослідження сучасників (В.Г. Волович, Г. Силласте, В.А. Медведєв, Д.Г. Негодов, А.С. Прудников, Л.В. Бруси́цин, М.В. Грищенко та інші) свідчать про те, що безпека розглядається як захищеність від природних і суспільних катаклізмів і стан життєдіяльності людини, за якого в часі не знижується ймовірність досягнення головної життєвої мети, вона сприймається як одна з основоположних цінностей. Людська цивілізація за найважливі-

ший орієнтир свого розвитку мала безпеку людини як основу збереження досягнутого позитиву та можливості подальшого вдосконалення.

Найбільш значущою нині є концепція психологічної безпеки діяльності І.О. Басової. Психологічна безпека розглядається як стан психологічної захищеності та здатність людини і довкілля відображати несприятливі зовнішні та внутрішні впливи [1]. Вона складається з психологічної захищеності, задоволення потреби в особистісно-довірчому спілкуванні та референтної значущості середовища. За відмови від психологічного насильства, дотримання принципів діалогу та співпраці в освітньому середовищі можна розраховувати на виховання психологічно здорової особистості [2].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Активні радикальні, соціальні, політичні та економічні зміни, що відбуваються в сучасному українському суспільстві та світі, ускладнюють умови суспільного життя кожної людини, змінюють соціокультурну ситуацію, що у свою чергу впливає на становлення й розвиток особистості.

Людина, перебуваючи в умовах, які стрімко змінюються, потребує допомоги та психологічної підтримки, що може бути особистісно орієнтованою та відноситися до умов, у яких відбувається її життєдіяльність. Насамперед це стосується вдосконалення тієї спільноти, у якій здійснюється її безпосередня взаємодія.

Альтернативою агресивному соціальному середовищу може виступати психологізація освітнього середовища, здатна вирішити завдання зі збереження та зміцнення здоров'я її учасників, створення безпечних умов праці та навчання, захисту від усіх форм дискримінації, уникнення психоемоційного та культурного вакууму, наслідком яких є зростання соціогенних захворювань.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розгляд питання з формування поняття психологічної безпеки у вищих навчальних закладах.

Виклад основного матеріалу дослідження

Небезпека та безпека є взаємозалежними сторонами життєдіяльності людини, що перебувають у динамічній взаємодії. Оскільки безпека опосередковується небезпекою, вона за своїм змістом завжди є предметною та конкретною і не може бути абстрактною.

У контексті небезпеки та безпеки людина розглядає державу, суспільство, особистість, права, інтереси тощо. Об'єктивна необхідність збереження якісної визначеності важливих з точки зору людини матеріальних та ідеальних об'єктів спонукає її не тільки розглядати їх безпеку (державну, суспільну, особисту), а й здійснювати певну діяльність з її забезпечення [3].

Безпека – не абстрактна категорія, а цілком предметна, її сутність полягає в забезпеченні конкретної діяльності людини та навколишнього світу. Безпеку не можна розуміти, як відсутність небезпеки, утопічним було б вважати можливість створити цілком безпечне існування, життєдіяльність людини та оточуючого середовища, спільноти та людства в цілому. Головне

завдання забезпечення безпечного існування полягає в системному захисті від зовнішніх і внутрішніх загроз, забезпеченні умов цілісності людини як біологічної та соціальної істоти, самовизначення та саморозвитку особистості, нормального життя людини.

Категорія «безпека» стрімко увірвалася в соціальне життя суспільства у 90-х роках ХХ ст. і знайшла своє відображення в психологічних дослідженнях, оскільки людина є суб'єктом і об'єктом безпеки.

Сучасні небезпеки суспільства актуалізують потребу в психологічному осмисленні проблеми та ставлять завдання інтенсифікації психологічних досліджень і практичних розробок у цьому напрямі:

- стрімкість змін соціального життя, її політичного й організаційного устрою, яка веде до втрати звичної системи соціальної захищеності та, як наслідок, знижує психологічний ресурс опірності негативним впливам середовища;

- різка поляризація, розшарування суспільства за рівнем матеріальних доходів, поява великої категорії людей, чий дохід є нижчим прожиткового рівня за наявності постійної роботи;

- поява в суспільстві раніше відсутніх категорій – «безробітний», «мігрант», «емігрант», «заробітчанин»;

- втрата колишніх соціальних зв'язків, колективної відповідальності, групової захищеності та необхідність особистої відповідальності за вибір стратегії соціального життя, що позначаються на підлітках: сім'я, як основний соціальний інститут, що контролює поведінку дітей, втрачає морально-ціннісний потенціал, кількість осіб, позбавлених батьківських прав, стрімко зростає; через несприятливий клімат у сім'ї, жорстокість і насильство щорічно з дому тікають неповнолітні, які становлять особливу групу ризику вчинення протиправних діянь; субкультура насильства, що деформує особистість, іноді складається в сім'ї та тиражується засобами масової інформації;

- нова світова загроза – тероризм та ескалація насильства в міжгруповій і між-

особистісній взаємодії, розширення спектра надзвичайних і екстремальних ситуацій як наслідок технократичного розвитку світового співтовариства.

У відчутті власної безпеки багато як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів, якісь загрози та небезпеки людина прораховує, а наближення якихось відчуває. За тисячоліття мозок розробив складні механізми, щоб боротися з небезпеками. Розуміння того, як мозок працює і в яких випадках він дає збій, є істотною умовою розуміння відчуття безпеки. Коли людина приймає рішення діяти певним чином, вона враховує ступінь ризику наслідків.

Психологія вивчає сприйняття ризику, намагаючись з'ясувати, коли людина перебільшує небезпеку ризиків і коли надає їй меншого, ніж варто було б, значення. При цьому мається на увазі, що абсолютної безпеки не існує, і за забезпечення певного ступеня безпеки людина розплачується часом, зручностями, можливостями, свободою тощо.

- У звичному розумінні категорія безпеки використовується в контексті національної безпеки, проте сучасне розуміння є значно ширшим. Філософський погляд на осмислення природи безпеки формує передумови становлення філософії безпеки з двох позицій: об'єктивного розуміння безпеки як певної якості (атрибуту) системи;

- у контексті забезпечення безпеки людини, її інтересів, цінностей тощо.

Обидва підходи свідчать про психологічні аспекти безпеки як з точки зору психологічних характеристик середовища, так і з точки зору внутрішньої сутності людини, її психічного світу, психологічних ресурсів, цінностей, переживань, відносин.

Досвід у забезпеченні безпеки існування людини передається з покоління в покоління, як у вигляді усної народної творчості, так і за допомогою літературних джерел.

На побутовому рівні цей досвід безцінний, він акумулює мудрість старших поколінь, але без наукового підходу залиша-

ється сирим емпіричним матеріалом, доступним невеликій групі людей, і ступінь достовірності його є дуже суперечливим.

У психології категорія «безпека» активно досліджується з середини ХХ ст., перш за все в роботах психологів гуманістичної орієнтації. Так, А. Маслоу, який є одним із засновників гуманістичної психології, у ієрархічній моделі мотивації виділив серед п'яти рівнів потребу у безпеці та захисті. Він припускав, що певні типи невротичних дорослих людей мотивовані пошуком безпеки [4].

Дослідник Е. Фромм у межах гуманістичного психоаналізу стверджував, що свобода від жорстких соціальних, політичних, економічних і релігійних обмежень вимагає компенсації у вигляді почуття безпеки та приналежності до соціуму. Він прагнув перенести акцент із біологічних мотивів людської поведінки на соціальні фактори, спрямованість не стільки на пристосування людини до існуючої культури та соціальної реальності, скільки на оптимальний розвиток її здібностей і задатків, реалізацію індивідуальності [5].

У соціокультурній теорії особистості К. Хорні виділила дві потреби дитинства: потреба в задоволенні та потреба в безпеці. Головною для розвитку дитини є потреба в безпеці: бути коханою, бажаною і захищеною від небезпечного та ворожого світу, при незадоволеності якої у дитини розвивається базальна ворожість, що проявляється у почутті страху, безпорадності, провини, які проявляються у взаєминах із оточуючими, як у зараз, так і в майбутньому [6].

Психологія безпеки формувалася на перетині дисциплін: загальної та соціальної психології, психології та психофізіології праці, педагогічної психології, психології розвитку, психотерапії, екстремальної психології, екологічної психології, а також загальної теорії безпеки, соціології, психіатрії, медицини тощо (І.О. Баєва, В.В. Ковров, В.В. Рубцов, Н.Т. Оганесян, С.Д. Дерябо, Г.А. Ковальов, В.А. Ясвін та інші).

Поняття «психологічна безпека» починає вивчатися у зв'язку з професійною

діяльністю людей у предметній сфері наприкінці 70-х – початку 80-х років через інтенсивний розвиток промислової соціальної психології.

Уперше в розгорнутому вигляді поняття «психологічна безпека» зустрічається у роботі М.А. Котика (1987), який висвітлює психологічні питання безпеки, що зумовлюють профілактику нещасних випадків на підприємстві, тобто розробляється в межах психології праці та інженерної психології [7].

Усвідомлення значущості теоретико-практичного розроблення питань безпеки знайшло подальше відображення у психології праці (І. Балінт, М. Мурані, С.А. Єлісеєв, М.А. Котик, В.П. Третьяков, С.В. Саричев, В.М. Попов); психології спорту (А.Д. Ганюшкін, Н.П. Казаченко, Р.М. Загайнов); соціальної психології (О.Я. Анцупов, А.І. Сичилов, Н.В. Гришина, Б.І. Хасан, В.Г. Зазикін); педагогічній психології (Л.І. Шершньов, І.О. Баєва, В.А. Дмитрієвський, В.Н. Мошкін, А.В. Мусатова, Д.С. Синіцин); юридичній психології (В.В. Андрєєв, А.В. Буданов, В.С. Новиков); військовій психології (І. Панарін) та інших галузях цієї науки.

Питання, пов'язані з аналізом психологічної безпеки, вивчалися спеціалістами в контексті інформаційної та організаційної безпеки (Г.В. Грачов, В.Є. Лепський, Т.С. Кабаченко). Психологічна безпека визначається як засіб захисту від деструктивних культів і тоталітарних сект (Е.Н. Волков). У дослідженнях розглядаються соціально-психологічні аспекти безпеки, в основу яких покладено конфліктологічний підхід (А.Н. Сухов).

Сучасним підходом до розроблення проблеми психологічної безпеки є цілісний аналіз соціокультурної ситуації, що полягає у психологічному аналізі середовища, де відбувається розвиток і функціонування людини з урахуванням її психологічного ресурсу.

Структуру психології безпеки розглядають у двох аспектах:

- психологічна безпека середовища;
- психологічна безпека особи.

Психологічно безпечне середовище повинно задовольняти потребу людини у свободі від проявів психологічного насильства у взаєминах з іншими людьми, в умовах освітнього простору з його іншими учасниками.

Психологічна безпека особистості проявляється в її здатності зберігати стійкість у середовищі з певними параметрами, у тому числі з психотравмуючим впливом, деструктивним внутрішнім і зовнішнім впливом.

Предметом психології безпеки є психологічна безпека особистості та соціального середовища. Об'єктом психології безпеки, як і будь-якої іншої галузі психологічної науки, є психічна реальність, особливості визначення якої в якості об'єкта дослідження обумовлені характером задоволення потреби в безпеці, станом захищеності психіки від зовнішніх і внутрішніх загроз, а також характером взаємодії людини з соціальним середовищем. Таким чином, об'єктом психології безпеки є психологічні характеристики людини, соціальної групи, суспільства як суб'єктів безпеки.

Психологічна безпека є інтегративною категорією, оскільки її розглядають із декількох площин: як процес, стан, характеристика особистості; а також на декількох рівнях: на рівні суспільства, локального середовища мешкання, на рівні особистості.

Категорія «безпека» – це біосоціальна категорія, вона нерозривно пов'язана з людиною як біологічною та соціальною істотою, тобто має дуалістичну структуру та дві складові в ній: фізичну і соціальну. На думку І.О. Баєвої, існують два головних системоутворюючих види безпеки – фізична та психологічна, а всі інші «нанізуються» на них як на стрижень. У такому разі є можливість розділяти суб'єктивні й об'єктивні причини та фактори, що сприяють або перешкоджають збереженню безпеки людини та її навколишнього фізичного і соціального середовища [8].

Фізична складова покликана захищати людину та суспільство від негативних впливів різного характеру, здатних завдати

шкоди. Вона забезпечується вродженими та набутими навичками норм і правил поведінки в побуті та на роботі, а також вивченням і пізнанням природних явищ. Це – особиста та громадська безпека, протипожежна, безпека на автотранспорті, безпека праці, безпека у надзвичайних подіях тощо.

Соціальна складова захищає людину як соціальну істоту, її життєво важливі інтереси від внутрішніх і зовнішніх погроз. У міру розвитку людства питома вага соціальної складової стає все більшою в порівнянні з фізичною.

Критеріями психологічної безпеки є: референтна значимість середовища (відображена в позитивному ставленні до неї); задоволеність міжособистісним спілкуванням; захищеність від психологічного насильства.

Як окрема галузь психологічного знання психологія безпеки вирішує завдання інтеграції теоретичних основ дослідницької роботи та осмислення технологій практичної діяльності фахівців у аспекті психологічних характеристик безпеки людини та суспільства.

У своїй дисертації Н.Г. Рассоха вказує: «Психологічна безпека освітнього середовища може розглядатися як захищеність від психологічного насильства за такими структурними компонентами, як приниження, загрози, негативне ставлення, ігнорування, примушування, виділені на основі уявлень учителів, учнів і їх батьків» [9].

Основною метою реформування вищої освіти в Україні є забезпечення психолого-педагогічних умов для саморозвитку та самореалізації студента як суб'єкта освітнього процесу та майбутньої професійної діяльності. На думку Л.Г. Подоляк та В.І. Юрченко, для студентів, порівняно з іншими групами молоді цього віку, притаманні такі риси [10]:

- вищий освітній рівень;
- велике прагнення до знань;
- висока соціальна активність;
- досить гармонійне поєднання інтелектуальної та соціальної зрілості.

Для студентського віку є характерною

кризова насиченість, ознаками якої можуть бути [10]:

- сильна фрустрація через незадоволені потреби;
- загострення рольових конфліктів «студент – викладач», «студент – студент»; ціннісно-смыслова невизначеність, неструктурованість особистості;
- інфантильність.

Кризи, що переживає студент, можуть призводити до зниження психологічної безпеки особистості, стати причиною деструктивних і психотравмуючих наслідків.

Психологічна безпека в освітньому середовищі може знижуватися через ризики:

- фактор умов навчання (реальні умови навчального процесу: освітлення, розміри навчальних меблів, вентиляція навчальних приміщень – усе, що підлягає гігієнічному нормуванню);
- фактор навчального навантаження (інформаційна сторона навчального процесу та організація навчання);
- фактор взаємин (узагальнює стиль взаємин педагога та студента, включаючи оцінку результатів його навчальної діяльності, а також взаємини з батьками).

Сучасна вища школа може бути розглянута як об'єкт високого ризику, оскільки покликана випускати «надскладний продукт» – психологічно здорову особистість, що володіє професійною компетентністю і вимагає для свого «створення» індивідуальних технологій.

У цьому контексті можна говорити про психологічний ризик, обумовлений використанням потенційно небезпечних психолого-педагогічних технологій (або їх повною відсутністю). Тому вкрай актуальним є питання про психологічну безпеку або культуру психологічної безпеки у взаємодії учасників освітнього середовища.

Вимоги до психологічної безпеки слід задавати з позицій тих учасників, в інтересах яких вона підтримується. У найпростішому випадку це – студент, батько, педагог. Якщо ситуація або вся обстановка в установі небезпечні хоча б для однієї з цих позицій, вона неминуче починає становити загрозу й для інших, хоча такі побічні

дії можуть бути відкладеними в часі. Тим не менш, остаточно сформулювати вимоги до середовища в принципі неможливо, і їх виявлення доводиться повторювати знову і знову, оскільки змінюється саме середовище.

Отже, доцільним є комплексний підхід до забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища ВНЗ: це запобігання (короткострокова перспектива) та попередження (довгострокова перспектива) психологічних ризиків і загроз. Досить зрозумілим є той факт, що остаточно виключення загроз неможливе, проте актуальним залишається гасло: «Хто попереджений, той озброєний».

Українським важливим для керівників навчального закладу та взагалі будь-якої відповідальної особи є закладення способу оцінки такої діяльності під час організації освітнього процесу. Ризики повинні бути чітко формалізовані та описані з умовою їх поповнення зі зміною поколінь і соціального середовища. При цьому перелік ризиків, їх причин і наслідків повинен бути не універсальним реєстром, а швидше кадастром, тобто включати прив'язку до місцевості: часто психологічні ризики визначаються місцевими умовами, специфікою студентської спільноти, локальної культури або окремого закладу.

Навчальний заклад є поєднанням різних темпераментів, життєвих траєкторій

тощо, якщо для когось ця різноманітність прийнятна і безпечна, то для іншого є повною загрозою. З точки зору І.В. Абакумової та В.В. Суприяновой, «в організаційному аспекті загрозу здоров'ю учасників освітнього середовища створює нерозвиненість системи психологічної допомоги як неефективність діяльності служби супроводу в системі освіти» [11].

Висновки

Психологія безпеки здійснює внесок у вирішення найважливішого соціального завдання – усвідомлення та прийняття людиною відповідальності за себе, соціальну групу, суспільство в цілому. Це означає, що людина стає суб'єктом безпеки, тобто суб'єктом безпечного процесу розвитку.

У контексті небезпеки та безпеки людини розглядає державу, суспільство, особистість, права, інтереси тощо. Об'єктивна необхідність збереження якісної визначеності важливих з точки зору людини матеріальних та ідеальних об'єктів спонукає її не тільки розглядати їх безпеку (державну, суспільну, особисту), а й здійснювати певну діяльність з її забезпечення.

З метою забезпечення ефективного функціонування вищого навчального закладу ефективною є комплексна система заходів із психологічної безпеки на рівні освітнього середовища та особистості учасників навчального процесу.

Література

1. Баева І.А. Психологическая защищенность и психологическая безопасность современного человека. Доклад на конференции «Психолог и общество : диалог о взаимодействии». Москва, 12 февраля 2008 г. / И.А. Баева. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.web.ruscenter.ru/conf2/baeva.doc
2. Баева І.А. Психологическая безопасность в образовании / И.А. Баева. – С.-Пб., 2002 – 323 с.
3. Рыбалкин Н.Н. Философия безопасности : учебное пособие / Н.Н. Рыбалкин. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2006. – 296 с.
4. Маслоу А. Г. Мотивация и личность / А.Г. Маслоу. – С.-Пб. : Евразия, 1999. – 478 с.
5. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм ; перевод Г.Ф. Швейника. – М. : АСТ, 2011. – 288 с.
6. Хорни К. Невротическая личность нашего времени. Собрание сочинений в 3-х т. / К. Хорни. – М. : Смысл, 1997. – Т. 1. – Гл. 5. – С. 346.
7. Котик М.А. Психология и безопасность / М.А. Котик. – Таллин, 1987. – 236 с.
8. Баева І.А. Категория психологической безопасности // Вестник практической психологии образования / И.А. Баева. – октябрь-декабрь, 2007. – № 4 (13). – октябрь-декабрь 2007. – № 4 (3).
9. Рассоха Н.Г. Представления о психологической безопасности образовательной среды школы и типы межличностных отношений ее участников : автореф. ... канд. психол. наук / Н.Г. Рассоха. – С.-Пб. : РГПУ им. А.И. Герцена, 2005.

10. *Бараиш Б.А.* Психотравматическая помощь студентам вуза в кризисных ситуациях // Физические и психосоциальные особенности студентов : Сборник научных трудов. – Таллин, 1986. – С. 133-141.

11. *Абакумова И.В., Суприянов В.В.* Средовой подход к проблеме психологической безопасности личности. Методические указания к курсу «Педагогическая психология» для студентов факультета психологии ЮФУ / И.В. Абакумова, В.В. Суприянов. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 15-23.

Управління персоналом і роль організаційного психолога в роботі кадрової служби

О.С. Дронова

кандидат психологічних
наук, доцент кафедри
психології,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

Стаття присвячена проблемі управління персоналом – одній із найбільш актуальних тем сьогодення в управлінській діяльності.

Статья посвящена проблеме управления персоналом – одной из наиболее актуальных тем современности в управленческой деятельности.

The article is devoted to the problem of the effective staff management – one of the most important topics of the day in management.

Ключові слова: психолог, персонал, управління, організація, праця, кадри.

Постановка проблеми

Управління персоналом – це специфічна функція управлінської діяльності, головним об'єктом якої є люди (кадри), які входять до певних соціальних груп (трудових колективів). Суб'єктами управління виступають керівники та спеціалісти, які виконують функції управління стосовно своїх підлеглих.

Саме кадри визначають долю організації: успішність, конкурентоспроможність і майбутнє процвітання. Низький рівень підготовки спеціаліста, його некомпетентність і невмотивованість можуть у цьому відіграти вирішальну.

Проблема в тому, що акцент в управлінні персоналом робиться саме на управлінні, а не роботі з ним. Спеціалісти в галузі психології є найбільш підготовленими до багатофункціональних обов'язків у роботі HR-відділів, однак займають цю посаду спеціалісти з різних галузей. Саме це призводить до постійної зміни кадрів у організаціях, невмотивованості персоналу та постійного виникнення внутрішньогрупових конфліктів.

Адже саме психологи здатні скласти психологічний портрет співробітників, щоб в майбутньому правильно вести кадрову політику всієї організації, а саме – формування відділів з таких працівників,

які зможуть командно вести організацію вперед; формування системи професійної мотивації для кожного співробітника; упровадження заходів щодо оцінки персоналу, не лише для формування загального враження відносно профпридатності співробітників чи проведення атестаційних робіт, а й для отримання зворотного зв'язку з працівниками стосовно їхніх поглядів щодо покращення роботи та взаємовідносин у колективі. Саме організаційні психологи здатні розробити більш ефективну систему адаптації в колективі, що дасть змогу зменшити витрати та час вступу спеціаліста на посаду. Цей перелік не є повним, що зумовлює подальше вивчення зазначеного питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблема управління персоналом є однією з найбільш актуальних на теоретичному та практичному рівнях досліджень українських науковців, таких як А. Афонін, О. Дячун, О. Кириченко, Н. Ситник та інші.

Практичну сторону проблеми управління персоналом розробляли зарубіжні дослідники, зокрема, А. Атаєв, А. Волгін, Г. Десслер, А. Єгоршин, Л. Гітельман, Н. Самоукіна, Д. Фуллер, М. Шейніс, В. Шпалінський та інші.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на увагу багатьох дослідників до проблеми ефективного управління персоналом, існує низка питань, що потребує подальшого вивчення. Одним із них є необхідність залучення саме спеціалістів-психологів до роботи з людьми (кадрами).

Формулювання цілей статті

Ціль статті полягає у формуванні адекватного бачення у представників керівних ланок організацій переваг роботи з персоналом саме організаційних психологів перед спеціалістами інших галузей.

Виклад основного матеріалу дослідження

Система управління персоналом, що склалася на вітчизняних підприємствах під впливом запровадження прогресивних зарубіжних, здебільшого британських, технологій управління персоналом, включає нині велику кількість підсистем і має значне розгалуження обов'язків у сфері роботи з кадрами. Наведемо достатньо повний перелік цих підсистем.

До підсистеми аналізу та планування персоналу належать розроблення кадрової політики, розроблення стратегії управління персоналом, аналіз кадрового потенціалу та ринку праці, кадрове планування, прогнозування потреб у персоналі, організація реклами та встановлення взаємодії із зовнішніми організаціями, що забезпечують підприємство кадрами. Пошук та підбір персоналу – це власне пошук кваліфікованих спеціалістів за допомогою різноманітних джерел, проведення співбесід (біографічних, професійних, стресових тощо), тестів та анкетувань для визначення інтелектуального рівня, професіоналізму, комунікабельності та інших необхідних якостей у кандидата. Оцінювання персоналу в організації необхідне для отримання персональної оцінки кожного працівника – рівня знань, умінь, майстерності та особистої відповідальності; оцінки виконуваної роботи та її результатів; оцінки психологічної готов-

ності до роботи в колективі, адекватності самооцінки, професійної деформації та емоційного вигорання. Навчання, розвиток і підвищення кваліфікації персоналу орієнтовне на перепідготовку та підвищення кваліфікації кадрів, введення в посаду, організацію кадрового зростання, реалізацію службово-професійного просування та кар'єри співробітників, формування кадрового резерву. Атестація та ротація кадрів має своєю метою проведення заходів, спрямованих на вияв відповідності результатів діяльності, якостей і потенціалу особистості працівника вимогам, що висуваються до виконуваної роботи. Мотивація персоналу забезпечує розроблення систем мотивації та індивідуальних мотиваційних пакетів, вироблення систем оплати праці, участі персоналу в прибутках і капіталі підприємства, розроблення форм морального стимулювання персоналу, формування психологічної лояльності працівників до своєї організації. Облік співробітників підприємства гарантує облік прийому, переміщення, винагород співробітників і стягнень, звільнення персоналу, організацію його ефективного використання, управління зайнятістю персоналу, кадрове діловодство. Соціальний розвиток і соціальне партнерство передбачає організацію харчування, медичного та побутового обслуговування, відпочинку та культурно-оздоровчих заходів, управління конфліктами та стресами, організацію соціального страхування. Правове та інформаційне забезпечення процесу управління персоналом орієнтовне на вирішення правових питань трудових відносин, підготовку нормативних документів, що їх регулюють, забезпечення необхідною інформацією всіх підрозділів управління персоналом [4].

Відділ кадрів або відділ управління персоналом також контролює виконання персоналом своїх функціональних обов'язків, формує у співробітників почуття відповідальності, аналізує та регулює групові й міжособистісні відносини, управляє виробничими конфліктами та стресами, займається соціально-психологічною дія-

гностикою, встановлює норми корпоративної культури, проводить роботу зі скаргами на трудові відносини.

Ураховуючи вищезазначене, основними цілями роботи організаційного психолога є:

- підвищення конкурентоспроможності організації в ринкових умовах;
- підвищення ефективності виробництва та праці, зокрема досягнення максимального прибутку;

- забезпечення високої соціальної ефективності функціонування колективу [2].

Успішне виконання поставлених цілей потребує вирішення таких завдань, як:

- забезпечення потреби підприємства в робочій силі в необхідних обсягах і необхідної кваліфікації;

- досягнення обґрунтованого співвідношення між організаційно-технічною структурою виробничого потенціалу та структурою трудового потенціалу;

- повне й ефективне використання потенціалу працівника та виробничого колективу в цілому;

- забезпечення умов для високопродуктивної праці, високого рівня її організованості, вмотивованості, самодисципліни, вироблення у працівника звички до взаємодії та співробітництва;

- закріплення працівника в організації, формування стабільного колективу як умови окупності коштів, що витрачаються на робочу силу (залучення, розвиток персоналу);

- забезпечення реалізації бажань, потреб та інтересів працівників відносно змісту праці, умов праці, виду зайнятості, можливості професійно-кваліфікаційного та посадового просування тощо;

- узгодження виробничого та соціальних завдань (балансування інтересів підприємства та інтересів працівників, економічної та соціальної ефективності);

- підвищення ефективності управління персоналом, досягнення цілей управління при скороченні витрат на робочу силу [2].

Управління персоналом є складним і багатоскладовим компонентом управління організацією. Складним тому, що люди за

своїм характером відрізняються від інших ресурсів і вимагають особливих підходів і методів управління. Специфіка людських ресурсів виражається в тому, що люди наділені почуттями, сприйняттям, мисленням та іншими психічними процесами, їх реакція на управління є емоційною, продуманою, а не механічною, що зумовлює двосторонній процес взаємовідносин. Люди постійно вдосконалюються та розвиваються, адже сталості в процесі розвитку не існує – неможливо зупинитися на якомусь етапі розвитку та залишатися на одному місці. Зупинка розвитку може привести до зворотного процесу – деградації та професійної відсталості.

Трудові відносини можуть бути тривалими, тому необхідно створювати таку атмосферу в колективі, яка буде комфортною та сприятливою для перебування в ньому. Люди приходять в організацію усвідомлено, з певними цілями та мотивами. Якщо цілі працівника співпадають з цілями організації, то союз «працівник – роботодавець» може бути тривалим та успішним.

Висновки

Підсумовуючи вищесказане, наголошимо, що управління персоналом – це наука та мистецтво ефективного управління людьми в умовах їх професійної діяльності. Це система принципів і методів професійного навчання, мотивації та раціонального використання персоналу для отримання максимального прибутку та розвитку організації. Управління персоналом повинно відповідати концепції розвитку підприємства, захищати інтереси працівників і забезпечувати дотримання законодавства про працю при формуванні, закріпленні (стабілізації) та використанні персоналу.

Безумовно, організаційний психолог є невід'ємною складовою системи управління персоналом, не лише завдяки своїй орієнтації на роботу з людьми, а й завдяки знанням щодо вербальних і невербальних способів комунікації (пошук і підбір персоналу); систем потреб і цінностей особистості (мотивація персоналу); найбільш

ефективних методів подачі та засвоєння знань (навчання персоналу); особливостей характеру та темпераменту особистості (адаптація персоналу) тощо.

Література

1. Гительман Л.Д. Преобразующий менеджмент : Лидерам организации и консультантам по управлению. Учебное пособие для вузов / Л.Д. Гительман. – М., 1999.
2. Егоршин А.П. Управление персоналом : Учебник для вузов. – 5-е изд., доп. и перераб. / А.П. Егоршин. – Н.-Новгород : НИМБ, 2005. – 720 с.
3. Иванова С. Искусство подбора персонала. Как оценить человека за час / С. Иванова. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2008. – 160 с.
4. Кириченко О.А. Менеджмент зовнішньоекономічної діяльності : Навчальний посібник. – 3-тє вид., перероб. і доп. / О.А. Кириченко. – К. : Знання-Прес, 2002. – 384 с.
5. Морнель Пьер. Технология эффективного найма / Пьер Морнель. – М. : Добрая Книга, 2005. – 252 с.
6. Самоукина Н.В. Психология профессиональной деятельности. 2-е изд. / Н.В. Самоукина. – С.-Пб. : Питер, 2004. – 224 с.
7. Ситник Н.І. Управління персоналом. Навчальний посібник для ВНЗ / Н.І. Ситник. – К. : Інкос, 2009. – 96 с.
8. Фуллер Д. Управляй или подчиняйся. Проверенная техника эффективного менеджмента / Д. Фуллер. – М., 1992.
9. Шейнис М.Ю. Рабочая книга психолога организации / М.Ю. Шейнис. – Самара : Бахрах-М, 2001. – 224 с. – С. 20-26.
10. Шпалинский В.В. Психология менеджмента : Учебное пособие / В.В. Шпалинский. – М. : Изд-во УРАО, 2000. – 184 с.

Самоорганізація особистості як психологічний феномен

Р.О. Ковальчук

кандидат психологічних наук, доцент кафедри особистої безпеки, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

У статті здійснено теоретичну проблематизацію питання самоорганізації особистості як психологічного феномена. Обґрунтовано перспективу дослідження проблеми самоорганізації особистості.

В статье осуществлена теоретическая проблематизация вопроса о самоорганизации личности как психологическом феномене. Обоснована перспектива исследования проблемы самоорганизации личности.

In the article the theoretical problematization of the question of self-organization of the personality as a psychological phenomenon is made. Perspective of studies of the problem of self-organization of the individualis grounded.

Ключові слова: самоорганізація особистості, психологічний феномен.

Постановка проблеми

Останнім часом проблема вивчення самоорганізації стала доволі популярною у психологічній науці та практиці. Актуальність цієї проблематики очевидна. Не підлягає сумніву, що всезростаюча інтенсивність і напруженість сучасного життя, що вимагає від людини домагатися успіху, прагнути до самоствердження, пережити інфляцію та кризу, політичну нестабільність і соціальну незахищеність, проявляються на психологічному рівні. Психічні перевантаження перетворилися на повсякденну реальність. Число проблем і конфліктів із самим собою, з іншими, повсякденною реальністю зростає, натомість вирішення їх усе більше ускладнюється. Науково-технічна революція породила штучну інфраструктуру буття та створила виробниче середовище, достатньо відмінне від середовища перебування, до якого люди пристосовані ходом еволюційно-біологічного процесу. Адаптація до реального життя перестала залежати від росту, фізичної сили та міцності кісток. Вона прямо корелює з психічними можливостями людини, залежить від неї самої, а домагання людини не обмежені [1].

У результаті багато хто страждає від провідного переживання століття – незадоволеності. «Зростає число втомлених

від життя, депресивних, тривожних, що відчувають несвідомий страх, тобто психосоматично неблагополучних» [2, с. 7-8]. Мозок змушений узурпувати біоенергетичні ресурси організму та перебувати в постійному перезбудженому стані. Людина прагне встигнути, не відстати, досягти, домогтися, перевершити саму себе. Виснаження, яке накопичується, викликає формування виражених і тривалих стресових станів, що обумовлює деформацію особистісних і характерологічних якостей особистості (наприклад, замкнутість, нерішучість, тривожність, апатичність, підвищена виснаженість, агресивність тощо нерідко виникають як наслідок впливу різного роду наднавантажень). Тому оволодіння навичками самоорганізації як одним зі способів зниження кількості стресів, що виникають унаслідок як професійної, так і навчальної діяльності, сприяють збереженню фізичного та психічного здоров'я, оптимізації функціонального стану особистості, стає на сьогодні одним із найбільш важливих напрямів прикладної психологічної роботи в цій сфері [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Необхідно звернути увагу на те, що протягом тривалого часу проблема само-

організації розглядалася, як правило, в широкому контексті оптимізації всієї системи трудової або навчальної діяльності. В останні роки посилився інтерес до вирішення цієї проблеми вже на основі використання способів саморегуляції та самоконтролю [4 та ін.]. Наукове розроблення методів і засобів розвитку самоорганізації особистості відкриває більші можливості в досягненні поставлених цілей і результатів, і є предметом власне психопрофілактичної роботи.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Необхідно зазначити, що спрямованість на оволодіння навичками самоорганізації навряд чи слід визначати як тимчасовий захід у тих випадках, коли утруднене застосування більш традиційних методів для психології. Характерні тенденції в корінній перебудові існуючих форм професійної та навчальної діяльності, а також виникнення нових, якісні зміни змісту праці, різноманіття навантажень, що впливають на індивіда (насамперед, на когнітивну та емоційно-вольову сфери) визначають самостійну важливість і взаємодоповнюваність усіх напрямів оптимізаційної роботи. При цьому оволодіння навичками самоорганізації стає необхідним елементом культури праці та освіти. Більш частковою метою розв'язуваних завдань є розроблення заходів щодо розвитку навичок самоорганізації. Їхню практичну реалізацію можна розглядати як частину профілактичної роботи в сенсі підготовки необхідної бази для ефективного використання фізичних і психологічних резервів індивіда.

Формулювання цілей статті

Мета статті – здійснити теоретичну проблематизацію питання щодо самоорганізації особистості як психологічного феномена; обґрунтувати перспективу дослідження проблеми самоорганізації особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження

Сучасні дослідження проблеми самоорганізації особистості присвячені роз-

криттю методологічних принципів, обґрунтуванню провідних закономірностей становлення та розвитку навичок самоорганізації, створенню типологій і класифікацій, визначенню критеріїв і показників розвитку навичок самоорганізації.

Серед наукових праць можна виділити ряд основних напрямів, за якими проводяться дослідження. Категорія «самоорганізація» є центральною в сучасних наукових школах і напрямках, що досліджує процеси розвитку у складних соціальних системах і означає взаємини соціального порядку та соціального хаосу. Під порядком звичайно мається на увазі безліч елементів будь-якої природи, між якими існують стійкі регулярні відносини, що повторюються у просторі або часі, або в тому й іншому. Відповідно хаосом звичайно називають безліч елементів, між якими немає стійких (повторюваних) відносин. Звідси самоорганізація є якісна і притім структурна зміна деякої об'єктивної реальності [5, с. 117]. Цим підкреслюється, що самоорганізація має подвійну спрямованість – ієрархізація та деієрархізація. Ієрархізація є послідовним об'єднанням елементарних систем у структури більш високого порядку, деієрархізація – послідовний розпад складних систем на більш прості. Як приклад можна навести процеси, пов'язані з професіоналізацією особистості (ієрархізація) або професійною деформацією, коли під впливом негативних умов діяльності відбувається розпад особистості фахівця (деієрархізація).

Більш поглиблений аналіз цих процесів показує, що вони можуть протікати в різних напрямках: прості системи можуть поєднуватися в різній послідовності та за різними правилами, у результаті чого можуть виникати ієрархічні системи різного типу. Аналогічна картина спостерігається і в разі деієрархізації: складна система може розпадатися на більш прості різними способами, у результаті чого в ролі елементарних структур також можуть виступати структури різного типу. Проте, спектр напрямів, у яких може протікати ієрархізація

або деієрархізація, аж ніяк не довільний: він задається природою тієї системи, що зазнає зазначеної еволюції, а також характером зовнішнього середовища.

Психолого-педагогічний підхід. У вітчизняній психології проблема самоорганізації спочатку розглядалася в руслі психолого-педагогічних робіт (Ю. Бабанський, П. Підкасистий, В. Граф, І. Льясов, В. Ляудіс, В. Давидов); творчою активністю тих, кого навчають (А. Вербицький, Р. Грановська, В. Дудченко, В. Кан-Калік, М. Махмутов, В. Сластьонін, Л. Подимова, С. Степанов, Г. Похмелкіна). У контексті цього напрямку найчастіше предметом вивчення були: взаємозв'язки самоорганізації з різними феноменами навчальної діяльності – самостійною роботою студентів, творчою активністю тих, кого навчають, самосвідомістю працівників тощо.

Важливими висновками з цих робіт є такі положення. Самоорганізація як риса особистості формується на базі загальних і спеціальних здібностей. Основною ланкою виступає самостійність людини. Так, С. Рубінштейн зазначає: «Справжня самостійність припускає свідому вмотивованість дій та їхню обґрунтованість. Нехильність до чужих впливів і вселянь є не свавіллям, а справжнім проявом самостійності волі, оскільки сама людина вбачає об'єктивні підстави для того, щоб вчиняти так, а не інакше» [6, с. 524].

При виникненні помилок, розривів, збоїв у діяльності механізми самоорганізації ініціюються. У цьому разі необхідна «суттєва перебудова засвоєного способу, що ґрунтується на відкритті нового принципу дії» [7, с. 143]. Слід зазначити, що самоорганізація, виконуючи сервісну роль щодо основної діяльності, водночас служить основним засобом її вдосконалювання.

Дослідник І. Семенов у рамках цього напрямку досліджує взаємозв'язок самосвідомості особистості та її самоорганізації в умовах професійної діяльності [8]. Він робить висновок, що оскільки центральним, інтегруючим елементом особистості є її самосвідомість, то самоорганізація виступає як активне освоєння та перетворення

особистістю зовнішніх умов життя у власне відношення.

Культурологічний підхід. Важливим критерієм самоорганізації особистості є тимчасова організація діяльності. У роботах В. Графа, І. Льясова, В. Ляудіса показано, що тимчасова організація всієї поведінки людини в умовах сучасної культури стає особливим усвідомленим завданням [9, с. 67]. Висновок із дослідження впливу тимчасової організації на самоорганізацію діяльності пропонується такий: «... Дія організації часу є невіддільною від смислоутворення та цілепокладання – цих важливих компонентів самоорганізації студентів. На основі цієї дії виявляються та актуалізуються неусвідомлені цілі, настанови діяльності студента, з'являється можливість усвідомлення та регуляції смислової спрямованості свого життя. Конструювання тимчасових режимів діяльності означає формування особливих новоутворень: хронотопів діяльності, просторово-тимчасових одиниць її системної організації, що відповідають смислу та змісту цілей і завдань, що стоять перед людиною. Такі хронотопи, по-перше, є індивідуальним засобом відтворення діяльності як цілісної системи, по-друге, вони стають також внутрішнім засобом смислової організації поведінки в тимчасовій довжині минулого, сьогодення, майбутнього» [9, с. 70].

Системний підхід. Наступний напрям дослідження психологічної проблематики самоорганізації об'єднали роботи, присвячені дослідженню взаємозв'язку самосвідомості особистості та її самоорганізації в умовах професійної діяльності. Це положення логічно впливає з таких міркувань. Відповідно до визначення «організація» – по-перше, внутрішня впорядкованість, погодженість, взаємодія більш-менш диференційованих та автономних частин цілого, обумовлених його будовою; по-друге, сукупність процесів або дій, що ведуть до утворення та вдосконалювання взаємозв'язків частинами цілого...» [10, с. 645]. Із цього погляду самоорганізація характеризує внутрішню впорядкованість

системи «особистість – професійна діяльність», а в процесуальному аспекті відображає динаміку набуття цією системою цілісності. Беручи до уваги, що центральним, інтегруючим елементом особистості є її самосвідомість [8, с. 99-106], самоорганізація ґрунтується на процесах самодеєрмінації.

Об'єктиваційний підхід. Учені, які розробляють такий підхід, вважають самоорганізацію особистості необхідною формою її об'єктивації в процесах самовизначення, самовираження, самореалізації, самоздійснення [11-12 та ін.]. Цим вони підкреслюють, що процес особистісної самоорганізації є двохвекторним – від осмислення та переосмислення змісту своєї самосвідомості до вищих відносин особистості та від вищих відносин до способів їхньої об'єктивації. Самоорганізація особистості може виступати у вигляді самовизначення. У цьому разі результатом є життєва перспектива, що містить життєві цілі, плани, ціннісні орієнтації. Надалі життєва перспектива виконує мотивуючі функції. Щодо освітньої діяльності це знаходить своє вираження в процесі самовдосконалення. Така діяльність, з одного боку, відображає особливості внутрішньої активності, пов'язаної з глибоким переживанням рівня власного розвитку, що за рахунок використання творчого потенціалу приводить відповідно до особистісно значимих критеріїв і показників. З іншого боку, тут проявляється цілеспрямована соціальна активність особистості, викликана прагненням до досягнення визнання результатів самовдосконалення та самої діяльності в суспільстві. Значний внесок у розуміння та розширення уявлень про сутність співвідношення саморегуляції та самоорганізації особистості зробили вчені, які вивчали особливості окремих видів саморегуляції – вольової (Л. Басов, В. Іванніков, В. Селіванов); емоційної (О. Саннікова, О. Чебикін); мотиваційної (В. Асєєв, О. Кронік).

Рівневий підхід. На сьогодні накопичено достатній науковий потенціал у вивченні цього психологічного феномена (Р.

Абдурахманов, В. Булавцев, С. Захарик, В. Попов, М. Сєкач, М. Вегерчук). У літературі з цієї проблематики під терміном «психологічна саморегуляція» у широкому сенсі розуміється один із рівнів регуляції активності живих систем, для якого характерне використання психічних засобів відображення та моделювання реальності [13]. Психічна саморегуляція містить у собі саморегуляцію наявного стану суб'єкта й управління його поведінкою або діяльністю. Деякі автори розглядають психічну саморегуляцію як самостійну цілеспрямовану та свідому зміну суб'єктом регуляторних механізмів своєї психіки на основі використання ресурсів несвідомого рівня. Це пояснюється тим, що у звичайному режимі психічної діяльності більшість життєво важливих систем автоматизовані та ніби невідчужливі доволіному регулюванню, наприклад, ендокринна, дихальна, серцево-судинна та інші системи. Організм людини реагує на зміни навколишнього середовища мимоволі – поза свідомим вольовим втручанням, на основі вроджених або придбаних програм. При цьому емоційна сфера прямо залежить від станів серцево-судинної, дихальної, ендокринної та інших систем. У результаті відбувається своєрідний збій у реалізації автоматизованих програм, коли емоційний стан, усвідомлення можливих негативних наслідків невдалих дій, переживання і непевність сковують думки та рухи. У такому разі суб'єкт, що не вміє управляти своїми мимовільними функціями та системами, стає заручником того астеничного стану, що обумовлений ситуацією, і ефективність виконуваної ним діяльності знижується. Таким чином, свідоме визначення мети психічної саморегуляції, підготовка психіки (зміна співвідношення свідомого та несвідомого) і реалізація основних формул самонавіяння або інших заздалегідь підготовлених програм є послідовністю техніки психічної саморегуляції.

На цей час існують різні методи та модифікації методик саморегуляції. До них, насамперед, варто віднести метод активної нервово-м'язової релаксації, метод

аутогенного тренування, прийоми само-навіювання та самогіпнозу, ідеомоторне тренування, методику Александра, хатхайогу, медитацію тощо. Усі ці методи, незважаючи на розбіжності між ними, засновані на оперуванні образами, уявленнями та іншими структурними одиницями психічного. Найбільш розроблені в теоретичному та змістовному аспектах два перших методи. Вони спрямовані на формування специфічного типу станів індивідуума – релаксації (від лат. *relaxation* – зменшення напруження, розслаблення), і на його основі різних ступенів аутогенного занурення, при переживанні яких створюються сприятливі умови для повноцінного відпочинку, посилення відновлювальних процесів і вироблення навичок довольної регуляції низки вегетативних і психічних функцій.

Таким чином, у базових положеннях цього підходу дослідниками позначається достатньо своєрідне співвідношення психологічної саморегуляції та особистісної самоорганізації. Під терміном «психологічна саморегуляція» в широкому сенсі розуміється один із рівнів регуляції активності живих систем, для якого характерне використання психічних засобів відображення та моделювання реальності. Інші дослідники вважають психологічну саморегуляцію процесом і механізмом управління людиною власними психологічними, фізіологічними станами, поведінкою, вчинками, діяльністю відповідно до вимог середовища або діяльністю з метою забезпечення та визначення форм власної активності.

Виходячи з цього, ми виділяємо різні рівні саморегуляції:

- приспосовування до змін середовища (мировільне), що свідомо не направляється;

- саморегуляція за допомогою неусвідомлюваних на цей момент установок, звичок, навичок, досвіду;

- свідомо зміна свого стану, посилення або зниження активності, регулювання своїх дій відповідно зі своїми цілями та середовищем.

При такому розумінні саморегуляція

людини містить у собі переважно процесуально динамічну (властивість нервової системи, темперамент, воля) сторону саморегуляції наявного стану суб'єкта, у меншій мірі з огляду на змістовно-особистісний аспект (цілі, мотиви, змісти тощо) її поведінки або діяльності. Саморегуляція задіює всі рівні організації особистості. Так, на першому рівні саморегуляція виступає у вигляді реакції на підвищення або зниження температури, зміни частоти дихання та пульсу при посиленій роботі, розширення зіниці в темряві тощо. Інший, більш складний рівень полягає в саморегуляції поведінки за допомогою неусвідомлюваних у цій ситуації настанов. Третій, більш високий рівень – свідомо зміна свого стану, підтримка та посилення активності, регулювання своїх дій відповідно до мети та обстановки. Це своєрідна форма впливу особистості на свою діяльність, що сприяє найбільш ефективному використанню всіх сил. Факторами саморегуляції можуть виступати: внутрішня та зовнішня активність, самонавіювання, самоаналіз, самопідбадьорення, чітке подання способів досягнення мети, уміння управляти діями, самоконтроль, самооблізація сил у процесі вирішення завдань тощо. Водночас дослідження механізмів самоорганізації дало змогу встановити низку обмежень, які справляють негативні впливи на процес самоорганізації особистості. Це належить до внутрішньоособистісних протиріч, що є причинами внутрішніх конфліктів і криз особистості.

Аналіз теоретичних підходів дав змогу визначити внутрішньоособистісне протиріччя як суб'єктивно пережиту неузгодженість оцінок, інтересів, домагань, установок у самосвідомості особистості, які взаємодіють і змінюють одна одну в процесі розвитку. Впливаючи на розвиток, внутрішнє протиріччя саме рухається, розвивається [14, с. 4]. Усвідомлення сформованого протиріччя задає «вектор самоорганізації особистості». Оптимальним варіантом самоорганізації особистості є: «адекватне усвідомлення – конструктивна спрямованість». В інших випадках:

«адекватне усвідомлення – деструктивна спрямованість», «неадекватне усвідомлення – конструктивна спрямованість», «неадекватне усвідомлення – деструктивна спрямованість» – самоорганізація будується на основі невротичних механізмів розвитку особистості.

Висновки з аналізу перерахованих вище підходів показують, що проблема самоорганізації у сучасних дослідженнях має комплексний характер. Аналіз літературних джерел засвідчує, що самоорганізацію розуміють як процес і результат розвитку особистості.

Висновки

Таким чином, узагальнюючи матеріали теоретичного дослідження проблеми самоорганізації особистості, можна зробити висновки. У сучасній психології найбільша увага проблемі самоорганізації особистості в діяльності приділяється дослідниками в рамках системного та рівневого підходів. Із системної точки зору самоорганізація характеризує внутрішню впорядкованість системи «особистість – діяльність» і в процесуальному аспекті відображає динаміку набуття цією системою цілісності. Оскільки центральним інтегруючим елементом особистості є її самосвідомість, самоорганізація ґрунтується на особистісній самодетермінації та виступає як активне освоєння і перетворення особистістю зовнішніх умов життя у власне відношення.

У цілому в дослідженнях вітчизняних психологів з проблеми саморегуляції та самоорганізації були зроблені висновки, що людина має певні психологічні механізми пристосування до динаміки умов життя-діяльності, змін напрямку та змісту своєї активності, управляючи собою та своєю поведінкою. Тобто, метою саморегуляції є керування діяльністю та поведінкою конкретної особистості. Довільна керуваність діяльності та поведінки, у свою чергу, за-

лежать від погодженості саморегуляції та довільної організації елементів психологічної структури особистості. При цьому довільність організації елементів психологічної структури особистості припускає її власну активність із упорядкування своїх психологічних властивостей, процесів і станів у стійку структуру, що забезпечує досягнення мети діяльності. Таке впорядкування особливим чином, або формування специфічної впорядкованості пропонується віднести до феноменології самоорганізації особистості, або особистісної самоорганізації. При цьому детермінантою впорядкування є відповідний вид діяльності – ігрова, навчальна або трудова.

Виходячи з вищезазначеного, можна стверджувати, що самоорганізація є впорядкована особливим чином сукупність цілей і мотивів саморозвитку, навичок самоконтролю та саморегуляції психічних станів, здатностей до самоаналізу та адекватної самооцінки, переважно самостійно та цілеспрямовано сформованої. Динаміка особистісної самоорганізації характеризується тим, що процес самоорганізації управляється та ініціюється самою особистістю, заглибленістю процесу самоорганізації в систему діяльності, спрямованістю самоорганізації, взаємосполученням стрибкоподібних та еволюційних процесів самоорганізації, паралельністю, подвійністю, функціональністю. Психологічними механізмами самоорганізації особистості є рефлексія, стереотипізація та механізми невротичного розвитку.

Перспективи подальшого дослідження цієї теми доцільно здійснювати за такими напрямками: психологічні особливості самоорганізації в екстремальних умовах діяльності; психологічні детермінанти самоорганізації в процесі професійної підготовки; вивчення загальних і специфічних характеристик самоорганізації навчальної діяльності.

Література

1. Кокун О.М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини у психофізіологічному забезпеченні діяльності : автореф. дис. ... д-ра психол. наук / О.М. Кокун / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – К., 2004. – 31 с.

2. *Гарбузов В.И.* Человек – жизнь – здоровье (Древние и новые каноны медицины) / В.И. Гарбузов. – С.-Пб. : Комплект, 1995. – 495 с.
3. *Потапчук Є.М.* Теорія та практика збереження психічного здоров'я військовослужбовців / Є.М. Потапчук / Монографія. – Хмельницький : Вид-во Національної академії ДПСУ, 2004. – 323 с.
4. *Пов'якель Н.І.* Саморегуляція професійного мислення в системі фахової підготовки практичних психологів : автореф. дис. ... д-ра психол. наук / Н.І. Пов'якель / Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2004. – 40 с.
5. *Бранский В.П.* Социальная синергетика как постмодернистская философия истории // Общественные науки и современность, 1999. – № 6. – 117 с.
6. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – М., 1940. – 524 с.
7. *Матюшкин А.М.* Психологические закономерности мышления в проблемном обучении / А.М. Матюшкин // Советская педагогика, 1969. – № 3. – С. 140-153.
8. *Семенов И.Н.* Саморегуляция личности как субъекта жизнедеятельности / И.Н. Семенов // Основы общей и прикладной акмеологии. – М. : РАГС. 1994. – С. 99-106.
9. *Граф В., Ильясов И.И., Ляудис В.Я.* Основы самоорганизации учебной деятельности и самостоятельная работа студентов / В. Граф, И.И. Ильясов, В.Я. Ляудис. – М. : МГУ, 1981. – С. 67-70.
10. Советский энциклопедический словарь. – М. : СЭ, 1980. – 945 с.
11. *Давыдов В.В., Вардanian А.У.* Учебная деятельность и моделирование / В.В. Давыдов, А.У. Вардanian. – Ереван, 1982.
12. *Петровский В.А.* Субъектность : новая парадигма в образовании / В.А. Петровский // Наука и образование, 1996. – № 3. – С. 100-105.
13. *Конопкин О.А.* Психологические механизмы регуляции деятельности / О.А. Конопкин. – М., 1980.
14. *Деркач А.А.* Общекультурные параметры личности / А.А. Деркач // Основы общей и прикладной акмеологии. – М. : РАГС, 1994. – С. 85-96.

Соціальна компетентність у контексті професійної діяльності державної служби: парадигма дефініцій

О.Ф. Король

кандидат психологічних наук, завідувач кафедри психології та моніторингових досліджень, Кримський республіканський інститут післядипломної педагогічної освіти

У статті розкрито й обґрунтовано авторську позицію щодо визначення поняття «соціальна компетентність». Розглянуто основні теоретико-методологічні позиції в розумінні феномена «компетентність».

В статье рассмотрена и обоснована авторская позиция относительно понятия «социальная компетентность». Рассмотрены основные теоретико-методологические позиции в понимании феномена «компетентность».

In the article the author position in relation to a concept of «Social competence» are considered and grounded. Principal theoretical-methodological items in understanding of the phenomenon «competence» are considered.

Ключові слова: соціальна компетентність, компетентнісний підхід, професійна компетентність, комунікативна компетентність, державна служба.

Постановка проблеми

Проблема дослідження соціальної компетентності особистості обумовлена низкою причин: орієнтацією сучасного суспільства на відкритість, інтеграцію, демократизацію відносин, об'єднання зусиль усіх суб'єктів соціальної взаємодії для вирішення завдань, що забезпечують умови для успішної побудови незалежної, демократичної, правової держави, реформування сфер її політичного та соціально-економічного життя. Цей успіх буде залежати в першу чергу від процесу реформування системи державного управління, у якому ключова роль належить ефективності роботи співробітників державної адміністрації, здатних вибудовувати відносини та вести соціальний діалог в умовах різних укладів життя, економічних специфікацій, культурних традицій, професійної діяльності.

Успішність орієнтації державних службовців у соціальному середовищі пов'язана з дослідженням феноменології процесів, що забезпечують як осмислення їхніх зв'язків із зовнішньою реальністю, так і з аналізом процесів, у ході яких така реальність конструюється та реалізується в ді-

яльності. До таких феноменів, на наш погляд, належить соціальна компетентність, що визначається цілями, завданнями та змістом професійної діяльності співробітників держадміністрації як передумовами їх успішності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Соціальна компетентність як складне, багатокомпонентне, міждисциплінарне поняття визначається в працях вітчизняних і зарубіжних дослідників за допомогою різних дефініцій. Опис змісту цього поняття має нестрогий характер і відрізняється за обсягом, складом, семантичною та логічною структурою. Зокрема, вивчалися особливості комунікативної компетентності (Г. Андреева, А. Корсаковський, М. Обозов, Х. Теджфел, С. Фрейзер, А. Хараш, П. Шихарев, А. Юревич); механізми соціальної перцепції, що обумовлюють ефективність взаємодії людей (В. Агеев, Г. Андреева, О. Бодальов, І. Кон, Б. Паригін, Т. Хайдер, В. Ядов); проблеми підвищення точності міжособистісного сприймання, розвитку соціальної перцепції в комунікативному процесі (А. Бандура, М. Герберт, М. Даннет, К. Девіс, О. Донцов,

Г. Келлі, Дж. Кемпбелл, Р. Кричевський, К. Левін, Л. Петровська, З. Фрейд); особливості соціально-комунікативної компетентності, міжособистісного сприймання в різних сферах життєдіяльності та спілкування людини (В. Агєєв, Г. Андрєєва, Т. Базаров, О. Бодальов, Л. Гозман, Е. Зеєр, І. Зимня, Я. Коломінський, Р. Кричевський, Н. Куніцина, С. Максименко, М. Пірен, А. Свенцицький, В. Семиченко, Е. Семанюк, С. Чернова, В. Циба, Н. Чепелева, Ю. Швалб, Ю. Шерко, Т. Яценко тощо).

Безсумнівно, розроблення компетентнісного підходу в дослідженнях, присвячених різним видам діяльності, у тому числі й професійної, сприяла появі в науковій літературі великої кількості визначень компетентності. Питання компетентності державних службовців розглядаються в працях Л.М. Захарової, А.І. Іонової, О.І. Пономарьова, Ю.О. Тихомирова та інших. Теоретичним підходам до дослідження інформаційно-комунікативної складової державного керування присвячено роботи П.І. Візира, В.Є. Козловського, В.О. Кулінченко, Ю.І. Матвєєнко. Проблема компетентнісного підходу в освіті знаходить своє вирішення в роботах О.М. Афанасьєва, О.Г. Бермуса, Е.Ф. Зеєра, Ю.Г. Татура, Ю.В. Фролова, В.Д. Шадрікова.

Ознаки прояву компетентності найчастіше описуються за допомогою слів «ефективність», «адаптивність», «досягнення», «успішність», «розуміння», «результативність», «володіння», «якість» і «кількість». Поняття «компетентність», «компетенція» можуть трактуватися як сукупність (система) знань у дії; особистісна риса, властивості та якості особистості; як критерій прояву готовності до діяльності; здатність, необхідна для вирішення завдань і одержання необхідних результатів роботи; інтегрована цілісність знань, умінь і навичок, що забезпечують професійну діяльність, здатність людини реалізувати на практиці свою компетентність, мотивована здатність; навчання, навички, досвід (інтеграція в єдине ціле засвоєних людиною окремих дій, способів і прийомів

вирішення завдань), а також мотиваційна й емоційно-вольова сфери особистості; виявлені нею на практиці прагнення та здатність (готовність) реалізувати свій потенціал (знання, уміння, досвід, особистісні якості тощо) для успішної творчої (продуктивної) діяльності в професійній і соціальній сферах, усвідомлюючи її соціальну значимість і особистісну відповідальність за результати цієї діяльності, необхідність її постійного вдосконалювання.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Залишається відчутним відсутність інтеграції накопиченого досвіду дослідження соціальної компетентності в моделях і практиці управління соціальними системами.

У філософсько-методологічному плані джерело складності вивчення проблеми пов'язане з недостатньою розробленістю наукового методу дослідження онтології соціальної компетентності, диференціацією базових концептів і визначенням співвідношень і взаємодій базових понять.

На теоретико-методологічному рівні вивчення соціальної компетентності стикається з поліваріантним тлумаченням. Існуюча контекстуальна різноманітність змісту поняття «соціальна компетентність» є природною, але вона не дає змоги продуктивно використовувати досягнення різних наукових підходів у рамках одного проблемного поля й, що особливо важливо, перешкоджає подальшому розвитку теоретичних уявлень із цього питання. Шлях до вироблення єдиного теоретичного контексту проходить, з одного боку, через системний аналіз наявних у науці підходів, а з іншого – через поглиблене теоретичне розроблення проблеми.

У науково-методичному плані проблема ускладнюється недостатньою вивченістю феноменології соціальної компетентності групового суб'єкта, у тому числі й у сфері державного управління, а також основи його виміру. Це спонукає до пошуку нової схеми експериментального дослідження особливостей соціальної компетентності суб'єктів державного управління.

У дослідницько-прикладному плані складність проблеми полягає в тому, що більшість спроб вивчення соціальної компетентності відрізняється в основному педагогічною редукцією та невключенням у контур дослідження всієї складності, багатомірності та неоднозначності її трактування. Компетентнісний підхід до процесу та результату державного управління дає змогу уточнити не тільки пріоритетні напрями в модернізації організаційної структури державної служби, створити нові моделі суспільного управління, а й виявити психологічні чинники підвищення ефективності реформування держслужби в системі державного управління.

Таким чином, на більшості рівнів наукового дослідження залишається не вирішеною проблема вивчення змісту та форм прояву соціальної компетентності як чинника у функціонуванні системи державної служби.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз наукових категорій, що співвідносяться з категорією «соціальна компетентність» у процесі професійної діяльності співробітників державної адміністрації.

Виклад основного матеріалу дослідження

Наша позиція стосовно вивчення соціальної компетентності ґрунтується на тому, що цей феномен припускає певний обсяг знань і рівень сформованості вмінь і навичок, що дають змогу особистості адекватно орієнтуватися в різних ситуаціях спілкування, об'єктивно оцінювати себе та людей, здійснювати самоаналіз і самоконтроль, прогнозувати поведінку інших, формувати необхідні відносини й успішно впливати на них, виходячи зі сформованих умов.

Аналіз наукової літератури показав, що проблема висвітлення феномена соціальної компетентності ще не отримала свого вичерпного аналізу, тому категорія «соціальна компетентність» широко трактується та співвідноситься з іншими науковими категоріями. Так, наприклад, неоднознач-

ність визначення «соціальна компетентність» перш за все пов'язана з використанням понять «компетенція» (competence) і «компетентність» (competency). Подекуди ці терміни вживаються як синоніми, але здебільшого компетенція розглядається як здатність здійснювати діяльність відповідно до соціальних вимог і очікувань, а компетентність розуміється як міра освоєння компетенції [1]. Крім того, поняття «соціальна компетентність» часто співвідноситься й ототожнюється з «соціально-психологічною компетентністю». На думку С.П. Архипової, соціально-психологічна компетентність є інтегральним показником особистісного розвитку, фактором самоактуалізації, що стимулює самореалізацію особистості [2, с. 17]. Головний акцент у концепції А. Гудзовської зосереджений на розумінні компетентності як соціально-психологічної зрілості, як здатності особистості ефективно взаємодіяти з іншими людьми, як уміння правильно визначати психологічні особливості людей [3, с. 18].

З позиції Л.А. Петровської, Л. Лепіхової соціально-психологічна компетентність є комплексом когнітивних здібностей особистості, спрямованих на пізнання партнерів спілкування та психологічних особливостей процесу комунікації в цілому [4; 16].

Ще одна традиція, яка трактує соціально-психологічну компетентність як певний рівень розвитку комунікативних якостей особистості, уміння попереджати та розв'язувати конфлікти тощо, пропонується в концепції А.В. Євсєєва, О.В. Софронова, І.Н. Нікітіної [5]. Трактуювання зводиться до категорій «комунікативність», «конфліктність», «розв'язання спеціальних завдань», оскільки дослідників цікавила соціально-психологічна компетентність керівника, тобто його особистісна відповідність об'єктивним вимогам посадових обов'язків [5, с. 25].

Отже, соціально-психологічна компетентність враховує психологічні складові особистості: цінності, мотиви, настанови, переконання, здібності тощо, але, як

і будь-який вид компетентності, проявляється в діяльності, зокрема, як і соціальна, проявляється в міжособистісних відносинах.

Діалектичний зв'язок між соціальною компетентністю та професійною компетентністю розглядали В.В. Камаєва, Н.В. Кузьміна, Л.М. Мітіна, С.С. Рачева та інші [6-8]. Автори трактують ці феномени як спеціальні знання та вміння, необхідні для здійснення певної професійної діяльності. Крім того, існує підхід Н.В. Дементьєвої в аналізі соціальної компетентності, яка розуміє професійну компетентність як глибоку обізнаність фахівця з умовами й технологіями вирішення проблем, що виникають, уміння професійно грамотно реалізовувати свої знання на практиці [9, с. 115].

На думку Р.Х. Гільмеевої, професійна компетентність – це здатність людини, в основу якої покладено її досвід і знання, уміння ефективно розв'язувати завдання, що відносяться до сфери її професійної діяльності [10, с. 6-7].

Зазначимо, що професійна компетентність визначає ступінь знань фахівця у своїй професійній діяльності, яка може бути обмежена низкою спеціальних питань. Тому категорії «соціальна компетентність» і «професійна компетентність», як і «професіоналізація» та «професіонал» не є синонімічними. На наш погляд, особистість може бути професіональною, але не компетентною людиною, або, навпаки – особистість не є професіоналом, але є компетентною в якому-небудь питанні чи соціальній ситуації.

Близькими до вказаних підходів є погляд С.С. Фіранера, який вважає, що поняття «соціальна компетентність» невід'ємне від поняття «професійна компетентність» [3]. Більше того, О.Г. Малаєва, Н. Гарашкіна стверджують, що становлення соціальної компетентності особистості неможливе поза формуванням її як фахівця-професіонала, де основою розвитку соціальної компетентності є теорія та практика безперервної освіти [11, с. 15; 12, с. 82], і таким чином ставлять формуван-

ня соціальної компетентності в залежність від формування професійної компетентності, розглядають соціальну компетентність як складову професійної.

Однак, резюмуючи вищевикладене, можемо сказати, що ці поняття не можуть бути тотожні: поняття «соціальна компетентність» має більшу парадигму, а професійна компетентність є лише складовою соціальної. Компетентність особистості в соціальному середовищі визначає не лише професійність, а й інші, наприклад, особистісні та соціальні фактори.

На думку О.І. Холостової, компетентність у спілкуванні означає володіння комплексом особистісних можливостей, один із показників психологічної зрілості та компетентності. Основою комунікативної компетентності є соціальний інтелект [13 с. 130].

Низка науковців вважає синонімічними терміни «соціальна компетентність» і «соціальна зрілість», або максимально наближує їх один до одного. Так, наприклад, А.О. Реан, Н.В. Кузьміна визначають «соціальну зрілість» як таку, що досягла свого найвищого розвитку, систему знань про соціальну дійсність та власну особистість, яка дає змогу людині адекватно адаптуватися, приймати рішення зі знанням справи, враховуючи ситуацію, що склалася [6]. Крім того, А. Поздняков під соціальною зрілістю розуміє сукупність компетентностей: громадянську, побутову, комунікативну та компетентність у сфері саморегуляції та самостійної пізнавальної діяльності [6, с. 58]. Дослідник О.М. Михайлов вважає, що формування зрілості – це розкриття та розвиток потенційних можливостей особистості [6, с. 59-60]. Наявність соціальної зрілості гарантує певні якості особистості, що мають суттєвий вплив на саморегуляцію поведінки.

Результатом становлення соціальної зрілості особистості Л.І. Божович вважає:

- сформовану «картину світу» особистості, установки, стереотипи, цінності;
- адаптованість особистості;
- соціальну ідентичність.

У концепціях Ю.М. Жукова, Л.А. Пет-

ровської, П.В. Растяннікова поняття «комунікативна компетентність» і «компетентність у спілкуванні» прирівнюються і розглядаються як здатність встановлювати та підтримувати необхідні контакти з людьми [14]. Учений Ю.М. Ємельянов вважає, що комунікативна компетентність – це здатність людини брати на себе та виконувати різні соціальні ролі, уміння людини адаптуватися в різних ситуаціях, вільне володіння вербальними та невербальними засобами спілкування [15]. Базовою основою формування комунікативної компетентності також є соціальний інтелект. Крім того, Є.В. Мельник до проявів комунікативної компетентності відносить уміння людини організовувати міжособистісний простір у процесі спілкування з людьми [6]. На думку З.Н. Кажанової,

до комунікативної компетенції належить комплекс мовних засобів, необхідних для усного та письмового спілкування, і здатність встановлювати та підтримувати необхідні контакти з іншими людьми [16, с. 17-18].

Висновки

На основі проведеного теоретико-методологічного аналізу нами зроблено висновки про те, що соціальна компетентність припускає певний обсяг знань і рівень сформованості вмій і навичок, які дають змогу особистості адекватно орієнтуватися в різних ситуаціях спілкування, об'єктивно оцінювати себе та людей, здійснювати самоаналіз і самоконтроль, прогнозувати поведінку інших, формувати необхідні відносини й успішно впливати на них, виходячи зі сформованих умов.

Література

1. Хасан Б.И. Психология конфликтов и переговоры. Учебное пособие / Б.И. Хасан. – М. : Академия, 2004. – 360 с.
2. Архипова С.П. Професійна компетентність і професійність соціального працівника : сутність і шляхи розвитку // Соціальна робота в Україні : теорія і практика. – лютий-березень 2004. – № 2. – С. 17-22.
3. Фиранер С.С. Формирование ответственности как составной части компетентности в процессе непрерывного образования взрослых. Тезисы к семинару : Функциональная неграмотность и профессиональная некомпетентность как факторы риска современной цивилизации и роль непрерывного образования взрослых в их преодолении. 25-29 июля 1990 г. / С.С. Фиранер. – Л., 1990. – С. 104-105.
4. Малая О.Г. Развитие социальной компетентности личности в условиях корпоративной культуры : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 19.00.05 / О.Г. Малая ; Московский государственный университет культуры и искусств. – М., 2005. – 23 с.
5. Петровская Л.А. Компетентность в общении / Л.А. Петровская. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 216 с.
6. Кузьмина Н.В. Профессионализм особенности управленческих способностей личности руководителя: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Н.В. Кузьмина ; АПН РСФСР. – М. : РАГС, 2006. – 199 с.
7. Лепіхова Л. А. Соціально-психологічна компетентність у психологічній взаємодії / Л. Лепіхова // Вища освіта України. – березень 2004. – № 3. – С. 24-26.
8. Спенсер Л.М. Компетенции на работе / Л.М. Спенсер, С.М. Спенсер ; перев. А. Яковенко. – М. : НІРР0. 2005. – 379 с.
9. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения / Н.В. Кузьмина. – М. : Высшая школа, 1990. – 112 с.
10. Гончарова-Горяньська М. Соціальна компетентність : поняття, зміст, шляхи формування в дослідженнях зарубіжних авторів / М. Гончарова-Горяньська // Рідна школа. – червень 2004. – № 7-8. – С. 18-23.
11. Гильмеева Р.Х. Развитие профессиональной компетентности учителей в системе повышения квалификации / Р.Х. Гильмеева // Методист. – сентябрь-октябрь 2002. – № 5. – С. 6-7.
12. Никитина С.В. Становление социальной компетентности старшеклассников современной общеобразовательной школы : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / С.В. Никитина ; Омский государственный университет. – Омск, 2004. – 214 с.

13. Життєва компетентність особистості / Л.В. Сохань, І.Г. Єрмаков, Г.М. Несен. – К. : Богдана, 2003. – 520 с.
14. Жуков Ю.М. Введение в практическую и социальную психологию / Ю.М. Жуков, Л.А. Петровская, О.В. Соловьёва. – М. : Смысл, 1996. – 373 с.
15. Емельянов Ю.Н. Теория формирования и практика совершенствования коммуникативной компетентности : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.05 / Ю.Н. Емельянов ; Ленинградский государственный университет. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1991. – 38 с.
16. Кажанова З.Н. Специфика формирования профессиональных компетенций в процессе адаптации студента к учебно-технологической среде вуза : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / З.Н. Кажанова ; Тамбовский государственный технический университет. – Тамбов, 2004. – 209 с.
17. Гарашикина Н. Диагностика профессиональной компетентности // Социальная педагогика. – март-апрель 2003. – № 4. – С. 24-25.
18. Зеер Э.Ф. Психология профессий : учебное пособие для студентов вузов ; 2-е изд., перераб. и доп. / Э.Ф. Зеер. – М. : Академический проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2003. – 336 с.
19. Психологический словарь-справочник / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск : Харвест, 2004. – 576 с.
20. Равен Дж. Компетентность в современном обществе : выявление, развитие, реализация / Дж. Равен. – М. : Когито-Центр, 2002. – 260 с.
21. Рачева С.С. Развитие социальной компетентности студентов на основе проектного обучения в вузе : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. / С.С. Рачева : Санкт-петербургский государственный университет. – С.-Пб., 2003. – 191с.
22. Холостова Е.И. Технологии социальной работы / Е.И. Холостова. – М. : Инфра, 2003. – 400 с.

Корпоративний семінар-тренінг «Психологія розвитку конкурентоздатності персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності»

В.В. Корсакевич
старший викладач
кафедри психології,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті подано зміст і структуру корпоративного семінару-тренінгу «Психологія розвитку конкурентоздатності персоналу вищого навчального закладу».

В статье поданы содержание и структура корпоративного семинара-тренинга «Психология развития конкурентоспособности персонала высшего учебного заведения частной формы собственности».

This article contains content and structure of corporate training seminar «Psychology of competitiveness staff of higher education to private ownership».

Ключові слова: персонал вищого навчального закладу приватної форми власності, корпоративний семінар-тренінг «Психологія розвитку конкурентоздатності персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності».

Постановка проблеми

Ефективна діяльність сучасних вищих навчальних закладів приватної форми власності на ринку освітніх послуг в умовах конкуренції за висококваліфікований персонал, клієнтів може бути забезпечена за умови грамотно організованої політики системного управління розвитком конкурентоздатності викладацького персоналу. Суттєву роль у практичному вирішенні цієї проблеми відведено впровадженню ефективних форм розвитку психологічних характеристик конкурентоздатності викладацького персоналу вищих навчальних закладів приватної форми власності.

За останні роки тренінг став досить поширеною формою психологічної практики, проте в умовах вищої школи застосовується переважно поза навчальним процесом. Викладачі вищої школи цю форму організації навчального процесу сприймають адекватно. Зазначимо, що чимало науковців висвітлюють власний досвід щодо застосування навчального тренінгу в освітньому процесі вищої школи [12; 16; 18].

Навчальні тренінги визначаються як

спеціально організовані дії з моделювання навчальних ситуацій з метою формування базових понять і психологічної компетенції на основі планування у вирішенні проблем з індивідуального досвіду учасників.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Беручи до уваги всі надбання сучасної науки та практики діяльності освітніх організацій, недостатньо вивченими є психологічні основи підготовки викладацького персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності до розвитку власної конкурентоздатності.

Формулювання цілей статті

Метою статті є представлення змісту та структури корпоративного семінару-тренінгу «Психологія розвитку конкурентоздатності персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності».

Виклад основного матеріалу дослідження

Організаційною формою програми психологічної підготовки викладацького персоналу вищого навчального закладу до

розвитку конкурентоздатності є семінар-тренінг «Психологія розвитку конкурентоздатності персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності».

Особливістю психологічної підготовки такого персоналу до розвитку конкурентоздатності є те, що вона повинна бути організована системно та будуватися з дотриманням психологічних принципів і методів навчання, що виявляється в спеціальних формах і методах корпоративного семінару-тренінгу.

Зазначимо, що в основу дизайну та змісту тренінгу покладено визначену нами структуру експериментальної моделі розвитку конкурентоздатності викладацького персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності [8], яка включає дві основні складові:

- 1) соціально обумовлену підструктуру;
- 2) підструктуру досвіду, що емпірично аналізується і, в результаті, її найбільш проблемні показники [9] підлягають розвитку в процесі реалізації семінару-тренінгу «Психологія розвитку конкурентоздатності персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності».

Базуючись на підходах, розроблених у лабораторії організаційної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України [6; 11; 16; 19-22]; розробках таких сучасних фахівців, як Д.О. Барабась, І.В. Вачков, Ж.В. Зав'ялова, О.О. Фарба, К. Каденільяс-Нечаєва, М.Н. Авдюніна, М.В. Кларін, Л.М. Віткін, С.М. Лаптев, Т.В. Фініков, С.М. Піддубна [1; 2; 4; 7; 14]; використанні інноваційних підходів у педагогічній діяльності вищої школи [3; 10; 14-16], досвіді роботи департаменту з корпоративної роботи, власного досвіду психологічної практики автора роботи тощо, а також ураховуючи результати констатувального етапу дослідження [9], було розроблено програму семінару-тренінгу «Психологія розвитку конкурентоздатності персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності».

Структура вказаного семінару складається з чотирьох основних частин, що відповідають певним етапам:

I. Вступна частина тренінгу (організаційно-підготовчий етап: тренер (або практичний психолог) разом із учасниками готує приміщення для проведення тренінгу (вибір аудиторії, створення в ній «робочих зон», підготовка канцтоварів тощо)).

II. Основна частина тренінгу (основний етап: група спільно опрацьовує питання з проблеми розвитку конкурентоздатності викладацького персоналу з використанням різноманітних інтерактивних форм, прийомів і методів роботи).

Модуль 1. «Розвиток психологічних характеристик соціально обумовленої підструктури конкурентоздатності викладацького персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності».

Модуль 2. «Розвиток психологічних характеристик підструктури досвіду конкурентоздатності викладацького персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності».

III. Виконання домашнього завдання: реалізація індивідуальних корекційно-розвивальних програм розвитку власної конкурентоздатності з отриманням індивідуальних психологічних консультацій практичного психолога організації.

IV. Заключна частина тренінгу (завершальний етап: здійснення рефлексивного аналізу занять (тренер і учасники тренінгу визначають позитивні моменти заходу, відзначають виявлені потенційні власні резерви, узагальнюють результати роботи тренінгової групи тощо).

Проаналізуємо більш детально основні характеристики корпоративного семінару-тренінгу «Психологія розвитку конкурентоздатності персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності»:

1. Мета семінару-тренінгу – актуалізація мотивів розвитку власної конкурентоздатності, розкриття та оптимізація потенціалу конкурентоздатності, саморозвиток власної конкурентоздатності, розроблення системи психологічних умов і напрямів розвитку конкурентоздатності персоналу на рівні особистості викладачів та в системі корпоративного навчання персоналу

вищого навчального закладу приватної форми власності.

2. Основні інтерактивні техніки для реалізації семінару-тренінгу:

- заповнення робочих аркушів (вивчення очікувань);
- діагностичні зрізи;
- метод незавершених речень (із подальшим груповим обговоренням);
- робота в міні-командах;
- інтелект-карти;
- SWOT-аналіз;
- метод «мозкового штурму» (індивідуальний, парний і груповий варіанти);
- метод творчого проектування (створення творчих проектів);
- побудова індивідуальних корекційно-розвивальних програм (за результатами діагностики та/або власної рефлексії досвіду роботи в тренінгу учасники розробляють індивідуально/в парах/спільно з тренером програму розвитку власної конкурентоздатності);

- виконання домашнього завдання;
- рефлексія заняття (індивідуальна; групова);

- анонімне анкетування «Аналіз ефективності роботи тренінгу»;

- індивідуальне консультування практичного психолога (за потребою учасників тренінгу) тощо.

3. Обсяг психологічної підготовки (реалізації семінару-тренінгу) всього становить 56 годин: 16 академічних години очно-аудиторного формату та 40 астрономічних годин (5 днів по 8 годин) заочно-позааудиторного формату семінару-тренінгу;

Семінар-тренінг триває протягом 8 днів:

1) 1-й робочий день (4 години) реалізація вступної частини тренінгу – очно-аудиторний формат семінару-тренінгу;

2) 2-й робочий день (4 години) реалізація модуля 1 основної частини тренінгу – очно-аудиторний формат семінару-тренінгу;

3) 3-й робочий день (4 години) реалізація модуля 2 основної частини тренінгу – очно-аудиторний формат семінару-тренінгу;

4) 4-13-й робочі дні (80 астрономічних годин = 10 днів по 8 годин) реалізація виконання домашнього завдання – заочно-позааудиторний формат семінару-тренінгу;

5) 14-й робочий день (4 години) реалізація заключної частини тренінгу – очно-аудиторний формат семінару-тренінгу.

Залежно від конкретних потреб освітньої організації або її окремих підрозділів (факультету, кафедри) часовий обсяг тренінгів може збільшуватися або зменшуватися.

4. Зміст корпоративного семінару-тренінгу «Психологія розвитку конкурентоздатності персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності»:

I. Вступна частина тренінгу (2 години) – очно-аудиторна частина:

- заповнення робочих аркушів (вивчення очікувань);

- 1-й діагностичний зріз;

- практична вправа: «Знайомство» шляхом створення та презентації квітки власної конкурентоздатності [21].

II. Основна частина тренінгу (8 годин) – очно-аудиторний формат.

Модуль 1. «Розвиток психологічних характеристик соціально обумовленої підструктури конкурентоздатності викладацького персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності» (4 години):

- робота в міні-командах «Створення творчої моделі конкурентоздатного викладача ВНЗ приватної форми власності»;

- презентація результатів роботи «Презентація творчої моделі конкурентоздатного викладача ВНЗ приватної форми власності»;

- SWOT-аналіз власної конкурентоздатності (індивідуальна робота);

- міні-лекція «Структура конкурентоздатності викладацького персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності».

Модуль 2. «Розвиток психологічних характеристик підструктури досвіду конкурентоздатності викладацького персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності» (4 години):

- метод незакінчених речень (з подальшим груповим обговоренням) «Конкуренція – це...»;

- метод «мозкового» штурму «Розуміння значення конкуренції у професійному житті педагога ВНЗ. Визначення рис (із урахуванням порівняльної характеристики з тими рисами конкурентоздатності, які виявлені в результаті опитування викладачів ВНЗ приватної форми власності), характерних для конкурентоздатної особистості, можливі методи їх діагностики та розвитку у подальшій діяльності»;

- групова дискусія «Психологічні умови, які впливають на необхідність розвитку рис конкурентоздатної особистості викладача ВНЗ»;

- самобрендинг «Персональний особистий бренд викладача ВНЗ»;

- робота в малих групах (підгрупі) «Продемонструвати конструктивну та деструктивну стратегії конкурентної взаємодії й обґрунтувати доцільність їх використання при вирішенні різних професійних ситуацій»;

- робота зі структурно-логічними схемами (інтелектуальними картами);

- робота в малих групах (підгрупі) «Розроблення системи методів та ефективних форм розвитку конкурентоздатності викладацького персоналу освітньої організації приватної форми власності (на індивідуальному та груповому рівнях)»;

- побудова індивідуальних корекційно-розвивальних програм (за результатами діагностики та/або власної рефлексії досвіду роботи в тренінгу учасники розробляють індивідуально/в парах/спільно з тренером програму розвитку власної конкурентоздатності).

III. Виконання домашнього завдання (80 астрономічних годин) – заочно-позааудиторний формат семінару-тренінгу.

Учасники семінару-тренінгу реалізують індивідуальні корекційно-розвивальні програми розвитку власної конкурентоздатності з отриманням індивідуальних психологічних консультацій практичного психолога організації. Вони також само-

стійно працюють над розвитком власної конкурентоздатності, ведуть щоденник, до якого занотовують послідовні кроки з розвитку конкретних психологічних характеристик, які є, за результатами діагностики, суттєвими для розвитку власної конкурентоздатності.

IV. Заключна частина тренінгу (4 години) – очно-аудиторний формат.

Учасники здійснюють рефлексивний аналіз занять (разом із тренером визначають позитивні моменти тренінгу, виявлені потенційні власні резерви, підсумовують результати виконання домашнього завдання, власної активності щодо розвитку конкретних, актуальних для окремої людини психологічних характеристик з кожної підструктури конкурентоздатності, узагальнюють результати роботи тренінгової групи тощо):

- рефлексія заняття (індивідуальна, групова), у рамках якої учасники тренінгу спільно обговорюють свої враження від участі в програмі (відзначають найбільш вдалі та цікаві форми роботи, висловлюють конструктивні побажання собі, іншим учасникам занять і тренерам (практичному психологові) щодо вдосконалення роботи під час тренінгу);

- анонімне анкетування «Аналіз ефективності роботи тренінгу»;

- 2-й діагностичний зріз;

- індивідуальне консультування практичного психолога (за потребою учасників тренінгу) тощо.

Вимірювання ефективності впровадження корпоративного семінару-тренінгу «Психологія розвитку конкурентоздатності викладацького персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності» базується на розробках фахівців [6; 16; 19; 21] і здійснюється за допомогою критеріїв:

- 1) розвиток психологічних характеристик соціально обумовленої підструктури конкурентоздатності викладацького персоналу;

- 2) розвиток психологічних характеристик підструктури досвіду конкурентоздатності викладацького персоналу;

3) аналіз реалізації очікувань учасників тренінгу щодо навчання;

4) оцінка учасниками ефективності тренінгу;

5) оцінка емоційного стану учасників.

З метою вивчення ефективності тренінгу за 1-2 критеріями перед початком заходу учасникам експериментальної групи пропонується дати відповіді на такі запитання:

1. «Які знання та практичні навички я хочу отримати на семінарі-тренінгу?» (1 критерій «аналіз реалізації очікувань учасників тренінгу щодо навчання»).

2. «Яким є мій емоційний стан?» (2 критерій «оцінка емоційного стану учасників тренінгу»).

Вивчення ефективності експериментального навчання за 1-2 критеріями учасники нашого дослідження здійснюють за шкалою оцінки від 1 до 5 балів (1 – негативний полюс, 5 – позитивний полюс шкали).

З метою вивчення ефективності тренінгу за 3-4 критеріями («розвиток психологічних характеристик соціально обумовленої підструктури конкурентоздатності учасників тренінгу» та «розвиток психологічних характеристик підструктури досвіду учасників тренінгу») перед початком тренінгу та після його проведення з учасниками експериментальної та контрольної груп реалізуються 1 та 2 діагностичні зрізи (до формувального експерименту та після нього). Для вимірювання основних критеріїв цієї групи (3 критерій «розвиток психологічних характеристик соціально обумовленої підструктури конкурентоздатності учасників тренінгу» та 4 критерій «розвиток психологічних характеристик підструктури досвіду учасників тренінгу») використовується скорочений за результатами експериментальної частини роботи [9] та з урахуванням потреб організації комплекс психологічних методик «Аналіз конкурентоздатності викладацького персоналу ВНЗ приватної форми власності» (О.А. Філь, В.В. Корсакевич) [22].

Окрему увагу звертаємо на той факт, що до програми формувального експерименту включаються, насамперед, ті характерис-

тики, що за результатами констатувальної частини дослідження виявилися найбільш проблемними для опитаних по масиву в цілому. Нами також було враховано потреби організації в розвитку насамперед тих характеристик, що сприятимуть забезпеченню більш ефективної професійної діяльності викладацького персоналу, наданню їм послуг більш високого рівня якості, підвищенню рівня розвитку конкурентоздатності вищого навчального закладу.

Ураховуючи реалії та можливості організації корпоративної роботи з персоналом, що має постійну зайнятість і значне годинне навантаження з аудиторної роботи та інших видів активності, достатньо складно на тривалий час відірвати викладачів від виконання своїх безпосередніх обов'язків, тому формат семінару-тренінгу може більше спрямовуватися на актуалізацію потреби в розвитку власної конкурентоздатності. Її системне вирішення в контексті корпоративного навчання потребує, на нашу думку, спеціальної окремої роботи, можливо, навіть організації роботи окремого департаменту в університеті, що здійснював би високоякісне діагностування з використанням науково-обґрунтованих підходів, моніторингу та практичних дій щодо розвитку конкурентоздатності всіх працівників вищого навчального закладу.

Висновки

1. З метою ефективного вирішення проблеми психологічної підготовки викладацького персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності до розвитку конкурентоздатності доцільно розробляти та впроваджувати корпоративний семінар-тренінг «Психологія розвитку конкурентоздатності викладацького персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності».

2. Дизайн і зміст вказаного корпоративного семінару-тренінгу базується на визначеній структурі експериментальної моделі розвитку конкурентоздатності викладацького персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності, яка включає такі основні складові:

1) соціально обумовлена підструктура;
2) підструктура досвіду.
3. Структура вказаного корпоративного семінару-тренінгу складається з чотирьох основних частин, що відповідають певним етапам.

4. Зміст основної частини тренінгу забезпечується включенням двох основних модулів: «Розвиток психологічних характеристик соціально обумовленої підструктури конкурентоздатності викладацького персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності» та «Розвиток психологічних характеристик підструктури досвіду конкурентоздатності викладацького персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності».

5. У процесі розвитку психологічних характеристик конкурентоздатності викладацького персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності доцільно використовувати такі інтерактивні методи та форми навчання: мультимедійна презентація; заповнення робочих аркушів; метод незавершених речень; робота в міні-командах; інтелект-карти; метод «мозкового штурму»; метод творчого проектування; побудова індивідуальних корекційно-розвивальних програм; рефлексія заняття; анонімне анкетування; індивідуальне консультування тощо.

6. Вимірювання ефективності впровадження корпоративного семінару-тренінгу «Психологія розвитку конкурентоздатності викладацького персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності» здійснюється за допомогою критеріїв: 1) розвиток психологічних характеристик соціально обумовленої підструктури конкурентоздатності викладацького персоналу; 2) розвиток психологічних характеристик підструктури досвіду конкурентоздатності викладацького персоналу; 3) аналіз реалізації очікувань учасників тренінгу щодо навчання; 4) оцінка учасниками ефективності тренінгу; 5) оцінка емоційного стану учасників.

7. Отримані результати можуть бути поширені у вищих навчальних закладах приватної та державної форм власності, різних рівнів акредитації з метою розвитку конкурентоздатності різних професійних категорій менеджерів і персоналу, а також застосовані в процесі проведення атестації та реалізації системи рейтингування конкурентоздатності викладачів. Результати можуть стати в нагоді в процесі для відбору/добору конкурентоздатних фахівців і здійснення психологічного супроводу проблеми розвитку конкурентоздатності менеджерів і персоналу в освітніх організаціях.

Література

1. Барабась Д.О. Навчання персоналу як джерело формування стійких конкурентних переваг компанії / Д.О. Барабась // Стратегія економічного розвитку України : науковий збірник. – Вип. 14 [голов. ред. А.П. Наливайко]. – К. : КНЕУ, 2003. – С. 205-211.
2. Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга. Учебное пособие / И.В. Вачков. – М. : Ось-89, 1999. – 136 с.
3. Вітер М.Б. Приватні вищі навчальні заклади в освітньому просторі України / М.Б. Вітер // Науковий вісник, 2007. – Вип. 17.6.
4. Завьялова Ж.В., Фарба Е.О., Каденильяс-Нечаева Е., Авдюнина М.Н. Энергия бизнес-тренинга. Путеводитель по разминкам : Пособие для практикующего бизнес-тренера / Ж.В. Завьялова, Е.О. Фарба, Е. Каденильяс-Нечаева, М.Н. Авдюнина. – С.-Пб. : Речь, 2005. – 159 с.
5. Економічні науки / Вісник Хмельницького національного університету 2010, № 2, Т. 1. – С. 159. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchnu_ekon/2010_2_1/156-160.pdf
6. Карамушка Л.М. Формування конкурентоздатної управлінської команди на матеріалі діяльності освітніх організацій : монографія / Л.М. Карамушка, О.А. Філь. – К. : ІНКОС, 2007. – 268 с.
7. Кларин М.В. Корпоративный тренинг от А до Я : Научно-практическое пособие. – 2-е изд., испр. и доп. / М.В. Кларин. – М. : Дело, 2002. – 224 с.
8. Корсакевич В.В. Зміст та структура експериментальної моделі розвитку конкурентоздатності викладацького персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності / В.В.

Корсакевич // Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Т. І : Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. : А.С.К., 2012. – Вип. 35. – С. 61-65.

9. Корсакевич В.В. Емпіричне дослідження підструктури досвіду конкурентоздатності викладацького персоналу вищого навчального закладу приватної форми власності : рівні розвитку спрямованості, соціально-психологічних установок, совісності, маніпулятивного ставлення, парціальної спрямованості / В.В. Корсакевич // Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Т. І : Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. : А.С.К., 2012. – Вип. 36. – С. 228-234.

10. Кулешова О. В. Факторний аналіз дослідження особливостей самореалізації викладачів вищих навчальних закладів / О.В. Кулешова // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки : Збірник наукових праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2006. – № 10 (34). – С. 181-186.

11. Максименко С.Д. Розвиток конкурентоздатності персоналу як важлива складова організаційного розвитку освітніх організацій / С.Д. Максименко, Л.М. Карамушка, О.А. Філь // Психологічні умови розвитку конкурентоздатності організації : тези VI Міжнар. наук.-практ. конф. з організаційної та економічної психології (м. Керч, 25-27 червня 2009 р.) / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки, О.А. Філь. – К. : Інтерлінк, 2009. – С. 8-12.

12. Мороз Л.І. Професійно-педагогічний тренінг у становленні особистості фахівця (на прикладі працівників ОВС) : монографія / Л.І. Мороз / Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К. : Надвірнянська друкарня, 2007. – 312 с.

13. Митина Л.М. Психология развития конкурентоспособной личности / Л.М. Митина. – М. : Воронеж, 2003. – 398 с.

14. Побудова систем управління якістю вищих навчальних закладів : посібник для студ. вищ. навч. закл. : у 2-х кн. / Л.М. Віткін, С.М. Лаптев, Т.В. Фініков, С.М. Піддубна. – К. : Таксон, 2009. – 564 с.

15. Подоляк Л.Г., Юрченко В.І. Психологія вищої школи : Навчальний посібник для магістрантів і аспірантів / Л.Г. Подоляк, В.І. Юрченко. – К. : Філ-студія, 2006. – 320 с.

16. Психологічні умови розвитку конкурентоздатності організацій : тези VI науково-практичної конференції з організаційної та економічної психології (м. Керч, 25-27 червня 2009 р.) / за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки, О.А. Філь. – К. : Інтерлінк, 2009. – 240 с.

17. Приватная высшая школа в объективе времени : украинский вариант : Монография / М-во образования Украины / ХГИ «НУА» / под. общ. ред. В.И. Астаховой. – Харьков, 2000. – 464 с.

18. Семиченко В. А. Плекаємо педагогічну майстерність : навчальний посібник / [В.А. Семиченко, О.С. Снісаренко, О.В. Брюховецька, А.Ш. Кудусова]. – Вінниця : Планер, 2010. – 674 с.

19. Філь О.А. Технологія розвитку конкурентоздатності персоналу освітньої організації : навчально-методичний посібник / О.А. Філь. – Біла Церква : КОІПОПК, 2008. – 52 с.

20. Філь О.А. Методичний інструментарій для комплексної психологічної діагностики рівня розвитку конкурентоздатності освітніх організацій / О.А. Філь / Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : збірник наукових праць / за ред. Л.Л. Товажнянського, О.Г. Романовського. – Вип. 27 (31) : в 3-х ч. – Ч. 1. – Харків : Вид-во НТУ «ХП», 2010. – С. 326-335.

21. Філь О.А. Тренінг «Психологія розвитку конкурентоспроможності організацій» / О.А. Філь // Проблеми та перспективи розвитку інноваційної діяльності в Україні : матеріали V Міжнародного бізнес-форуму (Київ, 22 березня 2012 р.) / відп. ред. А.А. Мазаракі. – К. : Київськ. нац. торг.-екоп. ун-т, 2012. – С. 255-256.

22. Філь О.А. Теоретична модель та комплекс психологічних методик для дослідження розвитку конкурентоздатності викладацького персоналу ВНЗ приватної форми власності / О.А. Філь, В.В. Корсакевич // Актуальні проблеми психології : збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Т. І : Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. – К. : А.С.К., 2012. – Вип. 34. – С. 344-348.

Смислотворчість у структурі процесів сміслової динаміки

С.Л. Марков

кандидат психологічних
наук, доцент,
професор кафедри
психології,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто основні процеси смислової динаміки особистості, розкрито їх структуру та взаємозв'язки. Проаналізовано якісно вищий, інтегративний процес породження смислів – смислотворчість, розкрито її сутність і специфіку прояву в феноменологічних світах і різних формах творчої активності.

В статье рассмотрены основные процессы смысловой динамики личности, раскрыта их структура и взаимосвязи. Проанализирован качественно высший, интегративный процесс порождения смыслов – смысловотворчество, раскрыта его сущность, специфика проявления в феноменологических мирах и в различных формах творческой активности.

The article discusses the basic processes of meaning dynamics of personality, reveals their structure and interactions. The author analyzes sense creation as the highest quality, integrative process of meaning-making, reveals its essence, the specific of manifestations in the phenomenological worlds and in various forms of creative activity.

Ключові слова: смислотворчість, смислоутворення, смислоусвідомлення, смислробудівництво, процеси смислової динаміки.

Постановка проблеми

Смисл є фундаментальною та елементарною формою людського буття, вихідною екзистенціальною цілісністю, голографічною одиницею та живою «клітинкою» людської психіки. Він органічно сплавляє універсне та індивідуальне, насичує саму тканину життя вищими переживаннями та цінностями, надає їй екзистенціального та сутнісного духовнотворчого виміру.

Будучи по суті трансіндивідним, надбуттєвим і надсутнісним утворенням, смисл відкриває доступ до духовних висот і безмежних можливостей універсного «Я» та внаслідок трансценденції всередину виступає як породжуючий та інтегруючий центр свідомості, що вільно управляє станами, психічними процесами та діями людини. Проявляючись у вигляді ціннісно-сміслового ядра творчої позиції особистості, смисл породжує, зв'язує воєдино, насичує змістом, переживаннями та спонукальною силою такі внутрішньо-особистісні структури, як мотиви, життєві цілі, аттitudи, цінності й ідеали.

«Проблема смыслу...», – писав О.М. Ле-

онтьєв, – це останнє аналітичне поняття, що вінчає загальне вчення про психіку, так само як поняття особистості вінчає всю систему психології» [1, с. 3]. Також В.П. Зінченко підкреслював ключове, центральне значення смислу як у психології, так і в самому житті, стверджуючи, що смисл встає над руховими, перцептивними, мнемічними, розумовими і навіть особистісними та надособистісними завданнями. «Деякі його називали четвертим, деякі – п'ятим виміром буття. Хоча його потрібно назвати першим», – писав дослідник [2, с. 48].

У свою чергу Д.О. Леонтьєв розглядав смисл як одну з центральних категорій психології, яка інтегрує та пронизує різні рівні й феномени психіки та існує в просторі особливої смислової реальності, деякого континууму, «смілової тканини», що формується на основі життєвих відносин і «життєвого світу» суб'єкта [3].

Водночас смисли є гранично рухливими, пульсуючими та варіативними утвореннями, тому особливий інтерес становить дослідження та розкриття їх сутнісних процесуально-динамічних ха-

рактистик. При цьому пріоритетним завданням є розкриття сутності та основних проявів смислопородження, як творчого по своїй сутності процесу, що вільно включає в себе уяву та інтуїцію, продуктивний діалог і вільне самовираження створення нових ідей та замислів і творче вирішення проблем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Вітчизняні психологи, які досліджували проблему «малої» динаміки смислової системи особистості, виявляли різні види смислопороджучих процесів, що подавались як: смислосудівництво (Ф.С. Василюк, 1984); народження смислових систем у співвіднесенні окремих ситуацій, актів поведінки до більш широких контекстів життя (Б.С. Братусь, 1988); смислоутворення та смислоусвідомлення (Д.О. Леонтьєв, 1999; С.В. Дмитрієв, 2001; Б.С. Братусь, 2006); смислотворчість (С.В. Дмитрієв, 2001; О.О. Осанов, 2002); добування, трансляція та породження нових смислів у процесі творчого розуміння (В.П. Зінченко, 1997); потенціація, що є методом і процесом множення смислів (М. Епштейн, 2001, Г.І. Тульчинський, 2002) [4-11].

У західній психології проблема смислоутворення (meaning-making) і смислоконструювання (meaning construction) розглядалася переважно з конструктивістських позицій. Так, у низці робіт смислоутворення розглядалось як процес розгортання та розвитку ментальних моделей або схем (Johnson-Laird P.M., 1980; Harel S., Papert S., 1991) [12; 13]. При цьому В. Shore (1991) як механізми конструювання смислів виділяв процеси схематизації, синестезії, вторинної інтерсуб'єктивності та творчого породження ідіосинкратичних аналогій і первісних сенсорних метафор [14]. Окремо можна виділити роботи, у яких процес конструювання знань і смислів розуміється як експериментування, здійснення мисленневих маніпуляцій, створення уявних образів, як візуальне та логовізуальне мислення та візуалізація (Poplin M., 1991; Shank G., 1992; Cunningham D., 1992; Solso R., 1994; Best B., Blake A.,

Varney J., 2005) [15-18].

Деякими авторами процес смислопородження (sense making) розуміється як відкриття смислів під час усвідомлення та переживання досвіду і ситуацій, що за своїм змістом корелює з процесом смислоусвідомлення. У цьому разі процес створення та відкриття нових смислів постає як осягнення, розуміння, інтерпретація об'єктів шляхом їх включення в нові смислові контексти (K. Weick, 1995), а також як процес моделювання та створення репрезентацій отриманої інформації (Pirolli P., Russell D., 2011) [19; 20].

Нині в західній психології активно розвивається культурологічний підхід до дослідження процесу створення смислів, заснований роботами М. Чікцентміхайї (1990). Автор стверджував, що кожна культура містить у собі систему смислів, що слугують орієнтирами для цілей, які окремі особистості реалізують у своїй поведінці [21]. У рамках цього підходу смислопородження розуміється як втілення культурних смислів, як виробництво нових смислів за допомогою інтерсуб'єктивного діалогу всередині культури і як процес осмислення та розуміння поведінки представників різних культур (Shweder, R., 1991; Shore, B. 1996; Osland J., Bird A., 2000) [22-24].

Особливої уваги заслуговують концепції, у яких розкриваються смислопороджучі потенції таких цілісних екзистенціальних утворень, як оптимальне функціонування особистості, стан потоку і творче бачення. Так, на думку М. Чікцентміхайї, смисл створюється переживанням стану потоку, викликаного концентрацією на цілі, повним включенням і залученістю в діяльність (М. Чікцентміхайї, 1990; М. Чікцентміхайї, Дж. Накамура, 2003) [21; 25]. У свою чергу J. Kolko (2010) стверджував, що смисли виникають у процесі цілісного бачення світу та ситуацій, за допомогою зміни фреймів і створення активних перспектив, часто суб'єктивних і тенденційних точок зору, які одночасно описують і перцептивно змінюють сприйняття тієї чи іншої ситуації [26].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Смислотворчість за своїм змістом визначається як член синонімічного ряду понять «смислопородження», «смислоконструювання», «смислобудівництво», «смислоперетворення». При цьому в сучасній психологічній літературі, присвяченій цій проблемі, чітко не виявляється зміст і специфіка смислотворчості, не визначається її сутність та особливості прояву як якісно вищої форми творчої активності.

Формулювання цілей статті

Метою статті є аналіз змісту та структури основних процесів смислопородження, виявлення місця смислотворчості в цілісному процесі смислової динаміки особистості, визначення її сутності, структури та особливостей прояву в різних формах творчої активності.

Виклад основного матеріалу дослідження

«Смисл людського життя, – писав В.В. Налімов, – полягає в активному вивільненні, творчому і спонтанному розпакуванні гранично спресованих смислів, закладених у Всесвіті, в розширенні горизонту існування і в породженні нових, більш глибоких і складних смислів» [27].

Самі смисли є динамічними та рухливими утвореннями, способом існування яких є самопородження і згасання, пульсування та вільна гра, переливи, мерехтіння і тонка вібрація. Так, на думку Г.І. Богіна, смисл не «лежить у наявності», його не можна «мати», а єдиною формою існування смислу є його породження або, додамо, самопородження у спеціально створеному генеративному динамічному просторі [28].

У ході цілісного та систематичного аналізу «малої динаміки» смислових утворень, Д.О. Леонтьєв розділив смислопроджуючі процеси на три класи: смислоутворення, що є розширенням смислових систем на нові об'єкти та породженням нових похідних смислових структур; смислоусвідомлення, що розуміється як розкриття нових смислових контекстів і смислових зв'язків об'єктів; смислобудів-

ництво (Ф.Е. Василюк, 1984), що проявляється у змістовній перебудові життєвих відносин і глибинно-особистісних смислових структур [3; 6].

У свою чергу С.В. Дмитрієв виділяє низку різних видів смислової активності особистості, які можуть бути згруповані за представленою Д.О. Леонтьєвим трирівневою схемою:

1. Смислопокладання – приписування смислу та значення тим чи іншим об'єктам, елементам знакової системи або системам діяльності людини.

1.1. Смислоінтерпретація – перероблення засвоєних людиною смислів відповідно до її концептуально-ціннісної системи та розгляд дійсності через призму духовно-особистісних цінностей людини.

2. Смислоусвідомлення – смислова рефлексія предмета діяльності як вирішення задачі на смисл.

2.1. Смислоосягнення – освоєння й осягнення смислів, раніше внесених до соціокультурних об'єктів.

3. Смислотворчість – породження смислів власної духовної, інтелектуальної чи практичної діяльності, що проявляється як розпредмечування індивідом уже існуючих соціокультурних смислів і опредмечування ним власних сутнісних сил як виявлення духовно-ціннісних смислів діяльності та їх інтерпретація.

3.1. Смислобудівництво – перебудова та надбудова глибинних смислових структур особистості у відповідності з принципом єдності особистості та її предметного світу.

3.2. Соціокультурне смислобудівництво – здатність продукувати культурну реальність і «перекладати» особистість на мову творів культури [7].

У роботах А.В. Россохіна, у яких в основу породження смислів покладено особистісну рефлексію, запропоновано таку структуру смислопроджуючих процесів:

1. Смислоутворення (смислобудівництво) – поширення колишніх смислів на нові об'єкти, ситуації, обставини, осмислення нових подій і відносин у попередньому контексті.

2. Смыслоусвідомлення – рефлексія раніше не усвідомлених життєво важливих відносин і поглядів суб'єкта шляхом включення змістів свідомості в нові контексти.

3. Смыслоперетворення – процес зміни смислів [29].

Граничне узагальнення існуючих класифікацій смислових процесів дає змогу подати їх у вигляді гранично генералізованої діалектичної зв'язки «смыслоположення-смысловбачання», а також синтезуючого їх процесу смысловтворчості, яка конституюється за допомогою взаємопроникнення та взаємозбагачення двох перших базових процесів.

1. Смылопокладання розуміється як освоєння та присвоєння навколишньої дійсності та побудова свого осмисленого життєвого світу, наповнення його новими, особистісно значущими об'єктами. Смылопокладання реалізується як проекція ціннісно-смысловї системи особистості на феноменологічні світи, як приписування смыслу, деякої особливої якості, що надає об'єктам і ситуаціям певну цінність. Смысл тут виступає інструментом, «чарівною паличкою», за допомогою якої оживлюються та породжуються нові об'єкти, що включаються до життєвого світу особистості, тим самим формують і розширюють його. При цьому сам розвиток смислів життєвого світу відбувається шляхом поглиблення та піднесення мотивів, зайняття універсальної творчої позиції та активізацією вищих цінностей.

Близькими за змістом до смылопороджуючого процесу є поняття: «смыслонадання» (Sinngabende) (Гуссерль Е., 1913), «смыслоформування» (Гадамер Г., 1960), «смыслоутворення» (Д.О. Леонтьєв, С.В. Дмитрієв, А.В. Россохін), «смылопокладання» (С.В. Дмитрієв), «смысловизначення», «роздача» і «приписування смислів» [3; 7; 29].

2. Смысловбачання ґрунтується на безкорисливому пізнанні, аналізі та осмисленні об'єктів навколишнього світу, шляхом співвіднесення їх з усе більш широкими цілісними контекстами, духовно-культурними цінностями, універсаліями

та граничними вимірами буття. Свідомість висвічує об'єкт, який включається в систему взаємовкладених контекстів, взаємодія та розширення яких, дає змогу вловлювати його сутність, що переживається як смысл. Тут смылопородження постає як смысловідкриття, смысловловлення, як схоплювання глибинних смислів буття, що розгортається назустріч.

Смысловбачання змістовно корелює з такими процесами як: смылоусвідомлення – розкриття нових смислових контекстів і зв'язків об'єктів (Д.О. Леонтьєв), включення об'єктів у нові, широкі контексти (Б.С. Братусь), смылоосягнення – розкриття вже відомих смислів, закладених культурою й Універсумом (С.В. Дмитрієв), розпакування смислів (В.В. Налімов), розуміння, смысловловлення, смысловчитування, схоплювання смислів за допомогою ейдетичної інтуїції [3; 4; 7; 27].

3. Смысловтворчість як самопробудження смислів у потоці творчого бачення. Саморух, пульсування та спонтанне виникнення смыслу здійснюється всередині динамічного простору смислів, що самопробуджуються, який конституюється двома зустрічними потоками, двома взаємопроникаючими інтенціями, що йдуть від людини та світу. Сама смысловтворчість розуміється як спонтанне породження нових смислів шляхом їх одночасного покладання і вбачання, а також як їх подальше поглиблення, оновлення та піднесення до розвиваючих, креатологічних і універсних значень.

Близькими за змістом смысловтворчості є процеси смылобудівництва (Ф.Є. Василюк, Д.О. Леонтьєв, С.В. Дмитрієв, А.В. Россохін), смылопобудови (Г.І. Богін), смысловї та творчої рефлексії (С.Ю. Степанов, І.М. Семенов; С.В. Дмитрієв, А.В. Россохін), різні види смысловтворчості (С.В. Дмитрієв, О.О. Осанов) [3; 6; 7; 8; 28; 29; 30].

Умовою спонтанного виникнення, постійного оновлення, поглиблення й елітивізації смислів є їх існування в динамічному, пересиченому можливостями, породжуючому середовищі, яке характе-

ризується множинністю ступенів свободи. Водночас на відміну від хаотичного, «різноманітного» постмодерністського текстового середовища, що є принципово «безособовим» і «позасуб'єктним», цей пластичний і чутливий креатологічний простір осмислюється та вміщується в себе Абсолютним творчим «Я». Анонімне та самодостатнє, вируjące смислами, текстове середовище постає у вигляді творчого смислового потоку, саморух якого здійснюється всередині універсної свідомості або творчого бачення особистості. Оскільки сам смисл по суті є надбуттєвим, позачасовим і транспросторовим утворенням, його породження можливе тільки шляхом набуття суб'єктом свого істинно-творчого абсолютного «Я», заняття трансцендентної універсної позиції, яка реалізується як абсолютне творче бачення особистості.

При цьому абсолютне творче «Я», що знаходиться всередині та поза потоком, не є смисловим деміургом і творцем нових смислів, але за допомогою універсальних творчих прийомів і смислових ігор, деконструє, розкриває, пробуджує саморушній семантичний вакуум і, за допомогою особливої установки, вловлює самовиникаючі в просвітах децентрованого середовища свіжі й несподівані смисли.

Водночас породжуючими потенціями володіє сам потік творчого бачення, а його полюси, представлені суб'єктом і об'єктом, служать умовами, взаємовкладеними контекстами створення нових унікальних смислів. Творче бачення проявляється як уявна трансформація реальності, маніпулювання її формами та змістами, як деконструкція і потенціювання, як культивування і зрошування, висвічування та подальший розвиток смислів.

Таке розуміння смислотворчості в певному сенсі відповідає постмодерністській і синергетичній парадигмі творчості, проте долає їх «позаособистісну продуктивність» самим існуванням ламінарного потоку творчого бачення та наявністю універсного творчого «Я», яке вміщує в себе цей потік і, таким чином, володіє ним.

Саме творче бачення звернене переваж-

но всередину, у саму серцевину присвоєної зовнішньої реальності. «Я закриваю очі для того, щоб бачити», – писав Поль Гоген. Бачити позачасовий, позапросторовий смисловий Універсум, який знаходиться всередині і, отже, є індивідуалізованим, своїм власним і підвладним впливу.

При цьому серцевинним і конститутивним потоком творчого бачення виступає смислотворчість, яка проявляється як пробудження дійсності за допомогою системи творчих прийомів, що резонують із її глибинними, генеративними структурами, а також як одночасне маніпулювання, схоплювання і витягування з потоку спалахуючих, емерджентних, спонтанно виникаючих смислів.

Вбачання, відкриття і виробництво смислу є динамічним творчим процесом, який постійно поновлюється і в якому унікальний смисл щоразу індивідуально створюється та відкривається наново. При цьому відбувається накладання та взаємозбагачення двох взаємоспрямованих процесів: співвіднесення об'єкта з цінністю, універсальними й Абсолютом і довільне надання об'єктам нового ціннісно-смислового змісту, з позиції персоніфікованих вищих цінностей і універсного, істинного творчого «Я».

Водночас сам смисловий Універсум опредмечується в феноменологічних світах людини – предметному, символічному, соціальному, рядопокладеним їм внутрішнім, а також їх породжуючим і інтегруючим, світом культури. Іманентна надмірність і хаотичність смислів приборкується і організується за допомогою вихідного пентабазису, що містить п'ять смислових контекстів, які породжуються відповідними феноменологічними світами. При цьому внесення будь-якого об'єкта в цю конфігурацію смислового поля зумовлює самопородження різних видів смислу: предметного (функціонального, прагматичного), лінгвістичного (семантичного, текстового), соціального (міжособистісного, інтерактивного), особистісного (екзистенціального, суб'єктивного) і, зрештою, духовно-творчого, що розвиває креатоло-

Таблиця 1

Смислотворчість як породження смислів у процесі творчої активності особистості

Символічний світ Лінгвістичний (семантичний) смисл <i>Творче вирішення проблем</i> Рішення «задач на смисл»		Соціальний світ Соціальний (міжособистісний) смисл <i>Творчий діалог</i> Породження смислів у діалозі
	Культура Смислотворчість Створення, поглиблення й елатівізація смислів	
Предметний світ Предметний (функціональний) смисл <i>Продуктивна творча діяльність</i> Створення смислів у процесі творчої діяльності		Внутрішній світ Особистісний (екзистенційний) смисл <i>Творча самореалізація</i> Саморозгортання індивідуальних смислів, смислосбудівництво

гічний смисл (табл.1).

Творче бачення, яке сутнісно визначається пронизуючою його смислотворчістю, є вищою формою творчості, що вільно включає в себе такі конституючі його форми творчої активності, як творча діяльність, вирішення проблем, творчий діалог і самоактуалізація. При цьому кожен із цих видів творчої активності, за допомогою специфічних механізмів робить свій якісно своєрідний внесок у породження нових унікальних смислів.

1. У процесі предметної продуктивної діяльності нові смисли створюються, шляхом діяльнісного опосередкування та включення в нові творчі види діяльності, а також шляхом надання мотивом смислу цілям і обставинам діяльності та, відповідно, діям і операціям (О.М. Леонтьєв, 1972) [1]. Так продуктивна й успішна діяльність може переживатися, насичуватися ігровими та творчими елементами і ставати самостійним самодостатнім мотивом. Водночас у процесі продуктивної діяльності в моменти творчого натхнення спонтанно народжуються нові задуми та несподівані, унікальні побічні смисли.

2. У процесі творчого вирішення проблем нові смисли породжуються в ході вирішення «задач на особистісний зміст»

(О.М. Леонтьєв), «задач на конфліктний смисл» (В.В. Столін), «задач на смислородження» (Д.О. Леонтьєв) і шляхом розв'язання екзистенціальних граничних ситуацій (К. Ясперс, 1935), «критичних життєвих ситуацій» (Ф.Є. Василюк), духовних критичних ситуацій (С. Гроф, 2000), урегулювання й осмислення соціокультурних і глобальних криз [1; 3; 6; 31].

Якщо вирішення проблем і завдань є ефективним способом інтелектуального освоєння знакової та понятійної реальності, то на ірраціональному й несвідомому рівні, на якому проблема переростає в таємницю, таким методом і прийомом розуміння невидимого й аструктурованого світу виступає символотворчість.

3. Виникнення та розвиток смислів у процесі творчого діалогу. Сам діалог є універсальним способом взаємозбагачення, взаєморозвитку, множення та передавання смислів. У такому разі, унаслідок взаємонакладання, взаємоперекладів двох або кількох самостійних, індивідуально своєрідних і внутрішньо пов'язаних світів, діалогізуються їх смислорозбуджуючі ядра, що слугують генераторами і потужними джерелами нових унікальних смислів. Водночас у результаті міжособистісної інтеракції, в моменти «актів розуміння»

виробляються нові конвенціональні норми та цінності, які виступають генераторами особливих соціальних смислів.

4. У процесі творчої самореалізації особистості нові смисли виникають у процесі саморозгортання та саморозкриття індивідуальних смислових систем. Однією з основних форм само творчості, що здійснюється у внутрішньому світі особистості, на думку Ф.Є. Василюка, є переживання критичних ситуацій, що постає як продуктивний процес, як особлива робота з подолання «розривів» життя та з виробництва нових смислів. При цьому, на думку автора, головне завдання творчого переживання полягає в знаходженні, ствердженні та втіленні нової ціннісної системи особистості [6].

У внутрішньому світі смислотворчість може розглядатися як творче, вільне розгортання унікального смислового ядра, спонтанне самовираження глибинних екзистенціальних смислів, джерелом породження яких є внутрішні, згорнуті, голографічні протосмисли, ізоморфні універсальним архетипам.

5. Смислотворчість як культуротворча активність особистості і як побудова духовно-смислового універсуму. Самостворення й існування культури є виробництвом і трансляцією смислів, спосіб відкриття та ствердження унікального смислу людського буття і його співвідношення з гранично конденсованими універсальними смислами. У світі культури чиста смислотворчість здійснюється в процесі вільного самоздійснення, творчих переживань і продуктивного діалогу, присвоєння універсальних цінностей і створення нових унікальних смислових єдностей.

Смислові простори людини та культури багаторазово взаємовміщуються і, по суті, зливаються в потоці творчого бачення. На думку К.А Свас'яна, культура як продукт людської творчості сама творить людину, яка через неї відкриває та змінює світ і саму себе [32].

Оскільки смисли є вихідними елементами та живими клітинами культури, то смислотворчість проявляється як іманент-

ний спосіб її існування, як самодостатній процес створення, перетворення, збагачення й елативізації смислів.

Водночас спонтанне виникнення нових, глибинних смислів відбувається в моменти зустрічі, діалогу та взаємопроникнення світів, у процесі перекладу феноменів, породжених одними світами, на мову інших. При цьому універсальною мовою, за допомогою якої світи можуть розуміти один одного, є мова творчих механізмів, архетипів і голографічних структур, які породжують єдині розвиваючі смисли.

Висновки

Смислотворчість як стрижневий потік творчого бачення постає в ролі смислового ставлення, що співвідносить будь-який висвітлений свідомістю феномен із вищими творчими цінностями особистості та універсальними вимірами реальності, у результаті чого самопороджуються його глибинні креатологічні смисли.

Унікальним і якісно своєрідним світом існування чистої смислової реальності є культура, а її психологічним динамічним простором – творче бачення, у потоці якого смисли самопороджуються, живуть і розвиваються.

У цьому розумінні смислотворчість є процесом спонтанного самовиникнення нових смислів шляхом створення динамічного смислопороджуючого простору та системного, уявного маніпулювання якостями об'єктів усередині контекстного потоку бачення.

Смислотворчість як культурно-творча форма активності є вищим проявом творчості, реалізується у феноменальних світах у формі продуктивної діяльності, творчого діалогу, продуктивного вирішення проблем, вільної самореалізації та самодостатньої активності з виробництва, поглиблення й піднесення смислів. Таким чином, смислотворчість, що розуміється як створення та розвиток смислів, може проявлятися як виробництво, активний пошук, розгадування та відкриття неочевидних смислів буття, як читання смислів у душах інших людей, як творче рішення

різноманітних «задач на смисл», а також як трансформація глибинних особистісних смислових структур, що визначають самі способи бачення й осмислення дійсності.

Смислотворчість як вищий рівень творчої активності особистості дає їй змогу

вільно управляти власними переживаннями та станами свідомості, бачити істинні сутності, ефективно діяти, впливати та пробуджувати творчий потенціал інших людей, отримувати доступ до енергій, сил і можливостей вищих смислів, наповнювати своє життя духовністю, творчістю й успіхом.

Література

1. Леонтьев А.Н. Лекции по общей психологии / А.Н. Леонтьев. – М. : Смысл, 2001. – 236 с.
2. Зинченко В.П. Живые метафоры смысла // Методология психологии : проблемы и перспективы / Под общ. ред. : В.П. Зинченко. – М. ; С.-Пб. : Центр гуманитарных инициатив, 2012. – 508. – С. 29-50.
3. Леонтьев Д.А. Психология смысла : природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – 3-е изд., доп. – М. : Смысл, 2007. – 511 с. ; 1-е изд. – 1999.
4. Братусь Б.С. Аномалии личности / Б.С. Братусь. – М. : Мысль, 1988. – 304 с.
5. Братусь Б.С. Современный мир и психология : размышления о психологической реальности / Б.С. Братусь // Развитие личности. – № 4. – 2006. – С. 129-143.
6. Василюк Ф.Е. Психология переживания / Ф.Е. Василюк. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 200 с.
7. Дмитриев С.В. Смыслопорождающие механизмы деятельностного сознания личности творца / С.В. Дмитриев // Физическая культура : воспитание, образование, тренировка, 2001. – № 2. – С. 4-10.
8. Осанов А.А. Смислотворчісні інтенції свідомості та людське буття / А.А. Осанов // Смысл человеческого бытия. Владимир, 2002. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL: <http://hpsy.ru/public/x2978.htm>
9. Зинченко В.П. Посох Мандельштама и трубка Мамардашвили / В.П. Зинченко. – М. : Новая школа, 1997. – 334 с.
10. Эпштейн М. Философия возможного / М. Эпштейн. – С.-Пб. : Алетейя, 2001. – 336 с.
11. Тульчинский Г.Л. Потенциация, овозможение // Проективный философский словарь, 2002 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : URL <http://terme.ru/dictionary/951/word/potenciaciya-ovozmozhenie>
12. Johnson-Laird P.M. Mental models in cognitive science. Cognitive Science, 4, 71-115, 1980.
13. Harel S., Papert S. Constructionism. Norwood, NJ : Ablex, 1991.
14. Shore B. Twice-born, once conceived: meaning construction and cultural cognition / B. Shore // American Anthropologist. 1991. – Vol. 93. – № 1. – P. 9-27.
15. Poplin M. Constructing Meaning: Visions and Views. Schenectedy, NY : New York State English Council, 1991.
16. Cunningham D. Beyond educational psychology : steps towards an educational semiotic. Educational Psychology Review, 4(2), 165-194, 1992.
17. Solso R. Cognition and the Visual Arts. Cambridge : The MIT Press, 1994.
18. Best B., Blake A. , Varney J. Making Meaning : Learning through LogoVisual Thinking, Chris Kington, Cambridge, 2005.
19. Weick K. E. Sensemaking in organizations. Thousand Oaks, CA : Sage, 1995.
20. Pirolli P. Russell, D. M. Introduction to this special issue on sensemaking. Human-Computer Interaction Journal, v 26, n 1 & 2. 1 – 8, 2011.
21. Csikszentmihalyi M. Flow : The psychology of optimal experience. Harper & Row, 1990. – 306 p.
22. Shweder, R. Thinking Through Cultures. Harvard University Press, 1991.
23. Shore, B. Culture in mind: Cognition, culture and the problem of meaning. New York : Oxford University Press, 1996.
24. Osland J. & Bird A. Beyond Sophisticated Stereotyping : Cultural Sensemaking in Context. Academy of Management Executive, vol. 14(1), 65-77, 2000.

25. Csikszentmihalyi M., Nakamura J. The Construction of Meaning Through Vital Engagement // Flourishing positive psychology and the life well-lived / edited by Corey L. M. Keyes, Jonathan Haidt. Washington DC : APA, 2003.
26. Kolko, J. Sensemaking and Framing: A Theoretical Reflection on Perspective in Design Synthesis. In the 2010 Design Research Society conference proceedings, 2010.
27. *Налимов В.В.* Спонтанность сознания. Вероятностная теория смыслов и смысловая архитектура личности / В.В. Налимов. – М. : Прометей, 1989. – 287 с.
28. *Богин Г.И.* Обретение способности понимать : работы разных лет : в 2 т. / Г.И. Богин. – Тверь : Твер. гос. ун-т, 2009. – Т. 1. – 254 с.
29. *Россохин А.В.* Психология рефлексии измененных состояний сознания : дис. ... док. психол. наук : 19.00.01 / А.В. Россохин. [МГУ]. – Москва, 2009. – 346 с.
30. *Семенов И.Н., Степанов С.Ю.* Рефлексивная психология и педагогика творческого мышления / И.Н. Семенов., С.Ю. Степанов. – Запорожье : Изд-во ЗГУ, 1992. – 192 с.
31. *Столин В.В.* Самосознание личности / В.В. Столин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 284 с.
32. *Свасьян К.А.* Человек как творение и творец культуры / К.А. Свасьян // Вопросы философии, 1987. – № 6. – С. 56-67.

Психологічні детермінанти скоєння неповнолітніми корисливих злочинів

С.Л. Назарук
аспірант,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто дослідження проблематики питання психологічних детермінант скоєння неповнолітніми корисливих злочинів. Запропоновано впровадження нових підходів на шляху до зниження кількості корисливих злочинів, скоєних неповнолітніми.

В статье рассмотрено исследование проблематики вопроса психологических детерминант совершения несовершеннолетними корыстных преступлений. Предложено введение новых подходов на пути к снижению количества корыстных преступлений, совершенных несовершеннолетними.

The article discusses the investigation of the problems of the question of the psychological determinants of the Commission of minors acquisitive crimes. The author proposes the introduction of new approaches towards the reduction of selfish crimes committed by minors.

Ключові слова: психологічні детермінанти, підліткова злочинність, корисливі злочини, криміналізація в дитячому середовищі.

Постановка проблеми

Проблематика питання щодо психологічних детермінант скоєння неповнолітніми корисливих злочинів цілком закономірно є однією із найбільш головних, складних, суперечливих і найменш досліджених у юридичній психології.

Незважаючи на те, що ріст підліткової злочинності за останні роки дещо знизився, статистичні дані вказують на високий рівень криміналізації в дитячому середовищі. Зокрема, у порівнянні з 1993 р. кількість засуджених неповнолітніх збільшилася на третину (37,8 %). Серед найбільш поширених злочинів, учинених неповнолітніми в останні роки, є корисливі злочини, а саме – крадіжки та грабежі.

Ураховуючи багатоаспектність цієї проблематики, існує нагальна потреба у вивченні психологічних детермінант, що зумовлюють скоєння корисливих злочинів неповнолітніми та пошуку і впровадження нових підходів до формування життєво важливих якостей підлітків, необхідних для запобігання та профілактики суспільно небезпечних діянь, головними чинни-

ками яких повинні стати особливості розвитку особистості, формування її здібностей, мотиваційно-ціннісної сфери тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Активному дослідженню психологічних детермінант скоєння неповнолітніми корисливих злочинів присвячували роботи науковців у XX столітті. Підлітковий вік у цей час вивчався досить докладно, оскільки сучасні підлітки відрізняються від однолітків попередніх поколінь низкою соціально-психологічних особливостей і частіше демонструють девіантну і навіть делінквентну поведінку.

У працях Л.І. Божович [1] ядром корисливої злочинної поведінки неповнолітнього, що призводить до моральної деформації особистості, є не біологічні особливості, а недоліки сімейного та шкільного виховання, тобто психолого-педагогічна занедбаність і пасивність підлітка. Останній очікує уваги та розуміння, довіри дорослого, а недовіра до нього породжує психологічний бар'єр, непорозуміння та, як наслідок, корисливу злочинність.

На думку Л.І. Божович, ступінь психологічного благополуччя дитини та гострота явищ підліткової кризи залежать від особливостей взаємовідносин з іншими людьми, насамперед, дорослими, і від того, наскільки в спілкуванні з ними задовольняються потреби зайняти нову, дорослу життєву позицію і подолати зовнішні та внутрішні перепони, які заважають підліткові досягти бажаного та насамперед обраного ним самим зразка.

На сьогодні вже створено певну теоретико-методологічну базу для розв'язання відповідних завдань, вивчаються науково-психологічні основи формування особистості. Зокрема свою роботу Н.Ю. Максимова [2] присвятила дослідженню вікових психологічних особливостей неповнолітніх.

Обґрунтовану пріоритетність структури якостей неповнолітніх перед впливом зовнішніх чинників і низьку ефективність традиційних форм і методів до цієї категорії злочинців та обґрунтовану необхідність упровадження кардинально нових підходів на шляху до зниження корисливих злочинів, скоєних неповнолітніми, вивчали В.І. Шакур [3-4] та І.П. Васильківська [5].

Загальні причини та умови корисливої злочинності досліджували О.М. Джужа [6-9] і В.І. Шакур [3; 4]. Однак особливості впливу загальних причин злочинності на корисливу злочинність неповнолітніх спеціально не вивчалися, хоча зазначена проблема є актуальною для розроблення заходів запобігання корисливій злочинності неповнолітніх на загально-соціальному рівні.

Соціальні аспекти корисливої злочинності, у тому числі й корисливої злочинності неповнолітніх, розглянуто в роботах І.П. Васильківської [5] та інших вітчизняних і зарубіжних учених, у тому числі психологів і соціологів.

Проблемі призначення покарання, зокрема й неповнолітнім, приділяли багато уваги М.І. Бажанов [10; 11], Г.С. Гаверов [12] та деякі інші автори.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Найбільш складною проблемою в дослідженні психологічних детермінант скоєння неповнолітніми корисливих злочинів є їх багатоаспектність, низька ефективність традиційних форм і методів стосовно цієї категорії злочинців та обґрунтована необхідність упровадження кардинально нових підходів на шляху до зниження корисливих злочинів, скоєних неповнолітніми.

Існують психологічні детермінанти, що спонукають неповнолітніх до скоєння корисливих злочинів, облік та урахування яких може впливати на їх запобігання та профілактику. Пошук більш досконалої методики боротьби з підлітковою злочинністю цієї категорії залишається актуальною проблемою сьогодення.

Формулювання цілей статті

Метою статті є вивчення психологічних детермінант, що зумовлюють скоєння неповнолітніми корисливих злочинів, пошук і впровадження нових підходів до формування життєво важливих якостей підлітків, необхідних для запобігання та профілактики суспільно-небезпечних діянь.

Виклад основного матеріалу дослідження

Необхідність виділення корисливої злочинності неповнолітніх в окремий об'єкт дослідження обумовлена низкою причин.

По-перше, суттєвістю та масштабністю завдань щодо охорони життя та здоров'я підростаючого покоління та формуванням у зв'язку з цим державної політики захисту прав та законних інтересів дітей і підлітків як самостійного напрямку діяльності державних органів, так і суспільства в цілому.

По-друге, особливостями генезису та мотивації корисливих злочинів, що скоюються неповнолітніми. Ці особливості обумовлені специфікою виховання та життєдіяльності, соціально-психологічними характеристиками та статусом неповнолітніх у суспільстві.

По-третє, специфікою рівня, структури, динаміки, причин корисливої злочинності,

пов'язаних із зазначеними вище особливостями, високою корисливою злочинною активністю підлітків.

У ході аналізу психологічних детермінант скоєння неповнолітніми корисливих злочинів стало очевидним, що сучасні умови громадського життя, які супроводжуються протиріччями в соціально-політичних та економічних процесах, мають настільки ж суперечливий вплив на стан корисливої злочинності в цілому, як і на стан цього виду злочинності в підлітковому середовищі зокрема.

Гострота криміногенної ситуації в Україні відзначається не тільки небезпечними масштабами дитячої корисливої злочинності, а й зростаючим рівнем її руйнівного впливу на життєдіяльність суспільства. Тому важливо концептуально встановити та проаналізувати конкретні механізми поширення корисливої підліткової злочинності, що сприятиме визначенню найбільш ефективних шляхів її нейтралізації та зменшення.

Незважаючи на те, що в останні роки спостерігається нестійка тенденція до зменшення рівня цієї злочинності (пік його у нашій країні припадає на 2000 р., коли було зареєстровано 558,7 тис. злочинів цієї категорії), він не може не турбувати суспільство. Соціально зумовленими є й негативні тенденції у кримінологічній характеристиці неповнолітніх осіб, які скоїли корисливі злочини.

Як слушно зазначає В.В. Сташис [6], сучасному стану злочинності неповнолітніх притаманні такі кримінально-правові та кримінологічні риси, як організованість, груповий характер, жорстокість і зухвалість при вчиненні злочинів, участь у складі груп дорослих злочинців, рецидив тощо. Тривожні тенденції спостерігаються стосовно особи злочинця-неповнолітнього. Серед них значна кількість зловживає спиртними напоями, наркотиками, не навчається та не працює, не має позитивного дозвілля, тобто фактично перебуває поза соціальним контролем, що, безумовно, сприяє легкому переходу підлітка на злочинний шлях [6].

Вибіркові кримінологічні дослідження, присвячені проблемам корисливої злочинності серед неповнолітніх, незмінно виявляють її кількісні та якісні особливості, відмінні від звичайної злочинності, що дало змогу виділити цей вид злочинів зі структури всієї злочинності як відносно самостійний структурний елемент.

У цьому контексті варто відзначити, що причини й умови скоєння злочинів неповнолітніми загалом такі самі, які зумовлюють злочинність дорослих. Це ті ж негативні явища та процеси, що відбуваються в суспільстві на макро- та мікрорівні. Однак з урахуванням особи неповнолітнього вони мають певну специфіку, пов'язану з особливостями соціально негативних потреб та інтересів неповнолітніх правопорушників.

Найхарактернішими властивостями неповнолітніх є їх бажання утвердитися, романтизм, почуття ліктя (згурпованість), інтерес до забороненого плоду тощо. Проте головним є напрям цих бажань та інтересів. Дорослі покликані допомагати молоді розвиватися в позитивному напрямі, блокуючи ті, що мають яскраво виражений негативний характер. Це означає, що потрібен послідовний процес виховання підлітка в сім'ї, школі, на виробництві, що, на жаль, здійснюється не завжди. А якщо на неповнолітнього справляється явно негативний вплив або його ігнорують як особистість, психологічні якості його як особи набирають антисоціальної спрямованості.

Залежно від ступеня педагогічної закладності неповнолітнього антисоціально поведінка може спочатку виявитися у дрібних правопорушеннях. Проте у процесі поступової криміналізації неповнолітній втрачає мотиви, властиві законслухняному підліткові. Здебільшого залишаючись безкарним, він швидко засвоює злочинний досвід, що за відсутності життєвого робить із нього злочинця, який за жорстокістю, рішучістю й зухвалістю не поступається, а часом і перевершує дорослого злочинця. У цьому разі переважають такі мотиви, як бажання жити на широку

ногу, пиячити, вживати наркотики, вести розпусний спосіб життя (хоча часто це виглядає примітивніше, ніж у дорослого злочинця). Переважну більшість корисливих і корисливо-насильницьких злочинів неповнолітні скоюють уже не з дитячих мотивів.

Юнацький максималізм 16-17-річного неповнолітнього призводить до прагнення вразити оточуючих. Наприклад, чим страшніше скоєне, тим більшого ореолу дорослості набуває підліток у власних очах і очах найближчого оточення.

Для підлітка характерною є підвищена потреба у спілкуванні з однолітками, прагнення до самоствердження в їх середовищі, увага до їхньої думки. Потреба підлітка в спілкуванні та самоствердженні повинна реалізовуватись у сприятливих умовах, на основі соціально корисної діяльності, інакше самоствердження відбувається у підліткових групах, вуличних компаніях і може стати криміногенним фактором. Як стверджує Ю.В. Чуфаровський [5], людина засвоює ту лінію поведінки, яка підтримується тим найближчим оточенням, із яким вона контактує, і якщо в ньому переважають думки, позиції та уявлення, що суперечать нормам моралі та права, то, поділяючи їх, індивід вступає в конфлікт із суспільством і законом. Так, спільна злочинна діяльність підлітків справляє на співучасників значно більший руйнівний вплив, ніж злочин, скоєний наодинці. Підліток, залучаючись до злочинної групи, піддається швидкій десоціалізації. Тому значну роль у генезисі злочинної поведінки неповнолітніх відіграють групові утворення, що виникають на основі загальних звичок, інтересів, характеру поведінки, і тому орієнтація на такі групи забезпечує реалізацію особистих цінностей і моральних норм їх членів.

Така ситуація, безумовно, впливає на традиційні чинники, що зумовлюють корисливу злочинність неповнолітніх, тобто негативний розвиток особи підлітка, його криміналізацію. Розглянемо ці чинники детальніше.

Негативний вплив у сім'ї. Сім'я – це

перша соціальна структура, де людина перебуває найдовше та значною мірою формується як особистість. Психологи, зокрема І.П. Васильківська [5], вважають, що вже у п'ять років характер людини сформований принаймні на три чверті з урахуванням успадкованих моментів. Проте риси характеру та біологічна спадщина ще не визначають майбутньої криміналізації особи. Дуже важливо, яку систему соціальних цінностей і які потреби на їх фундаменті вибудує для себе юний громадянин.

Численні дослідження [5] засвідчують, що переважна більшість неповнолітніх злочинців виховувались у неблагополучних сім'ях. На практиці це виявляється різнопланово. Часто це загальна атмосфера неповаги батьків одне до одного, дітей, оточуючих, образливі вирази на адресу близьких, побиття дітей, жорстокість до них, демонстративна байдужість, зайнятість батьків власними проблемами, дух цинізму, зажерливості та зазвичай пияцтво одного чи обох батьків. Отже, неблагополучною може бути сім'я, де панує злиденність і сім'я матеріально забезпечена. Саме цим можна пояснити, що близько 12 тис. дітей щороку стають фактичними сиротами за живих батьків (соціальне сирітство). Узагалі нормальній родинній опіки позбавлена з різних причин значна частина дітей.

Зазначимо й такий негативний чинник, як неповна сім'я, здебільшого материнська. Мати змушена працювати, і діти залишаються без її впливу та нагляду. Зрозуміло, йдеться про випадки, коли мати характеризується позитивно. Проте так буває не завжди. Як результат до 40 % неповнолітніх корисливих злочинців вийшли з неповних сімей, до 5 % узагалі не мають батьків.

Боротьба з корисливою злочинністю неповнолітніх є однією з центральних проблем боротьби зі злочинністю загалом. Показники корисливої злочинності неповнолітніх відбивають певною мірою ситуацію в суспільстві не тільки сьогодні, а й у майбутньому. Стосовно корисливих

злочинів, усталеною є позиція вчених, зокрема В. Веселухи [13], які вважають об'єктом таких злочинів власність. Ці уявлення про користь цілком узгоджуються з позицією сучасного законодавця, який відносить основну масу посягань, скоєних із корисливою метою, до розкрадань.

Нині стан корисливої злочинності серед неповнолітніх можна оцінити як несприятливий, адже злочинність цього виду зростає більш швидкими темпами порівняно зі злочинністю в цілому: коефіцієнт злочинності за двадцять останніх років виріс більше ніж удвічі. У свою чергу збільшились кількісні показники підлітків, які повторно скоїли корисливі злочини. Так, за останні п'ятнадцять років – на третину.

Незважаючи на значну кількість психологічних досліджень, вказана проблема не дістала достатнього науково-методичного вирішення. Потребують подальшого уточнення теоретико-методологічні засади впровадження гуманістичного, зокрема особистісно-орієнтованого підходу до особистості неповнолітніх правопорушників. Таким чином, соціальна значущість якісного впливу та зниження росту вчинення неповнолітніми корисливих злочинів полягає в необхідності визначення психологічних детермінант реалізації орієнтованого підходу до їх упровадження.

Корислива злочинність неповнолітніх завжди була і залишається дуже актуальною проблемою. Щорічно, за статистичними даними МВС України, реєструється від 32 до 40 тис. злочинів, учинених неповнолітніми, серед яких вагома частка розбоїв, грабежів, крадіжок тощо. Сучасна корислива злочинність неповнолітніх є прерогативою юнаків – 92,3 % таких злочинів. Корислива злочинність неповнолітніх дівчат протягом майже 20 років залишається на відносно стабільному рівні – 7,7 %.

Таким чином, корислива злочинність неповнолітніх при значних масштабах поширення вимагає рішучих, енергійних і цілеспрямованих заходів для її попередження. Тому варто постійно удосконалювати форми та методи роботи органів внутрішніх справ, забезпечувати належним

чином їх пріоритетне кадрове поповнення та матеріально-технічне забезпечення. Завдання полягає насамперед у зниженні рівня корисливої злочинності неповнолітніх, недопущенні згубного впливу неповнолітніх корисливих злочинців на інших підлітків і поповнення ними рядів дорослих злочинців-рецидивістів.

У вирішенні цього та інших завдань важлива роль належить заходам загальної та індивідуальної профілактики, що застосовуються органами внутрішніх справ з метою усунення причин і умов, які сприяють корисливим злочинам неповнолітніх. Ефективність такої діяльності значною мірою залежить від того, наскільки відповідні заходи базуються на положеннях, розроблених кримінологією, кримінальним правом, кримінально-виконавчим правом, психологією, педагогікою, в основі яких лежать фактичні дані, що характеризують причини й умови корисливої злочинності неповнолітніх, без яких, безперечно, неможливо побудувати дієву та ефективну систему профілактики, припинення та попередження корисливої злочинності неповнолітніх.

Отже, можна констатувати, що боротьбу з корисливою злочинністю неповнолітніх потрібно планувати та проводити на різних рівнях і напрямках, урахувуючи різний контингент. Щоб боротьба була ефективною, необхідна взаємодія правоохоронних органів і громадськості. Корислива злочинність неповнолітніх – це загальнодержавна проблема, яка потребує якнайшвидшого вирішення [13].

Досліджуючи питання про причини й умови корисливих злочинів неповнолітніх, з'ясувалося, що вони це ті ж негативні соціальні явища та процеси, що детермінують злочинність у цілому. Однак ці злочини мають свою специфіку, зокрема, коло мотивів таких злочинів більш обмежене, ніж у дорослих. Мотивація позначена рисами інфантізму (недорозвиненістю). У більшості випадків переважає мотивація самоствердження в групі, «псевдотовариськість», псевдоромантизм. Егоїстично-споживацька мотивація відмічається у

52,3 % усіх зареєстрованих корисливих злочинів.

Узагальнивши ознаки, що характеризують психологію неповнолітніх злочинців у різних групах, можна запропонувати такі групові портрети неповнолітніх цієї категорії.

Група 1. Неповнолітні злочинці з дисоціальним розладом особистості. Їм властиві: завищена самооцінка, виражена особова незрілість, схильність до демонстративної поведінки, егоїзм, виражене бажання домінувати в групі, висока агресивність, особливо фізична, вербальна агресія та негативізм, високий рівень моторних автоматизмів.

Група 2. Неповнолітні правопорушники з іншими формами розладів особистості. Для них характерні субдепресивні реакції на ситуацію притягнення до відповідальності, що позначається на працездатності та продуктивності тривалий час, виражена особова незрілість, демонстративність, дратівливість. Вони також схильні домінувати, роблять усе можливе для самоутвердження, готові обстоювати свою думку, переконання, важко переносять суб'єктивно складні ситуації. У них високий рівень агресивності, але виражене почуття провини.

Група 3. Неповнолітні правопорушники з розумовою відсталістю. Вони є важким об'єктом для дослідження, оскільки часто не засвоюють інструкцій експериментатора. У них знижена пам'ять, спостерігається неадекватність у поведінці та в процесі експерименту, дуже низька самооцінка.

Група 4. Неповнолітні правопорушники з органічним ураженням головного мозку. Специфічних ознак цієї групи не виявлено.

Група 5. Здорові неповнолітні правопорушники. Їм властиві рівний настрій, хороша увага, особистісна зрілість (принаймні, відповідність зростання), відсутність протиставлення себе суспільству, згода з суспільними стандартами в загальному плані, низький рівень агресивності, відсутність зовнішньо звинувачувальних установок, здатність до альтруїстичних вчинків.

Загалом, характеризуючи причини та психологічні особливості злочинної поведінки неповнолітніх, можна стверджувати:

- у значної кількості підлітків досліджуваної категорії не сформоване правильне поняття благополучної родини. Їх добрі спогади неадекватні за своєю позитивною наповненістю. В автобіографіях є також вказівка, що на злочинний шлях їх підштовхнули саме члени сім'ї;

- усі опитані підлітки-злочинці мали проблеми в загальноосвітній школі: відвідували школу нерегулярно, деякі не відвідували зовсім чи не починали навчання. Дві третини їхніх спогадів про школу – негативні; вони не мали улюбленого навчального предмета, інтересу до перебування в школі в позаурочний час, не були членами гуртків тощо;

- частіше за все перший кримінальний досвід підлітки отримували під впливом кримінальних друзів.

Детальне дослідження обговорюваної проблематики дало можливість виокремити такі детермінанти, що породжують та, як наслідок, впливають на скоєння неповнолітніми корисливих злочинів:

- спадково-біологічні фактори: схильність до нервових або психічних захворювань одного з батьків, патологічна вагітність, ненормальні пологи, негативний вплив алкоголізму, вживання наркотиків тощо;

- найближче соціальне оточення підлітка: сім'я, соціально-економічний статус батьків, відносини в сім'ї, ціннісні орієнтації батьків, сестер, братів, особливості виховання підлітків, школа, ставлення до навчання, відносини з учителями, статус підлітка в класі, ціннісні орієнтації однокласників, друзі, їх соціальне становище, статус підлітка в групі друзів;

- особистісні характеристики підлітка: особливості характеру та темпераменту, ціннісно-мотиваційний блок, ціннісні орієнтації підлітка, рівень домагань, самооцінка та можливості протиріччя у сфері самооцінки; ставлення до професії: усвідомленість вибору, місце професії в системі цінностей підлітка, плани на майбутнє;

- правосвідомість підлітка.

Для пізнання умов життя та виховання неповнолітнього злочинця потрібно також урахувати й інші сфери – сім'ю, місце роботи та навчання [5].

Висновки

Викладене дало змогу одержати нові дані про механізми формування та психологічні особливості протиправної поведінки неповнолітніх правопорушників, схильних до скоєння корисливих злочинів.

У рамках цього обговорення автором визначено основні тенденції формування особистості підлітка-злочинця та її типові властивості, які про це свідчать на ранніх етапах: агресивність, емоційна лабільність, завищена самооцінка, ризикованість. У своїй сукупності вони становлять певний «симптомокомплекс делінквентності». Зазначене дало змогу визначити необхідний і достатній комплекс методик для ранньої психодіагностики протиправних тенденцій особистості, основні напрями та форми впливу на формування злочинної поведінки підлітків на стадії ранньої профілактики, розробити концептуальні засади психологічної корекції злочинності.

Разом з тим, недостатня ефективність боротьби з корисливою злочинністю неповнолітніх в останні роки пов'язана з припиненням функціонування усталеної системи виховання підростаючого покоління; зростаючою невідповідністю її правового та ресурсного забезпечення; зростанням

соціальних суперечностей під час переходу до ринкової економіки. Слід сказати, що протягом останніх років в Україні спостерігається стійка тенденція до зростання корисливої злочинності серед неповнолітніх, незважаючи на всі застосовувані державними органами заходи профілактичного характеру.

Ці обставини свідчать про те, що вжиті заходи не досягли своєї мети в силу недостатньої ефективності та послідовності і повинні бути переглянуті. Щоб уникнути вищезазначених недоліків профілактичної роботи з попередження корисливої злочинності неповнолітніх, варто базувати її на основі наукових розробок учених-психологів, криміналістів, педагогів, спрямованих на визначення причин і умов корисливої злочинності неповнолітніх, що виведе профілактичну діяльність із попередження корисливої злочинності неповнолітніх на якісно новий рівень, зробить її більш ефективною та дієвою, що, безсумнівно, сприятиме значному зниженню криміногенного рівня в Україні.

Особливу тривогу викликає та обставина, що поряд із кількісним ростом підліткової корисливої злочинності, збільшується її питома вага в загальній структурі злочинності, швидкими темпами зростає рецидив. Криміналізація молодіжного, у тому числі й підліткового середовища відбувається на тлі таких негативних і потенційно небезпечних для генофонду нашої країни явищ, як поширення крадіжок і грабежів, що мають епідемічний характер.

Література

1. Божович Л.И. Проблемы формирования личности / Л.И. Божович. – М. : Педагогика, 1995. – 264 с.
2. Максимова Н.Ю. Особенности личностных отношений трудновоспитуемых подростков : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Н.Ю. Максимова. – К., 1981. – 22 с.
3. Шакур В. І. Суспільство і злочинність / В.І. Шакур. – К. : Атіка, 2003. – 782 с.
4. Шакур В.І. Злочинність неповнолітніх : нові виклики для України / В.І. Шакур // Вісник Верховного Суду України. – 2003. – № 6. – С. 44-46.
5. Васильківська І.П. Кримінологічні аспекти сімейного виховання / І.П. Васильківська // Держава і право : 36 наук праць. – К. : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – 1999. – С. 265-275.
6. Джужа О.М. Віктимологія на захист прав і законних інтересів жертви злочину / О.М. Джужа // Право України. – 2002. – № 2. – С.133-138.
7. Джужа О.М. Кримінологія. Спеціальний курс лекцій зі схемами (Загальна та Особлива частини) : Навчальний посібник / О.М. Джужа. – К. : Атіка, 2001. – 366 с.

8. Кримінологічна віктимологія : Навчальний посібник / Є.М. Моїсєєв, О.М. Джужа, В.В. Василевич та ін. / за заг. ред. О.М. Джужі. – К. : Атіка, 2006. – 352 с.
9. Кримінологія і профілактика злочинів : Курс лекцій (Особлива частина) / Ю.А. Александров, А.П. Гаврилишин, В.М. Гринчак, О.М. Джужа, В.Г. Лихолоб. – К., 2000. – 201 с.
10. Кримінальне право України : Загальна частина / за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К. ; Харків, 2006. – 416 с.
11. Кримінальне право України : Загальна частина / за ред. М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Харків, 2003. – 368 с.
12. *Гаверов Г.С.* Проблемы наказания несовершеннолетних преступников / Г.С. Гаверов. – Иркутск, 1986. – 231 с.
13. *Веселуха В.* Значення віктимологічної профілактики в системі запобігання злочинності / В. Веселуха // Право України. – 1999. – № 10. – С. 67-70.

Особливості змін деяких психологічних показників у миротворців в особливих умовах діяльності

А.А. Озерянський
полковник медичної
служби, старший науковий
співробітник науково-
дослідного відділу
організації медичного
забезпечення,
Науково-дослідний інститут
проблем військової
медицини ЗС України

У статті досліджено особливості процесу адаптації військовослужбовців українського миротворчого контингенту до виконання завдань в особливих умовах діяльності. Представлено дані про структуру агресивних особистісних характеристик миротворців, що виникли за час миротворчої операції та позначаються на якості професійної діяльності. Надано рекомендації з організації подальшої реабілітації українських миротворців.

В статье исследованы особенности процесса адаптации военнослужащих украинского миротворческого контингента к выполнению задач в условиях особой деятельности. Представлены данные о структуре агрессивных личностных характеристик миротворцев, возникших за время миротворческой операции и отражающихся на качестве профессиональной деятельности. Даны рекомендации по организации дальнейшей реабилитации украинских миротворцев.

In this article the peculiarities of Ukrainian peacekeepers' adaptation for performing tasks in a special condition have been investigated. The peacekeepers' personal characteristics which connected with data of aggressive structure have been emerged during peacekeeping operations and in turn reflected in their professional work. The recommendations for further rehabilitation of Ukrainian peacekeepers have been proposed.

Ключові слова: *дизадаптаційний синдром, посттравматичні стресові розлади, агресивність, миротворчі контингенти.*

Постановка проблеми

Важливою науковою проблемою в Збройних силах України є розроблення шляхів підтримання на належному рівні надійності та ефективності професійної діяльності військовослужбовців у екстремальних умовах.

Наслідки воєн не обмежуються лише інвалідизацією колишніх військовослужбовців. Усе більшу увагу спеціалістів привертає проблема віддалених наслідків бойової психічної травми. Обстеження ветеранів останніх десятиріч показує, що для значної частини їх учасників війна не закінчується з припиненням бойових дій. Симптоми бойового стресу трансформуються в посттравматичні стресові розлади (ПТСР) і можуть тривати роками. У деяких випадках формується пов'язаний

із бойовою психічною травмою психопатологічний стан, що проявляється на всіх рівнях: фізіологічному, психологічному та соціальному.

На фізіологічному рівні – це комплекс психосоматичних розладів і захворювань. За даними обстежень ветеранів війни у В'єтнамі, що проводилося в США в 1988 р., у 30,6% із них спостерігалися ПТСР. У 55,8% осіб, які мають ПТСР, було виявлено пограничні нервово-психічні розлади. При обстеженні радянських військовослужбовців, які брали участь у війні в Афганістані, у 17% виявлено ознаки ПТСР [7].

Аналіз останніх досліджень і публікацій

З повною впевненістю можна стверджувати, що не кожна людина в умовах за-

грози життю здатна працювати стабільно та продуктивно. За даними Американської психологічної асоціації, під час Другої світової війни тільки 25% особового складу підрозділів активно й адекватно діяли на передовій під час бою [1].

Учені Н. J. Hormann и P. Maschke [13] проаналізували дані анкетного опитування особистісних якостей, необхідних для прогнозування успішності роботи пілотів. За допомогою побудованої моделі множинної регресії виникла можливість прогнозувати успішність діяльності з точністю 73,8%, а якщо додати результати анкетного опитування, то її точність зросла до 79,3%. Отже, на надійність діяльності впливають і особистісні характеристики людини.

При характеристиці дистимічного варіанта психодизадаптаційного стану (емоційна нестійкість, роздратованість, виражене невдоволення, перепади настрою, конфліктність, порушення дисципліни) В.Я. Семке та А.Б. Савіних приділяють велике значення негативному впливові вербальної агресії на якість службової діяльності [11]. Відновлення функціонального стану після стану психічної дизадаптації відбувається декількома шляхами, одним із яких є невротичний, що пов'язаний із появою поведінкових патернів, які полегшують стан. Це може бути соматизація або агресія (аутоагресія) [5]. Крім того, прихована агресивність у осіб із нормальним чи граничним рівнем артеріального тиску є фактором, що прискорює розвиток артеріальної гіпертензії [16].

Дослідженням функціонального стану та показників психологічної сфери в особливих умовах діяльності займалися й сучасні вчені співвітчизники [2; 8], які у своїх дослідженнях вказують, що високе фізичне навантаження, емоційний стрес із негативними впливами умов жаркого клімату країн виконання миротворчих операцій, суттєво підвищують вимоги до адаптаційних можливостей людини. У бойовій обстановці часто негативні фактори взаємодіють, що спричиняє серйозні зміни в психофізіологічному стані людини.

На вплив психогенних чинників бойової обстановки організм військовослужбовців відповідає реакцією тривоги. До симптомів нормальної реакції тривоги поряд із проявами дисфункцій з боку серцево-судинної, дихальної та інших систем організму відносяться й прояви апатії або роздратування, що є однією з форм агресії.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Таким чином, виникає необхідність у комплексному дослідженні показників стресостійкості, тривожності, ПТСР та агресивних якостей особистості військовослужбовців (роздратування, злість, агресивність до оточуючих тощо) і впливу їх на якість службової діяльності.

Формулювання цілей статті

Метою статті є визначення взаємозв'язку показників тривожності, стресостійкості, рівнів агресії та посттравматичних стресових розладів, для врахування особливостей адаптації військовослужбовців миротворчих контингентів у подальших профілактичних і реабілітаційних соціально-медико-психологічних заходах.

Виклад основного матеріалу дослідження

В обстеженні до та після виконання миротворчої місії брали участь 74 військовослужбовці віком 25-35 років. Для дослідження показників і форм агресії було використано методику А. Басса й А. Дарки, що дає змогу виявити важливі показники й такі форми агресії, як фізична, вербальна, непряма, негативізм, роздратування, підозрілість, образа, аутоагресія (почуття провини). Методика включає 75 тверджень, відповіді на які повинні стосуватися стилю поведінки та способу життя людини, яка проходить тест. Сума балів, помножена на коефіцієнт, дає змогу отримати нормовані показники, що характеризують індивідуальні та групові результати [9]. Для вивчення особливостей адаптаційних процесів у миротворців були застосовані: опитувальники Спілбергера-Ханіна (для виявлення рівня особистісної та реактив-

ної тривожності); Басса-Даркі (для виявлення рівня агресії та ворожості); опитувальник «Міссісіпська шкала» (для визначення рівня ПТСР) [6]; тест на самооцінку стресостійкості [10].

Аналіз отриманих результатів проводився методами варіаційної статистики, кластерного та факторного аналізів за допомогою пакета STATISTICA 8.0 [14].

Аналіз узагальнених результатів тестування всієї групи осіб показав незначну варіабельність показників і неоднорідність деяких психологічних якостей (за показниками асиметрії та ексцесу) досліджуваних осіб (табл. 1).

Показники ситуативної тривожності розподілилися таким чином: низький рівень – 34,8% осіб, незначно підвищений – 48,3%, помірно підвищений – 16,9%. Щодо показників особистісної тривожності отримано таку структуру показників: низький рівень – 32,6%, незначно підвищений – 51,7%, помірно підвищений – 15,7% осіб.

У структурі ПТСР за методикою «Міссісіпська шкала» виявлено 12,5% осіб, які мають імовірні ознаки ПТСР, 15,6% становила гранична група.

Миротворці, які оцінили свій стан стресостійкості як середній, становлять 3,6%, незначно вище середнього – 11,9%, вище середнього – 40,5%, високий – 42,8%, дуже високий 1,2% осіб.

Важливим показником, що впливає на якість професійної діяльності не тільки окремого миротворця, а й усього колективу, є рівень агресії. Так, отримано високі рівні показників за різними шкалами опитувальника Баса-Даркі, а саме за шкалами: «образ» – 71,3%, «фізична агресія» – 48,9%, «почуття провини» – 35,1%, «непряма агресія» – 34%, «негативізм» – 20,2%, «вербальна агресія» – 19,1%, «підозрілість» – 18,1%, «роздратування» – 4,3% осіб.

При визначенні структури показників і форм агресивності у військовослужбовців після виконання миротворчої місії встановлено переважне зростання високих рівнів фізичної ($\approx 50\%$) агресії та образи – (71,3%).

Спостерігається чітка тенденція до суттєвого підвищення рівня негативізму, спрямованого проти авторитету та керівництва, який може наростати від пасивного опору до активних дій проти вимог, пра-

Таблиця 1

Групові статистичні характеристики досліджуваних показників миротворці

№ з/п	Показники	Середня $\pm$ стандартна помилка середньої	Коефіцієнт асиметрії $\pm$ стандартне відхилення	Коефіцієнт ексцесу $\pm$ стандартне відхилення	Нормальний рівень в умовних одиницях
1	Ситуативна тривожність	34,71 $\pm$ 1,12	- 0,43 $\pm$ 0,40	- 0,11 $\pm$ 0,79	< 31
2	Особиста тривожність	35,13 $\pm$ 1,18	- 0,26 $\pm$ 0,41	0,05 $\pm$ 0,81	< 31
3	Стресостійкість	7,05 $\pm$ 0,13	- 0,69 $\pm$ 0,37	0,31 $\pm$ 0,73	> 6
4	Фізична агресія	6,65 $\pm$ 0,22	- 0,50 $\pm$ 0,37	- 0,67 $\pm$ 0,73	4-6
5	Непряма агресія	4,15 $\pm$ 0,20	- 0,14 $\pm$ 0,37	- 0,75 $\pm$ 0,73	4-5
6	Роздратування	5,80 $\pm$ 0,28	0,02 $\pm$ 0,37	- 1,62 $\pm$ 0,73	4-6
7	Негативізм	2,51 $\pm$ 0,24	0,50 $\pm$ 0,37	- 0,94 $\pm$ 0,73*	2-3
8	Образ	2,90 $\pm$ 0,24	0,90 $\pm$ 0,37*	0,87 $\pm$ 0,73	4-5
9	Підозрілість	4,85 $\pm$ 0,28	0,52 $\pm$ 0,37	- 0,71 $\pm$ 0,73	4-6
10	Вербальна агресія	8,70 $\pm$ 0,28	- 0,49 $\pm$ 0,37	- 1,10 $\pm$ 0,73**	4-6
11	Почуття провини	5,95 $\pm$ 0,25	0,09 $\pm$ 0,37	- 0,53 $\pm$ 0,73	4-5
12	Рівень ПТСР	70,46 $\pm$ 2,30	- 0,49 $\pm$ 0,45	- 0,41 $\pm$ 0,88	< 76

Примітка: достовірність відхилення від нормального розподілу з імовірністю

* - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$.

вил, законів. У миротворців після ротації з'явилася категорія осіб із високим рівнем підозрілості. Достовірно негативна тенденція до підвищення рівня підозрілості та роздратування свідчить про появу у них схильності до недовіри та обережного ставлення до людей, готовності за найменшого збудження перерости в запальність, різкість, грубість.

Служба в миротворчих підрозділах не мала достовірного впливу на почуття провини та образи у військовослужбовців.

Для подальшого аналізу отриманих результатів було використано кореляційний аналіз за Спірменом. Значимі показники взаємозв'язку отриманих показників наведено в таблиці 2.

Показники тесту на самооцінку стресостійкості пов'язані з рівнями тривожності, роздратування, почуття провини, непрямой агресії та вербальної агресії у зворотному напрямі. При цьому низьким показникам тесту на стресостійкість відповідають високі її рівні. Це свідчить про те, що особам, які оцінили рівень своєї стресостійкості як більш кращий, притаманне підвищення рівнів агресії та тривожності. Отримання досить різномірної

картини взаємозв'язків між рівнем агресивних проявів та іншими досліджуваними показниками потребує їх поглибленого аналізу.

Слід зазначити, що кожна особистість повинна мати певний ступінь агресивності, оскільки агресія є невід'ємною характеристикою активності й адаптивності людини. Тому в умовах сьогодення на перший план висувається нормативний підхід. При цьому у визначенні поведінки як агресивної вирішальне місце повинно належати поняттю норми, оскільки вона формує своєрідний механізм контролю за визначенням тих або інших дій.

Таким чином, проведене дослідження свідчить, що рівень агресії індивідуума може виступати не тільки як негативний показник, а й показник своєрідного психологічного захисту для збереження адаптаційного резерву в екстремальних умовах діяльності. Про це свідчать дані й інших досліджень [2]. Кожна особистість повинна мати певний ступінь агресивності, тому що вона є невід'ємною характеристикою активності й адаптивності людини. Однак при визначенні поведінки людини як агресивної вирішальне місце повинно

Таблиця 2

Значимі зв'язки основних досліджуваних показників за Спірменом

Зв'язок показників	Коефіцієнт Спірмена
Ситуативна тривожність і особистісна тривожність	0,45**
Ситуативна тривожність і стресостійкість	- 0,40*
Ситуативна тривожність і роздратування	0,65***
Ситуативна тривожність та образа	0,46**
Ситуативна тривожність і почуття провини	0,53***
Особистісна тривожність і стресостійкість	- 0,49**
Особистісна тривожність і непряма агресія	0,45**
Особистісна тривожність і роздратування	0,54**
Особистісна тривожність і вербальна агресія	0,54**
Стресостійкість і непряма агресія	- 0,60***
Стресостійкість і роздратування	- 0,63***
Стресостійкість і негативізм	- 0,34*
Стресостійкість та образа	- 0,59***
Стресостійкість і вербальна агресія	- 0,50**
Стресостійкість і почуття провини	- 0,54***

Примітка: рівень достовірності * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$; *** - $p < 0,001$.

належати поняттю «норма», оскільки вона формує своєрідний механізм контролю за тими чи іншими діями.

Це необхідно враховувати в ході проведення професійного відбору осіб для виконання завдань в особливих умовах діяльності. Однак, як було зазначено вище, ця особливість потребує встановлення діапазону оптимального рівня агресії.

Агресія може мати як адаптивний характер («доброякісна» агресія, що проявляється лише в ситуації фрустрації та не зберігається після її завершення), так і дизадаптивний («злоякісна» агресія [15]).

Низькі рівні адаптивних можливостей миротворців призводять до професійних захворювань. Так, А.І. Волошин виділив два взаємопов'язаних етапи соціальної компенсації: збереження біологічного функціонування організму за допомогою медицини та соціальна реабілітація. Особливе значення тут надається психологічній дизадаптації [3].

Досвід сучасних військових конфліктів і локальних воєн свідчить про те, що у 75% військовослужбовців, які беруть участь у бойових діях, спостерігається дезорганізація психічної діяльності особового складу з порушеннями самооцінки, оцінки ситуації й адекватності реагування на неї. За даними спеціалізованого видання «New England journal of medicine», у 15-17% осіб, що повернулися з Іраку, виявлено симптоми «глибокої депресії, загального тривожно-депресивного розладу або посттравматичного стресу». Більше того, наприкінці березня 2004 р. була оприлюднена доповідь військово-медичної служби ЗС США, у якій відзначено значне зростання випадків суїцидів серед американських військовослужбовців. Кількість випадків самогубств серед особового складу у 2002 р. становила 1,2%, у 2003 р. цей показник у цілому досяг 1,28%, а у військах, дислокованих у Кувейті та Іраку, – 1,73% [4].

Проведене нашими співробітниками психофізіологічне обстеження військовослужбовців-льотчиків миротворчого контингенту, які проходили службу в Сьєрра-

Леоне, в умовах, наближених до бойових, визначило, що значна частина (40%) контингенту перебуває в стані психологічної дизадаптації та потребує психокорекційних заходів [8].

За даними американських учених [12], попередженню бойової психічної травми буде сприяти навчання командирів підрозділів і особового складу підрозділів (які виконуватимуть свої професійні обов'язки в екстремальних умовах) методами сучасного розпізнавання психічних розладів. Тому в ході бойової підготовки офіцерському складу викладаються основи психології та психіатрії, а рядовий склад тренується з використанням спрощених методик оцінки виникаючого психічного стресу для відпрацювання навичок самоконтролю та спостереження за станом оточуючих. Важливо, щоб реабілітацію в підрозділах проводили цивільні психологи. Це дає змогу військовослужбовцям бути більш відвертими.

Доведено, що своєчасне проведення комплексу реабілітаційних заходів, що включають психолого-корекційні заходи, значною мірою знижує як інтенсивність переживання гострої стресової реакції, так і ризик виникнення ПТСР у наступному періоді життя.

Для більш якісного вирішення питань соціального захисту та комплексної реабілітації військовослужбовців, інших учасників бойових дій і контртерористичних операцій необхідна законодавча база на державному рівні, а саме – прийняття закону «Про основи державної системи комплексної реабілітації громадян України, які виконують (які виконували) обов'язки, а також тих, що постраждали в умовах надзвичайного стану та військових конфліктів».

У комплексі заходів, що розробляються, важливо передбачити створення єдиної системи обліку та кваліфікації об'єкта реабілітації як учасника бойових дій. Направлення особи у відновлювальний центр повинно залежати від одного інтегрального показника – наявності медичних показань до реабілітації.

Виділяються такі основні напрями роботи зі створення реабілітаційної служби:

- розроблення типових положень щодо організаційно-штатної структури та оснащення реабілітаційних закладів;
- розроблення принципів і порядку організації взаємодії служб, зацікавлених у створенні реабілітаційної системи;
- розроблення медико-економічних стандартів, протоколів і переліку обов'язкових медичних послуг для оздоровчо-реабілітаційних організацій;
- визначення показань (і протипоказань) для направлення пацієнтів у оздоровчо-реабілітаційні заклади, а також порядку взаємодії з іншими лікувально-профілактичними службами й організаціями;
- удосконалення системи підготовки кадрів за спеціальністю «Відновлювальна медицина» (медична та психологічна реабілітація).

Досить важливе питання – навчання спеціалістів. Необхідно створити бригади спеціалістів, адже реабілітаційна програма включає психотерапію, медикаментозне лікування, сімейну терапію, роботу з оточенням.

На жаль, кількість людей, які страждають від перенесених ПТСР, включає не лише військовослужбовців, учасників воєнних дій, а й членів їхніх сімей, у яких частота наявності стресового розладу значно вища, аніж у самих військовослужбовців. Це проблема суспільства в цілому, а не тільки армії та невирішеність її породжує різні негативи (велика кількість суїцидів, утеч з армії, негативного відношення суспільства до армії в цілому).

Висновки

1. Миротворча діяльність чинить на людину значне психоемоційне навантаження, що призводить до змін на психо-

логічному рівні (високих рівнів проявів фізичної агресії у 48,9% осіб, наявність ПТСР у 12,5%).

2. Встановлено, що рівень агресії індивідуума може виступати не тільки як негативний показник, а й як показник своєрідного психологічного захисту для збереження адаптаційного резерву в екстремальних умовах діяльності. Так відмічено достовірне зростання високого рівня фізичної агресії у миротворців після виконання робіт, пов'язаних із підвищеною небезпекою (відповідно з 13,3% до 49%, $p < 0,001$); відмічається аналогічна тенденція до підвищення рівня непрямой агресії, причому достовірно низькі її рівні приналежності групі військовослужбовців перед початком виконання службових обов'язків у складних умовах; подібні зміни виникають і з ріннями негативізму, підозрілості та роздратування.

3. Необхідним є встановлення оптимального діапазону норм агресії для миротворців, оскільки з одного боку агресія спрямована на захист організму від впливу дії шкідливих факторів зовнішнього середовища, а з іншого – може призводити до соціальних конфліктів.

4. Ураховуючи досвід зарубіжних країн-учасниць миротворчих місій необхідно створити:

- спеціальні медичні та психологічні групи у Збройних силах України, які на місцях місій проводитимуть профілактику психосоматичних розладів у миротворців і надаватимуть необхідну допомогу;
- єдиний медико-психологічний каталог усіх учасників миротворчих місій ЗС України з метою моніторингу стану здоров'я та проведення реабілітаційних заходів;
- медичні реабілітаційні центри для учасників миротворчих місій ЗС України.

Література

1. Боевые стрессовые расстройства // Военная психиатрия / под ред. С.В. Литвинцева, В.К. Шапорея. – С.-Пб. : ВмедА, 2001. – С. 232-240.
2. Варус В.І. Аспекти адаптаційного процесу у військовослужбовців українського миротворчого контингенту / В.І. Варус, А.В. Швець, А.М. Губенко // Довкілля та здоров'я. – 2007. – Т. 42. – № 3. – С. 66-70.
3. Волошин А.И. Социальные аспекты приспособления и экология человека / А.И. Волошин // Медицина труда и пром. экология. – 1999. – № 7. – С. 1-5.

4. *Воронцов С.* Влияние боевого стресса на морально-психологическое состояние военнослужащих США и Великобритании / С. Воронцов // Зарубежное военное обозрение. – 2005. – № 5. – С. 32-37.

5. *Гольдберг Д.* Распространенные психические расстройства : Биосоциальная модель / Д. Гольдберг, П. Хаксли / пер. с англ. – К. : Сфера, 1999. – 256 с.

6. Комплексна методика визначення психофізіологічного стану військовослужбовців на етапі професійного відбору для участі у міжнародних миротворчих операціях (Методичні рекомендації) / Автори-укладачі : М.Г. Маслова, В.Л. Володарський, О.А. Поляков та ін. – К. : ННДЦ ОТ і ВБ України. – 2005. – 123 с.

7. *Лабезная Е.О., Зеленова М.В.* Военно-травматический стресс : особенности посттравматической адаптации участников боевых действий / Е.О. Лабезная, М.В. Зеленова // Психологический журнал. – 1999. – № 5. – С. 62-74.

8. *Опанасенко В.В., Иванов Д.А., Мартынюк Г.М., Левит Й.Р.* Психофизиологический статус летчиков после выполнения миротворческой миссии / В.В. Опанасенко, Д.А. Иванов, Г.М. Мартынюк, Й.Р. Левит // Сучасні аспекти військової медицини : Збірник наукових праць ГВКГ МО України. – К., 2004. – С. 471-476.

9. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : Учебное пособие. – Самара : Бахрах-М, 2002. – 672 с.

10. Психология личности : тесты, опросники, методики / Авторы-составители : Н.В. Киршева, Н.В. Рябчикова. – М. : Геликон, 1995. – 236 с.

11. *Семке В.Я.* Клинико-социальное прогнозирование при состояниях психической дезадаптации, которые возникают в условиях севера Сибири / В.Я. Семке, А.Б. Савиних, М.М. Аксенов // Клинико-социальные и биологические аспекты адаптации при нервно-психических и наркологических заболеваниях. – Красноярск, 1990. – С. 103-106.

12. *Byrne, C.A., & Riggs, D.S.* The cycle of trauma : Relationship aggression in male Vietnam veterans with symptoms of posttraumatic stress disorder // Violence and Victims. – 1996. – Vol. 11. – P. 213-224.

13. *Hormann H.J.* On the relation between personality and job performance of airline pilots / H.J. Hormann, P. Maschke // Int. J. Aviat. Psychol. – 1996. – 6, № 2. – P. 171-178.

14. *Lewicki P.* STATISTICS Methods and Applications. A comprehensive reference for science, industry, and data mining / Pawel Lewicki and Thomas Hill . – Tulsa OK, USA : StatSoft Inc., 2006. – 832 p. – ISBN: 1-804233-59-7.

15. *Martens Wil J., Zijlmans L.S.M.* Psychological Support Pre- During and Post-Deployment // «NATO Force Health Protection Requirements from Pre- to Post-Deployment : Population Health for the Military», Antalya, Turkey, 7-9 April 2003.

16. *Perini C.* Suppressed aggression accelerates early development of essential hypertension / C. Perini, F.B. Muller, F.R. Buhler // J. Hypertens. – 1991. – № 6. – V. 9. – P.499-503.

Характеристика професійно важливих якостей персоналу оперативного складу розвідувального органу Міністерства оборони України

В.Є. Шевченко

кандидат психологічних
наук, доцент,
доцент кафедри
психології,
ВНЗ «Університет
економіки та права
«КРОК»

У статті розглянуто результати дослідження професійно важливих якостей персоналу оперативного складу розвідувального органу Міністерства оборони України. Сформульовано основні психологічні характеристики діяльності зазначеного контингенту.

В статье рассмотрены результаты исследования профессионально важных качеств персонала оперативного состава разведывательного органа Министерства обороны Украины. Сформулированы основные психологические характеристики деятельности обозначенного контингента.

The article describes the results of a study of personnel's professionally important qualities of intelligence service of the Ministry of Defense. Conducted research allowed to formulate the basic psychological characteristics of the designated population.

Ключові слова: національна безпека, персонал, розвідувальний орган, професійно важливі якості, професіографія, дослідження.

Постановка проблеми

Кардинальні зміни, що відбуваються нині у світі в геополітичних, соціально-економічних і духовно-моральних сферах, спричинили особливе загострення проблеми підтримання національної безпеки країни. Національна безпека як стан захищеності суспільних цінностей і реалізації інтересів особи, суспільства та держави була провідною функцією держави в усі часи й за будь-яких режимів. Без вирішення цих завдань багато в чому втрачається сенс діяльності з інших напрямів державної політики. Аналізуючи останні події у світі, можна стверджувати, що національна безпека є одним із найважливіших факторів існування та прогресивного розвитку держави – головного суб'єкта забезпечення національної безпеки, а також метою державного управління в усіх сферах і напрямках життєдіяльності країни та суспільства.

На сьогодні серед основних напрямів державної політики України з питань національної безпеки, поряд з іншими завдан-

нями, відзначають необхідність посилення діяльності спеціальних служб держави в напрямі міжнародного співробітництва у сфері боротьби з тероризмом, нелегальною міграцією, міжнародними організованими злочинними угрупованнями та наркобізнесом [1; 2; 3].

Загалом спеціальні служби держави поділяють на служби безпеки та служби зовнішньої розвідки.

Служби зовнішньої розвідки працюють у сфері зовнішньої безпеки та попередження. Тому їх цікавить інформація про закордонні уряди, організації, недержавні формування, які є реальною або потенційною небезпекою для держави та її інтересів за кордоном. Інформація, що збирається службами зовнішньої розвідки, служить справі поширення та безпеки національних інтересів, включаючи політичні, економічні, військові, наукові та суспільні інтереси.

Розвідувальна служба є вузькоспеціалізованою урядовою структурою з пошуку та збору інформації, її мета – інформуван-

ня керівництва держави. Вона необхідна, щоб уникати стратегічних несподіванок; для проведення довгострокового аналізу та прогнозування; підтримки державної політики; збереження таємної інформації разом з джерелами та засобами її отримання. Найширше поле діяльності розвідувальних служб характеризується поняттям «національна безпека».

Аналіз останніх досліджень і публікацій

За останні десятиріччя розвідувальні служби, зокрема України, істотно змінюються. Після закінчення холодної війни увага збройних сил і спецслужб зосереджується тепер на безпеці не лише своїх держав, а й інших. Урядові розвідувальні запити дедалі частіше стосуються питань глобального або міжнародного характеру. Нові невоєнні небезпеки та загрози, розширення міжнародного втручання та багатонаціональні дії з підтримки миру стимулюють швидке збільшення кількості запитів до спецслужб, пов'язаних із міжнародною безпекою [4; 5].

Миротворчі операції останнього часу показали надзвичайну важливість розвідувальної підтримки будь-якого міжнародного втручання. Міжнародні коаліційні сили, що проводять миротворчі операції, потребують повного набору засобів розвідувальної підтримки, як і у воєнних операціях. Концепції чітко дозованої сили, хірургічно точних ударів, малих жертв і руйнацій цілком залежать від спецслужб. Потреби в участі спецслужб у роботі із забезпечення міжнародної безпеки виходять за межі попередження конфліктів, управління та протидії кризам, миротворчих операцій, інформаційних завдань і встановлення миру [6, с. 169-170].

Діяльність розвідувальних служб торкається глобальних проблем довготривалої безпеки, наприклад, боротьби з тероризмом. Серед цих проблем – обмеження зброї масового знищення та розповсюдження звичайних озброєнь; підтримка угод з контролю озброєнь та інших засобів створення довіри; міжнародні санкції; підтримка роботи правоохоронних

структур у боротьбі з розповсюдженням наркотиків та іншими формами організованої злочинності; боротьба з порушеннями прав людини; допомога в разі природних або інших катастроф. Окрім того, є необхідність у міжнародному співробітництві із захисту нестійких національних інфраструктур та в протидії хакерам у глобальній комп'ютерній мережі [7, с. 19-21].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Головна мета служб зовнішньої розвідки – збір інформації за кордоном, її аналіз та оцінка з точки зору значущості для попередження загрози безпеці держави, а завдання служб зовнішньої розвідки країн визначаються з огляду на реалії дійсності та устремління держави.

Без особливих повноважень, наданих службам розвідки, захищати державу було б досить складно. Інколи вимоги до захисту державної безпеки не відповідають поняттям громадських свобод і прав, наданих державою своїм громадянам. Тому прийняті рішення повинні бути політично виваженими та відповідати чинному законодавству. Адже держава встановлює необхідні правила, забезпечує обізнаність із ними суспільства та мусить проконтролювати їх дотримання службами зовнішньої розвідки. Саме це визначає певні психологічні особливості праці персоналу розвідувальної служби, зокрема розвідувального органу Міністерства оборони України [8, с. 10-17].

Проте, системних ґрунтовних досліджень проблеми психологічного аналізу діяльності персоналу розвідувального органу Міністерства оборони України не проводилося.

У науковій літературі інформація про діяльність персоналу розвідувального органу Міністерства оборони України (МОУ), умови її виконання, психологічний зміст висвітлені дуже поверхово. З одного боку, це пов'язано зі специфікою роботи цього контингенту, і частково подібна інформація публікується в спеціальних виданнях із обмеженим доступом; з іншого – зумов-

лено нерозробленістю цієї проблеми у вітчизняній психології.

Формулювання цілей статті

Метою статті є розгляд результатів дослідження професійно важливих якостей персоналу оперативного складу розвідувального органу Міністерства оборони України.

Виклад основного матеріалу дослідження

Діяльність персоналу оперативного складу розвідувального органу МОУ є особливим видом державної служби, полягає у виконанні громадянами України військового обов'язку в складі підрозділів розвідувального органу. Порядок проходження такого виду військової служби регулюється спеціальним законодавством [9, с. 39-40].

Відповідно до Закону України «Про розвідувальні органи України» професійна діяльність персоналу оперативного складу розвідувального органу МОУ – це діяльність, що здійснюється підрозділами розвідувальних органів України в межах своєї компетенції на основі чинного законодавства, з використанням спеціальних сил, засобів і методів, шляхом проведення спеціальних заходів з метою забезпечення суспільної безпеки особистості, суспільства та держави; забезпечення її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності [10, с. 338-345].

Можемо констатувати, що складність діяльності оперативного співробітника обумовлена:

- веденням розвідувальної, інформаційно-аналітичної та оперативно-розшукової діяльності з метою забезпечення захисту інтересів держави;
- специфікою форм і методів оперативної роботи розвідувального органу, загалом, та оперативних підрозділів, зокрема.

Отже, за своїм змістом діяльність оперативного співробітника розвідувального органу МОУ є різноманітною та багатаспектною, має евристичний характер і включає реалізацію організаційних, правових, аналітичних, комунікативних дій.

Для їх реалізації перш за все необхідні професійна компетентність (відповідна фахова підготовка, знання, уміння, навички, професійний досвід), соціальна зрілість, відповідальність, аналітичне мислення, концентрація уваги, висока працездатність, нервово-психічна стійкість, управлінські та комунікативні здібності, самоконтроль, інтуїція, спостережливість, прагнення до пізнання нового, загальна ерудиція. Одна з важливих складових діяльності оперативника – його різні комунікативні зв'язки.

Другою складовою професійної діяльності оперативного співробітника є робота з джерелами інформації, що знаходяться в нього на супроводженні. Тут потрібні добре розвинені аналітичні вміння, здатність виокремлювати головне та важливе на основі отриманих матеріалів, оцінюючи їх інформаційну значимість; приймати правильне рішення, ґрунтуючись на величезній кількості правил, що змінюються, та найчастіше – в умовах дефіциту часу.

Нами було проведено професіографічне дослідження діяльності персоналу з числа оперативного складу розвідувального органу МОУ. Професіограма розроблена методом експертних оцінок. Експертами виступали 40 офіцерів ГУР МОУ, які мають досвід роботи на оперативних посадах від 10 років (військові аташе за кордоном, начальники департаментів, відділів і груп оперативних підрозділів, викладацький склад спецафедр Воєнно-дипломатичної академії МОУ).

Професіограма оперативного співробітника визначає систему найбільш суттєвих вимог професійної діяльності, що обумовлюють оптимальну реалізацію його професійного потенціалу. Частиною професіограми є психограма – перелік відповідних психологічних якостей, що актуалізуються професією співробітника оперативно-розвідувального підрозділу. У структурі особистості оперативного співробітника виокремлюються такі психологічні підструктури:

1. Професійна спрямованість: мотиви,

ціннісні орієнтації, професійна позиція, соціально-професійний статус.

2. Професійна компетентність: комунікативна, спеціальна, екстремальна професійна компетентність.

3. Професійно важливі властивості особистості: інтелектуальні та управлінські здібності, емоційно-вольова стійкість тощо.

4. Професійно значущі психофізіологічні властивості: особливості вищих психічних функцій; сенсорно-перцептивні, психомоторні та фізичні властивості та якості [11; 12; 13].

Розглянемо лише психограму, оскільки повна професіограма містить відомості, що мають обмежений доступ.

За допомогою методу експертної оцінки було встановлено професійно важливі психологічні якості оперативного складу розвідувального органу МОУ:

Властивості особистості:

1. Швидкий перехід від однієї діяльності до іншої (швидка зміна напрямку уваги).

2. Організаторські здібності.

3. Уміння швидко прийняти рішення.

4. Уміння працювати самостійно (самостійність).

5. Уміння оперувати уявленням.

6. Дисциплінованість.

7. Сміливість.

8. Схильність до виправданого ризику.

9. Висока емоційна стійкість.

10. Вольові якості.

Пізнавальна сфера:

1. Високий рівень розвитку процесів уваги та пам'яті.

2. Здатність мислити самостійно, логічно.

3. Уміння адекватно оцінювати ситуацію.

4. Здатність проаналізувати ситуацію та прийняти рішення на основі існуючих наявних образів.

Основні властивості нервової системи:

1. Високі показники сили нервової системи.

2. Високі показники рухливості нервової системи.

3. Високі показники врівноваженості нервової системи.

4. Високий рівень розвитку психомоторних процесів.

Комунікативна сфера:

1. Здатність до швидкого встановлення контактів із незнайомими людьми.

2. Уміння знайти необхідний тон, доцільну форму спілкування залежно від психологічного стану співрозмовника та його індивідуальних особливостей.

3. Здатність входити в довіру до оточуючих.

4. Здатність до рольової поведінки, пов'язаної з перевтіленням у ситуаціях легендування контактів з об'єктом оперативного інтересу.

Мотиваційна сфера:

1. Висока вмотивованість особистості, як професіонала, у фаховій діяльності.

2. Мотивація роботи за суспільними інтересами.

3. Мотивація роботи за морально-етичними (ідейними) переконаннями.

Далі, разом з експертами, нами було виділено 20 найбільш значущих професійно важливих психологічних якостей оперативного співробітника. Виявлені якості об'єднані нами в 4 незалежні групи, що характеризують організаторські, когнітивні, комунікативні та емоційно-вольові якості оперативного співробітника (рис. 1).

Експерти зауважили, що комунікативній організаторські якості іноді відіграють вирішальну роль у розв'язанні завдань діяльності.

Комунікативні якості реалізуються під час виконання професійних обов'язків у сфері міжособистісного спілкування, особливо в разі перебування за кордоном із військовослужбовцями та миротворцями інших країн, місцевим населенням та особами, які є носіями інформації. Серед останніх – особи різного етнічного походження, громадянства, віку, статі, мовної належності, правового статусу тощо.

Специфічними рисами професійного спілкування є:

– необхідність перевтілень під час легендування контактів із об'єктом оперативного інтересу;

– можливі прояви протидії, негативних

Рис.1. Професійно важливі якості оперативного співробітника розвідувального органу МОУ

психоемоційних станів, конфліктність з боку об'єкта оперативного інтересу.

Організаторські якості оперативного співробітника реалізуються в організаторській діяльності, що має три аспекти:

- організація своєї діяльності як спеціаліста (самоорганізація);
- організація служби підлеглих;
- організація взаємодії з персоналом дипломатичних представництв і урядових (неурядових) організацій України за кордоном, іншими спеціальними службами

держави та силовими відомствами (персоналом підрозділів прикордонної служби, МВС, митної служби, Служби безпеки), а також із різними громадянами.

Крім того, експертами визначено та побудовано рейтинг, у порядку зниження впливу, негативних факторів професійної діяльності оперативного складу, що блокують професійний розвиток особистості:

- відсутність достатнього вільного часу та часу на відпочинок;
- відносно низька оплата праці;

- наявність службових обмежень (просторові, часові, моральні інші);

- потенційно конфліктний характер оперативно-службових дій;

- дефіцит, невпорядкованість інформації (наявність дезінформації), що надходить;

- велика ймовірність розвитку професійних деструкцій;

- підвищений ризик для здоров'я та життя (активна протидія контррозвідувальних органів інших держав, окремих осіб із застосуванням корумпованих зв'язків, прямого фізичного опору, зброї тощо).

Складність діяльності персоналу оперативного складу розвідувального органу МОУ додатково посилюється суперечністю та неоднозначністю соціально-економічної, політичної та ідеологічної ситуації в Україні, впливом на військові та спеціальні формування дестабілізуючих чинників постійного реформування, підвищенням соціальної напруженості в середовищі, загостренням криміногенної ситуації тощо.

Таким чином, діяльність оперативного складу розвідувального органу МОУ відрізняється високим рівнем варіативності, напруженості та нестандартності ситуацій.

Висновки

Проведене нами дослідження з професіографії оперативного складу розвідувального органу МОУ дає нам змогу

сформулювати її основні психологічні характеристики.

У першу чергу потрібно зазначити, що професія оперативника розвідувального органу МОУ належить до змішаного типу професій «людина – людина» і «людина – знак». Наприклад, як і в професіях типу «людина – людина», до функцій працівника включено організацію взаємодії з різними категоріями громадян, зокрема встановлення та розвиток оперативних контактів, відбір, перевірка, вивчення та залучення певних осіб до конфіденційної співпраці.

У межах професії типу «людина – знак» оперативник займається обробленням різнохарактерної інформації, що становить інтерес для розвідувального органу. Така діяльність передбачає вміння наполегливо та творчо шукати істину в межах закону, уміння виявляти причинно-наслідкові зв'язки між фактами, подіями та вчинками людей, своєчасно приймати нешаблонні рішення в складних, непередбачуваних ситуаціях тощо.

Отже, професійну діяльність оперативного складу розвідувального органу МОУ можна зарахувати до вищих форм складної змішаної практичної діяльності. Вона пов'язана з протистоянням суб'єктів, що беруть у ній участь, здійснюється в умовах постійного зіткнення протилежних цілей, інтересів, позицій, думок, поглядів опонентів або суб'єктів взаємодії та невіддільна від перманентного конфлікту.

Література

1. Гордієнко С.Г. Сутність та зміст поняття «державна безпека» / С.Г. Гордієнко // Стратегічна панорама : щоквартальний науково-практичний журнал Ради національної безпеки і оборони України. – К., 2003. – № 2. – С. 13-16.
2. Пилипчук В.Г. Еволюція наукових поглядів стосовно поняття «державна безпека» / В.Г. Пилипчук // Стратегічна панорама : щоквартальний науково-практичний журнал Ради національної безпеки і оборони України. – К., 2006. – № 2. – С. 74-76.
3. Литвиненко В., Воронюк В. Щодо проблеми реформування сектору безпеки України / В. Литвиненко, В. Воронюк // Стратегічна панорама : щоквартальний науково-практичний журнал Ради національної безпеки і оборони України. – К., 2006. – № 2. – С. 81-85.
4. Кузьменко А.М. Розвідувальна діяльність як явище сучасних міжнародних відносин / А.М. Кузьменко // Юридичний журнал. – К. : Юстініан, 2006. – № 2. – С. 48-57.
5. Леонов В.В. Розвідувальні служби в системі демократичного цивільного контролю / В.В. Леонов // Стратегічна панорама : щоквартальний науково-практичний журнал Ради національної безпеки і оборони України. – К., 2006. – № 2. – С. 54-58.

6. Галака О.І., Ільяшов О.А. Система поглядів на науково-методологічні засади розвідувальної діяльності у контексті забезпечення національної безпеки України / О.І. Галака, О.А. Ільяшов // Стратегічна панорама : щоквартальний науково-практичний журнал Ради національної безпеки і оборони України. – К., 2006. – Вип. 3. – С. 168-172.

7. Бурячок В.Л., Гулак Г.М., Хорошко В.О. До питання організації та проведення розвідки у кібернетичному просторі / В.Л. Бурячок, Г.М. Гулак, В.О. Хорошко // Наука і оборона : щоквартальний науково-теоретичний та науково-практичний журнал Міністерства оборони України. – К., 2011. – № 2. – С. 19-23.

8. Косевцов В.О., Заїка В.Ф. Особливості завдань та напрямів діяльності розвідувальних органів України в боротьбі з міжнародною організованою злочинністю / В.О. Косевцов, В.Ф. Заїка // Наука і оборона : щоквартальний науково-теоретичний та науково-практичний журнал Міністерства оборони України. – К., 2011. – № 3. – С. 10-17.

9. Александров В.М. Зміст і характер військової служби / В.М. Александров // Проблеми законності : республіканський міжвідомчий науковий збірник. – Харків, 2007. – Вип. 91. – С. 34-41.

10. Закон України «Про розвідувальні органи України» // Правові основи військового будівництва та військово-цивільних відносин : збірник законодавчих актів з питань національної безпеки і оборони. – К. : Парламентське вид-во, 2005. – С. 338-345.

11. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности / В.А. Бодров. – М. : Буква, 2002. – 520 с.

12. Сафін О.Д. Психолого-акмеологічні основи професійного та особистісного самовдосконалення співробітників правоохоронних органів України : монографія / О.Д. Сафін, В.С. Сідак. – К. : НА СБУ, 2004. – 178 с.

13. Самоукина Н.В. Психология профессиональной деятельности / Н.В. Самоукина. – 2-е изд. – С.-Пб. : Питер, 2003. – 224 с.

Щодо аналізу ефективності застосування психотехнологій неінструментальної детекції недостовірної інформації офіцерами-прикордонниками у своїй професійній діяльності

М.О. Філіппов
викладач кафедри конституційного, адміністративного і міжнародного права, Національна академія Державної прикордонної служби імені Богдана Хмельницького

У статті обґрунтована ефективність використання системної психотехнології неінструментальної детекції недостовірної інформації, яка дає змогу, в комплексі із застосуванням організаційно-правових і апаратурно-технічних інструментів із високим ступенем імовірності виявляти таку в показаннях підозрюваних у порушенні режиму державного кордону під час проведення дознання. Її основу становлять власне психологічні, психоаналітичні, психокомунікативні, візуально-діагностичні, особистісні, поведінкові, сполучено-моторні та психофізіологічні субтехнології.

В статье обоснована системная психотехнология неинструментальной детекции достоверной информации, позволяющая в комплексе с применением организационно-правовых и аппаратурно-технических инструментов с высокой степенью вероятности обнаруживать такую в показаниях подозреваемых в нарушении режима государственной границы во время проведения дознания. Ее основу составляют собственно психологические, психоаналитические, психокоммуникативные, визуально-диагностические, личностные, поведенческие, сочлененно-моторные и психофизиологические субтехнологии.

In the article studies the system psychotechnology of noninstrumental detection of unreliable information. It allows in combination with the application of legal-organizational and hardware-technical tools with a high degree of probability to detect such in the testimony of the suspect of an offence the state border during the conduct of the inquiry. It is based on the actual psychological; psychoanalytic, psychocommunicative, visually-diagnostic, personal, behavioural, united motor- and psychophysiological technologies.

Ключові слова: психотехнологія, неінструментальна детекція, недостовірна інформація, правопорушник, державний кордон.

Постановка проблеми

Змістовну частину діяльності офіцера відділу по роботі з іноземцями й адміністративного впровадження Державної прикордонної служби України (далі – офіцера) становлять віднайдення необхідних відомостей і їхнє використання як доказів у справі про правопорушення режиму перетину державного кордону. Джерелом інформації є особа, яка повідомляє ці відомості, що так чи інак-

ше можуть вплинути на результати розслідування. Необхідну інформацію офіцер, який працює у справі, одержує в ході реалізації процедури опитування, що є одним із головних способів одержання інформації у справі. Основним джерелом цієї інформації стають люди, які володіють значущою інформацією у справі. Предметом отриманих від них відомостей стають описи різних явищ і предметів, а також аналіз особливостей і дій зацікавлених осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Учені О.І. Власов, В.В. Клименко, М.Ю. Коноваленко, М.О. Красников, Д.А. Марданов, О.В. Нікітіна, С.Б. Олексієнко, О.Д. Сафін, І.А. Церковна, В.А. Шимко у межах проведених ними досліджень виявили показники нещирого спілкування, представлені у вигляді системного опису залежно від рівня функціонування психіки та форм проявів цих показників. Зокрема, О.Л. Колісник виявляє такі діагностичні ознаки дезінформації: психологічні, поведінкові, формальні та ознаки на основі аналізу документальних матеріалів. При цьому для викриття дезінформації ним використовуються логічні прийоми, прийоми психологічного впливу та прийоми, засновані на знанні психологічних особливостей співрозмовника [1].

Аналіз розробок у сфері професійної детекції недостовірної інформації визначив тенденцію, що полягає в жорсткій прив'язці показників брехні з фактами її наявності в конкретних комунікативних проявах. При цьому нам більш близькою є позиція В.А. Шимка, який запропонував свою систему індикації брехні, підкреслюючи, що виділення жестів або поз, прямо пов'язаних із нещирістю, є занадто ризикованим [2].

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Визнаючи ефективність запропонованих названими вище авторами систем професійного виявлення недостовірної інформації, необхідно додати, що, на нашу думку, немає прямої, тим більше жорсткої кореляції між окремими ознаками, показниками та фактами наявності брехні в конкретних ситуаціях професійного спілкування. Із цієї причини можна вважати, що пропонувані системи та розроблювальні на їх основі психологічні технології виявлення недостовірної інформації в практичній діяльності офіцерів є професійним інструментарієм, поперше, лише за умови їх комплексного

використання. По-друге, ці технології дають змогу виявляти недостовірну інформацію у професійних цілях лише з високим ступенем імовірності. Саме імовірнісний підхід у вирішенні питань професійного розпізнавання недостовірної інформації є, на нашу думку, більш коректним і таким, що відображає повною мірою ефективність самих технологічних процедур виявлення недостовірної інформації у професійній діяльності при спілкуванні з правопорушниками державного кордону. Тому пропонований нами комплекс психотехнологій неінструментальної детекції недостовірної інформації у професійній діяльності офіцерів є ефективним, що підтверджується результатами проведеного нами дослідження. Однак цей комплекс дає змогу вирішувати завдання неінструментальної детекції недостовірної інформації винятково з високим ступенем імовірності та лише за певних умов.

Формулювання цілей статті

Мета статті – аналіз ефективності застосування психотехнологій неінструментальної детекції недостовірної інформації офіцерами-прикордонниками у своїй професійній діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Основу психотехнологій неінструментальної детекції недостовірної інформації становить психологічний інструментарій, що має певну архітектоніку та дає змогу з високим ступенем імовірності виявляти недостовірну інформацію, що міститься в повідомленнях конкретної особистості правопорушника державного кордону.

Аналіз результатів проведеного нами дослідження, а також результатів досліджень, реалізованих іншими авторами (Р. Бендлер, Д. Гріндер, О. Закатов, В.В. Знаков, М.Ю. Коноваленко, О.Р. Лурія, І.К. Мірошник, Д. Морріс, А. Піз, П. Екман та інші) дав змогу обґрунтувати та розробити комплексну методику неінструментальної детекції недостовірної інформації. Використовуючи зазначену методику як

базову, було розроблено комплекс психотехнологій неінструментальної детекції недостовірної інформації, що дає можливість із високим ступенем імовірності виявляти її в повідомленнях правопорушників державного кордону в процесі професійної діяльності офіцерів відділу по роботі з іноземцями й адміністративного впровадження ДПСУ. До нього ввійшли певні психотехнології неінструментальної детекції недостовірної інформації.

Аналіз дисертаційних робіт з виявлення брехні, дезінформації та обману у правоохоронній діяльності показав, що найпоширенішими технологіями виявлення недостовірної інформації поряд із організаційно-правовими є психотехнології, зокрема:

1. Психоаналітичні, засновані на порівняльному аналізі інформації, отриманої по вербальному і невербальному каналах.

2. Психокommунікативні, які складаються з таких методів виявлення недостовірної інформації, що міститься в повідомленнях людини:

оптико-кінетичні, засновані на аналізі мови міміки та жестів. Так, А. Піз виділяє окремо низку жестів, що, на його думку, супроводжують брехню, сумнів і шахрайство [3]. На наш погляд, виділення жестів або поз, прямо пов'язаних із нещирістю, є занадто ризикованим. Інша справа – намагатися співвідносити їх з іншими спостережуваними параметрами та змістом інформації;

наралінгвістичні, до яких належать:

демонстративне підкреслення (виділення) за допомогою мовленнєвих засобів – інтонацією, паузами тощо яких-небудь фрагментів переданої інформації, маскуючи або спотворюючи істинне ставлення до неї. Остання ознака належить до групи прийомів, які свідомо використовуються тим, хто повідомляє недостовірну інформацію для дезорієнтації іншої людини, і може служити індикатором брехні при зіставленні з іншими даними. У повсякденній практиці, коли вдається переконатися, що це саме

той прийом, про такі випадки говорять, що людина «переграла», намагаючись у чому-небудь переконати іншу: зміна тембру голосу, поява тремтіння у голосі, зміна інтонацій;

екстралінгвістичні – сміх, плач, паузи, мимовільні ковтальні рухи, покахування; поява пауз при відповідях на запитання, які не повинні були викликати утруднення; занадто швидкі відповіді на запитання, які повинні змусити замислитися;

проксемічні, що полягають у сприйнятті й аналізі просторово-тимчасових параметрів спілкування: недотримання просторових норм спілкування, скорочення або збільшення дистанції спілкування [4]; недотримання тимчасових параметрів спілкування. Занадто швидкі або занадто повільні реакції на запитання, зміна темпу спілкування.

3. Візуально-діагностичні. На відміну від голосу, людині краще вдається контролювати своє обличчя. Орієнтуватися лише на обличчя важко, тому що воно має занадто багато параметрів, що вимагають аналізу при детекції недостовірної інформації. Так, П. Екман і В. Фризен висловили припущення, що успішність брехні пов'язана з ємністю каналу, який бере участь у передачі недостовірної інформації [5]. На їхню думку, обличчя краще пристосовано до брехні (на відміну від голосу або тіла), оскільки має значну ємність. Різноманітна міміка, рухи очей, напрямок погляду, переміщення обличчя людини під час спілкування, а головне – неоднозначність проявів різних станів людини ззовні часто зумовлюють неправильні висновки про ступінь щирості людини. Однак, помітити брехню вдається здебільшого саме завдяки аналізу виразу обличчя.

Орієнтуючись на обличчя партнера по спілкуванню для індикації брехні, частіше спостерігач звертає увагу на такі параметри:

«погляд, що бігає». Це традиційно виокремлювана ознака, пов'язана з тим, що людина, яка не звикла до брехні або яка

відчуває з інших причин тривогу під час повідомлення недостовірної інформації, із трудом «тримає погляд» партнера по спілкуванню і відводить очі вбік;

легка усмішка, за даними досліджень, часто супроводжує помилкове висловлення, хоча може бути лише формою прояву індивідуального стилю спілкування. Усмішка, що супроводжує повідомлювану недостовірну інформацію, дає змогу приховати внутрішнє напруження, однак не завжди виглядає достатньо природно;

мікронапруження лицевих м'язів. На момент помилкового повідомлення по обличчю ніби «пробігає тінь». Відеозйомка дає змогу зафіксувати при цьому короточасне напруження у виразі обличчя, що триває долі секунди. На думку Р. Хеслгрейва, ця мимовільна реакція – дуже надійний індикатор брехні [6];

контроль партнера на момент повідомлення ним недостовірної інформації. На цю ознаку вперше ми звернули увагу під час практичних занять. Повідомляючи недостовірну інформацію, деякі учасники на якийсь час концентрували свою увагу на обличчі партнера, ніби намагаючись оцінити, наскільки успішно їм вдалося ввести його в оману. Подібна реакція спостерігалася надалі й в інших ситуаціях;

рухи зіниць очей. Згідно з даними фахівців із нейролінгвістичного програмування, є певні зони, у які мимоволі попадає зіниця ока при так званому конструюванні інформації, що в деяких випадках є різновидом нещирості, оскільки йдеться про свідоме перекручування при виконанні яких-небудь завдань, відповідей на запитання тощо. У наших дослідках частіше «спрацювало» не стільки спостереження за зоною конструювання, скільки аналіз розбіжностей рухів зіниць ока по модальностях зі змістом інформації. Наприклад, коли обговорення стосувалося яких-небудь образів, зіниця перебувала не у візуальній, а в аудіальній зоні. Подальше обговорення підтверджувало, що учасник, у якого це фіксувалося, дійсно не намагався представити образ, а був зайнятий іншими думками.

4. Вербально-аналітичні технології.

Вивчення літературних джерел і проведення спеціальної серії практичних занять із подальшим обробленням результатів дали змогу виділити такі найбільш характерні ознаки нещирості, у тому числі хвилювання, що проявляється в голосі та мовленні при передачі недостовірної інформації: мимовільна зміна інтонації; зміна темпу мовлення; зміна тембру голосу, говорити «глухим голосом»; поява вібрацій у голосі; поява пауз при відповідях на запитання, що не повинні були викликати утруднення; занадто швидкі відповіді на запитання, що повинні змусити замислитися; поява в мовленні нетипових для конкретної людини висловлень у звичайному спілкуванні або зникнення типових для неї слів і зворотів; зміна дикції; ретельний підбір слів; просторікуватість мовлення.

5. Сугестивні технології. Декілька методичних і теоретичних підходів до досліджуваної теми розробив В. Штерн. Він досліджував показання свідків як спогади про події, що утворилися в результаті сполучення різних елементів пам'яті, які з'явилися у свідомості суб'єкта в певний часовий момент минулого. Уся інформація про події сприймалася як враження. Опираючись на це припущення, В. Штерн здійснив низку експериментів [7]. Першою спробою вченого став дослід із трьома чорно-білими картинками. Обстежуваним за певний часовий проміжок пропонувалося ознайомитися із трьома картинками, згодом проводилося опитування про побачене. У результаті отриманих даних В. Штерн формулює декілька правил:

нарівні з патологічною та навмисною брехнею існує велика сфера помилкового сприйняття. Частка перекручувань в описах стає ознакою «середнього сприйняття». Із цієї причини відсутність помилок сприйняття є виключенням;

збільшення тимчасового проміжку дачі показань (від моменту сприйняття) сприяє зростанню їх помилковості;

жінки мають більш стійкі спогади,

на відміну від чоловіків, чиї показання характеризуються великою точністю. Ця розбіжність більш чітко простежується в показаннях, підкріплених присягою, на різних стадіях карного процесу.

6. Особистісні технології, засновані на врахуванні індивідуально-психологічних особливостей особистості та їхньому використанні при виявленні недостовірної інформації в межах розслідування правопорушення. У процесі аналізу міміки та інших параметрів, пов'язаних із реакціями людини на предмет виявлення можливості присутності нещирості важливо використовувати індивідуально-особистісний підхід до визначення так званого «фонового» стану людини. Відомо, що в ході процедури обстеження на поліграфі оператор попередньо замірює загальний фон нормальної реакції обстежуваного, ставлячи йому запитання нейтрального характеру. Крім них ставляться також контрольні запитання, що викликають стан тривоги, і, нарешті, значущі запитання, що мають безпосереднє відношення до розслідування. Саме зіставлення результатів відповідей на різні типи запитань дає можливість зробити певні висновки. Щось подібне може відбуватися й під час безпосереднього спілкування. Свідомо або підсвідомо партнери відзначають індивідуальні особливості природної поведінки один одного та роблять для себе висновки про індивідуально-психологічні особистісні особливості та стан іншого, відзначаючи відхилення від звичайного стилю спілкування. Таким чином, практично будь-яка реакція партнера по спілкуванню може інтерпретуватися по-різному, залежно від того, чи є вона природним проявом індивідуального стилю спілкування і можлива для конкретної людини в конкретній ситуації, або ж ця реакція зумовлена іншими причинами, у тому числі, бажанням приховати істинне ставлення до обговорюваного питання. Так, наприклад, відеозйомка практичних занять із розпізнавання нещирості дала змогу виявити у деяких учасників

таку характерну реакцію: на момент недостовірного повідомлення вони ледве кивали головою, ніби підсилюючи вірогідність своїх слів, те ж саме стосувалося й усмішки. Однак для інших подібні реакції не були характерними як ознаки нещирості.

Проблема фіксації природності поведінки та співвіднесення її з іншими елементами спостережуваної ситуації виникає й у ході аналізу жестикуляції та поз людини, що одержали за рубежом назву «мова тіла». Дослідники напрямку, підкреслюють, що інтерпретація жестів, міміки, поз та інших невербальних компонентів спілкування повинна здійснюватися в контексті з аналізом усієї ситуації. Саме на невідповідності змісту висловлення зовнішнім проявам ставлення до цього висловлення найчастіше будуються припущення про наявність нещирості. Так, заява типу «мені це дуже цікаво» у сполученні з «відсутнім», несфокусованим на партнері поглядом, перехрещеними руками та ногами або іронічною посмішкою дають підстави думати про можливість присутності нещирості.

7. Поведінкові технології. Аналіз змісту інформації на предмет виявлення нещирості показав, що отримані результати багато в чому збіглися з «симптомами брехні», виділеними О.О. Закаєвим [8]. Нижче наведено систему, засновану на ознаках недостовірної інформації, виходячи з аналізу її змісту в повідомленні:

суперечності висловлень іншої, зібраної з цього питання інформації, а також суперечності всередині самої інформації. Недостовірну інформацію важко продумати в усіх деталях, тому правопорушник намагається запам'ятати те, що вважає найбільш важливим серед осмислених ним обставин. Деякі обставини в процесі підготовки до повідомлення недостовірної інформації взагалі ним не осмислюються. Часто недостовірною інформацією має ланцюговий характер – одна її частина породжує

іншу, одна перекручена обставина змушує вносити корективи в інші. Це вимагає серйозних зусиль і часу, що часто не дає можливості правопорушникові продумати й усе це запам'ятати. Основний прийом неінструментальної детекції – уточнюючі питання з наголосом на деталізації фактів;

невизначеність, неконкретність відомостей, що містяться в повідомленні. Причина – виклад того, що не було пережито і тому лише поверхово закріпилося у пам'яті або швидко було забуто (хоча й обмірковувалося при підготовці недостовірної інформації). Відсутність реальної діяльності, що містила б так чи інакше описувані події й факти робить виклад недостовірної інформації позбавленим активного компонента (у тому числі й на граматичному рівні);

надмірна, навмисна точність опису подій (особливо віддалених у часі) – наслідок завчання заздалегідь підготовленої, недостовірної інформації;

збіг у деталях повідомлень декількох опитуваних. Зазвичай кілька людей, які спостерігали одну й ту ж подію, не дають її однакових описів. Це має кілька причин: індивідуально-психологічні розбіжності, розбіжності в психічному стані на момент розгортання подій, розбіжності в мірі активної включеності в події, що відбуваються, розбіжності у точках спостереження за подіями, селективність уваги та сприйняття. Як наслідок цього – увага кожного з учасників більш-менш однаково залучає найбільш яскраві та «великі» ознаки, деталі ж ними сприймалися максимально індивідуально;

відсутність в описі несуттєвих подробиць і деталей (з урахуванням природного для опитуваного стилю викладу й інтелектуальних особливостей). Вигадане минуле пасивне, штучне, бо не пережито суб'єктом. Єдина мета конструювання такого «минулого» – введення в оману, що й призводить до однобічності описів і селекції деталей. Зникають несуттєві подробиці й ті, що є типовими

для конкретної людини при реальному переживанні подібних подій;

різне (непояснене нічим, крім бажання обманути) пояснення тих самих подій на різних етапах спілкування. Часто трансформація пояснень викликана забуванням людиною деталей своїх попередніх вигаданих пояснень;

винятково позитивна інформація про саму себе та відсутність найменших сумнівів у трактуванні подій (не обумовлене відповідними індивідуально-психологічними особливостями). Правдивість людини не змушує її зупинятися: і перед викладом того, що може її невідгідно характеризувати (можливе часткове маскування «негативу»). Правдиві люди звичайно не приховують і виникаючі у них сумніви в поясненні деяких фактів, що звичайно не властиве брехунові;

наполегливе, кількаразове (нав'язливе) ініціативне повторення яких-небудь тверджень (не обумовлене нейтральними причинами). Східне прислів'я говорить: «Ти сказав мені вперше, і я повірив. Ти повторив – і я засумнівався. Ти сказав утретє – і я зрозумів, що ти брешеш»;

«проговорки» (застереження) під час спілкування, тобто мимовільне повідомлення достовірної інформації як наслідок конфліктного суперництва у свідомості людини правдивих і неправдивих варіантів пояснення або опису події;

нетипові для конкретної людини (з урахуванням рівня загального розвитку й освіти) вирази, терміни та фразеологічні звороти – свідчення завчання інформації (можливо, підготовленої іншим);

збіднення емоційного тла висловлень – як наслідок відсутності реальних емоцій на момент розгортання «реальної» події. Правильніше говорити про неадекватність емоційного тла особистісному сенсу події, оскільки крім схематичності, безликість й емоційній блідості може, хоча й рідше, зустрічатися перебільшена та навмисна емоційність;

недоречні кількаразові посилання на свою добропорядність і незацікавленість. Зайве афішування подібних чес-

нот викликає сумнів у достовірності показань;

ухилення від відповіді на пряме запитання, спроби створити враження, що це запитання незрозуміле або забуте;

приховування того, що не може бути не відомо конкретній людині, або безпам'ятність відносно особистісно значущих подій (не обумовлене психологічним захистом);

8. Сполучено-моторні (діяльнісні) технології, засновані на детекції недостовірної інформації на діяльнісному рівні сягають своїм корінням у глибоку давнину.

9. Психофізіологічні технології. Дають змогу використовувати індивідний рівень і засновані на аналізі вегетативних реакцій. Вегетативні реакції проявляються через почервоніння обличчя або його окремих частин, тремтіння губ, розширення зіниць очей, прискорене моргання та інші зміни, характерні для почуття сорому, страху та інших емоцій, що супроводжують нещирість на підсвідомому рівні у людей, які не звикли брехати і які відчувають при цьому незручність. Зміна частоти подиху, тону м'язів, різне потовідділення або блідість.

Як відзначає І.К. Мельник, наявність у людини схильності до маніпулювання іншими за допомогою брехні формується за відповідних передумов виховання та розвитку протягом тривалого часу. Тому й прийоми, якими звикають користуватися люди подібного складу, є дуже індивідуальними. Можливі випадки, що коли брехун випереджає події, знаючи, що його можуть запідозрити в нещирості, він починає розповідати свою версію того, що відбулося, щоб сформувати у партнера психологічну установку на подальше сприйняття невігідної для себе інформації. Діагностичним елементом виявлення цього прийому служить аналіз доречності висловлення на тему, вірогідність викладу якої може піддаватися сумніву [9].

Під час проведених практичних занять із виявлення нещирості ми проаналізували деякі типові прийоми, що

використовувалися учасниками для введення в оману партнера по спілкуванню:

розповідали про події, які добре знали, але які відбулися з іншими людьми;

події передавали реальні, але переносили їх в іншу обстановку або зміщали за часом;

передані відомості розбивали на окремі блоки, які передавали стислими, продуманими фразами;

використовували занадто очевидну інформацію для повідомлення недостовірної інформації, яку легко перевірити ще раз, очікуючи, що саме тому в її достовірності не сумніватимуться;

деталізували недостовірну інформацію, щоб представити її більш реальною;

недостовірну інформацію за змістом і логікою зв'язували з достовірною (метод напівправди);

намагалися поводитися спокійно, не стежили уважно за поведінкою співрозмовника, не відводили погляд при уточнюючих запитаннях, говорити рівним голосом, швидко та впевнено відповідати на додаткові запитання.

Висновки

Таким чином, володіння офіцером психотехнологіями неінструментальної детекції недостовірної інформації в повідомленнях правопорушника державного кордону є важливою передумовою його високопрофесійної діяльності з розслідування та успішного розкриття злочинів.

Перспективи подальших досліджень у обраному напрямі вбачаються у подальшому розробленні та впровадженні в широку практику правозастосовної діяльності ДПСУ та інших правоохоронних органів системокмлексу психотехнологій формування, розвитку, удосконалювання й оптимізації професійно-психологічної компетентності персоналу у виявленні неправдивої інформації суб'єктів правозастосовної діяльності за допомогою як не інструментальних, так і інструментальних засобів.

Література

1. Колісник О.Л. Психологічні особливості професійного реагування на дезінформацію співробітниками розвідувального органу Міністерства оборони України : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09 / О.Л. Колісник. – Хмельницький : Вид-во Нац. академії Держ. прикордон. служби України ім. Б. Хмельницького, 2012. – 181 с.
2. Шимко В.А. Професійне спілкування правоохоронців в особливих умовах : комунікативні стратегії / В.А. Шимко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка [Серія : військово-спеціальні науки] / гол. ред. В.В. Балабін. – К., 2010. – Вип. 24. – С. 68-71.
3. Пиз А. Язык телодвижений. Как читать мысли других по их жестам / А. Пиз. – Нижний Новгород : Ай Кью, 1999. – 262 с.
4. Голд Дж. Психология и география : Основы поведенческой географии ; пер. с англ. / авт. предисл. С.В. Федюлов. – М. : Прогресс, 1990. – 304 с.
5. Ekman, P., Friesen, W. Unmasking the Face : A guide to recognize emotions from facial clues / P.Ekman, W.Friesen. – Prentice-Hall, Inc. 1975. – 220 p.
6. Heslegrave, R. An examination of the psychological mechanisms underlying deception / R. Heslegrave / Psychophysiology : journal / Edited by John T. – 1982. – V. 19. – P. 323.
7. Штерн В. Психология свидетельских показаний / В. Штерн // Вестник права : журнал / Юр. общество при Императорском С.-Петербургском ун-те. – С.-Пб., 1902. – С. 34-46.
8. Закатов А.А. Ложь и борьба с нею / А.А. Закатов. – Волгоград : Нижневолжское книжное издательство, 1984. – 192 с.
9. Грачев Г.В. Манипулирование личностью / Г. Грачев, И. Мельник. – М. : Стелс, 1999. – 266 с.

Збірник наукових праць

ПРАВНИЧИЙ ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ «КРОК» випуск п'ятнадцятий

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК» не несе відповідальності
за зміст матеріалів публікацій та достовірність наведених авторами
фактологічних, статистичних тощо даних

Літературне редагування: *Г.О. Яворська*
Комп'ютерна верстка: *В.І. Гришаков*

Підписано до друку 27.06.2013 р. Формат 70х100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 17,94. Обл.-вид. арк. 16,59. Наклад 300 прим. Зам. №27.

ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 613 від 25.09.2001 р.

Надруковано департаментом поліграфії
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
місто Київ, вулиця Лагерна, 30-32
тел.: (044) 455-69-80
e-mail: polygrafia.krok@gmail.com